

Головне управління культури і мистецтва
Київської міської держадміністрації

Музей історії міста Києва

КИЇВ І КИЯНИ

Матеріали щорічної
науково-практичної конференції

Випуск 5

ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ
КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ

Музей історії міста Києва

КИЇВ І КИЯНИ

матеріали грудневої 2005 року
науково-практичної конференції

Випуск 5

Київ
Видавництво «КИЙ»
2005

ББК 63.6

К 38

Музей історії міста Києва

Збірник доповідей учасників науково-практичної конференції,
що відбулася в Музеї історії міста Києва
22 грудня 2005 року
Випуск 5

Бібліотека
Музею історії
міста Києва

К 1805080000-10 Без оголош.
7161-2005

ISBN 966-8825-10-1

*Тамара ХОМЕНКО,
заслужений працівник культури України,
директор Музею історії міста Києва*

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА ТА ЙОГО ФІЛІАЛИ У 2005 РОЦІ

Ось і минає 2005 рік, другий рік перебування нашого музею в Палаці мистецтв «Український дім» на Хрещатику, 2. Ми всі, увесь колектив в очікуванні нового приміщення під майбутню експозицію Музею, живемо вірою в своє майбутнє.

Попри всі негаразди, робота в Музеї не припинялася ні на годину.

Протягом року, що минає, науковцями Музею зібрано близько 2,5 тис. музейних предметів, 1800 з них атрибутовано, описано та здано до фондів Музею. Серед зібраного: комплекси матеріалів видатного футболіста сучасності Андрія Шевченка, кінорежисера Ігоря Стрембицького, який здобув для України золоту «Пальмову гілку» на Міжнародному кінофестивалі у Каннах; матеріали з конкурсу Євробачення, що проходив у травні 2005 року в Києві.

Поповнилась колекція Музею і матеріалами київської родини Лімітовських, частина одержаних Музеєм предметів дасть змогу повніше розкрити в майбутній експозиції тему Першої світової війни. До Музею надійшов і сімейний архів киянки Лесі Лук'янової-Падун (дореволюційні листівки, фото 50–80-их та документи 20-их років минулого століття з історії Києва).

Музей брав участь і в Першому всеукраїнському музейному фестивалі у Дніпропетровську — «Музей третього тисячоліття», де представив міні-експозицію «Михайло і Катерина Грушевські: діалог» та наукові видання музею. Отримано перші премії в експозиційному конкурсі та за краще монографічне дослідження О. Друг та Д. Малакова «Особняки Києва».

Побачили світ нові публікації. В серії «Бібліотека Музею історії міста Києва» вийшли: «Киевские пещеры» О. Воронцової, «Київські мініатюри. Книга четверта» В. Ковалинського, «Легенды Дома Турбиных» та «Бібліотеки киян. Словник власників» А. Кончаковського, «Київ. 1939–1945» Д. Малакова.

У періодичній пресі з'явилось понад 100 публікацій науковців Музею.

Стабільно працювали усі філії Музею, проводились екскурсії до Маріїнського палацу.

Протягом 2005 року було проведено понад 3 тис. екскурсій, Музей відвідало близько 100 тисяч чоловік. Відбулося 15 виставок, серед яких слід відзначити такі: «Всесвіт Великодня. Аліса Забой. Скульптура», «Дарунок Батьківщині. Твори українських митців США», виставка до 1-ої річниці Помаранчевої революції «Разом нас багато — нас не подалати!». Науковці Музею брали участь у підготовці телевізійних програм («1+1», ТРК «Київ», СТБ, 5 канал, «Тоніс») та радіопередач («Ера», «Промінь», «Майдан», «Голос Києва» та ін.), у створенні чергових серій документального фільму «Київ: місто-герой, місто-великомученик»; написанні кіносценаріїв про видатні постаті часів Київської Русі та з історії підземних монастирів Києва.

Незважаючи на складну ситуацію — відсутність експозиції, колектив продовжує роботу зі створення майбутньої експозиції Музею історії міста Києва.

Ольга МЕЛЬНИК,

ст. науковець

Історико-меморіального музею

Михайла Грушевського

УКРАЇНСЬКІ СЮЖЕТИ НА ВСЕРОСІЙСЬКІЙ ПРОМИСЛОВІЙ ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ ВИСТАВЦІ 1913 РОКУ В КИЄВІ

Серед різноманітних напрямів науково-експозиційної діяльності Історико-меморіального музею Михайла Грушевського чільне місце належить вивченню взаємин видатного історика з представниками українського громадсько-культурного руху в Києві. Неоціненним джерелом для таких досліджень є епістолярна спадщина, яка допомагає, зокрема, розкрити нові сюжети та в іншому світлі подивитись на давно відомі факти. Спираючись, переважно, на матеріали листування, спробуємо розглянути події, пов'язані з Всеросійською виставкою 1913 р. Здавалося б, вони є хрестоматійними. Їхню хроніку докладно висвітлено у виданому друкарнею «С. В. Кульженко» альбомі¹, «Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве» — органі виставкового комітету, та періодиці, зокрема у щоденній українській газеті «Рада». Виставці в цілому², окремим її епізодам³ дослідники вже приділили достатньо уваги. Сталою є думка про її загальноросійський характер, утім спробуємо подивитися на цю подію в контексті розвитку українського національного руху.

Для європейських країн початку ХХ ст. виставки всесвітні, загальнодержавні та спеціалізовані були вже явищем буденним.

¹ Художественный иллюстрированный альбом Всероссийской выставки в Киеве.— К., 1913. Перевидання: К., 2003.

² История Киева.— К., 1984.— Т. 2.— С. 397, 414.

³ Білокінь С. І. Перші рекорди // Україна.— 1982.— № 20.— С. 18–19; Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва.— К., 1997.— С. 325–335.

Проте до головного завдання подібних заходів — просвітництва⁴, українські діячі додавали ще й необхідність продемонструвати наявність єдиної, нехай і поділеної між двома імперіями, власної нації. Це була нагода надати «тривкий і широкий приклад для нашого дальшого розвою і мусять швидше чи пізніше в широких і щораз ширших масах нашого народу відродити те почуття національної суцільності та солідарності, що проривалося в великих хвилях XVII віку»⁵. У такому сенсі київська виставка мала стати заходом на кшталт урочистостей з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві чи вшанування ювілею М. Лисенка, під час яких представники підросійської та півдавстрійської України виступали разом. Взірцем вдалої спільної акції галичан і наддніпрянців можна також вважати Всеукраїнську мистецьку виставку 1905 р. у Львові⁶. Неабияке значення для розвитку національного руху мало перенесення з ініціативи М. Грушевського до Києва наприкінці 1906–1907 рр. видання «Літературно-наукового вістника» і перетворення його на загальноукраїнський орган⁷. Київська редакція АНВ та книгарні журналу на момент підготовки Всеросійської виставки вже мали певний досвід виставкової діяльності. Так, Харківська книгарня АНВ 1911 р. брала участь в Дергачівській виставці, влаштованій земством⁸. Успішною стала виставка-продаж, організована у червні 1912 р. київською книгарнею АНВ під час учительських курсів, влаштованих Фребелівським товариством у Троїцькому народному домі⁹. Проте умови тогочасної Російської імперії, навіть зважаючи на консти-

⁴ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве.— 1912.— № 1.— С. 2.

⁵ Франко І. Передмова (до видання «Апокрифи і легенди з українських рукописів. Т. І. Апокрифи старозавітні». Львів, 1896) // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1983.— Т. 38.— С. 8.

⁶ Сидор О. До історії Всеукраїнської мистецької виставки 1905 р. у Львові // ЗНТШ.— Т. ССXXXVII: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва.— Львів, 1998.— С. 601–607.

⁷ Панькова С. «Літературно-науковий вістник» — рупор громадсько-політичної праці Михайла Грушевського (1907–1914 рр.) // Київ і кияни: Матер. щорічної наук.-практ. конфер.: (Музей історії м. Києва, 24 січня 2005 р.).— К., 2005.— Вип. 4.— С. 139–157.

⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДАК України).— Ф. 1235, оп. 1, спр. 583, арк. 42–43.

⁹ Там само.— С. 106, 113.

туційні послаблення, проголошені царським Маніфестом у жовтні 1905 р., створювали значні перешкоди для вичерпного висвітлення досягнень українського культурно-просвітницького руху, обмежуючи його певними рамками. Так, на традиційній виставці творів друку, організованій влітку 1912 р. в Москві Головним управлінням у справах друку, українські видання були представлені невеликим розділом у відділі «инородческой» літератури¹⁰.

Проте українські діячі і далі не полишали спроб ствердити свою національну відокремленість, використовуючи для цього будь-яку нагоду, зокрема і київську виставку 1913 р. Упродовж липня-серпня 1912 р. на шпальтах газети «Рада» було надруковано програмну статтю публіциста Максима Гетера «Київська виставка 1913 р. і українська справа» [підписано криптонімом П. А.— О.М.], яка відображала ставлення київської української громади до участі у виставці¹¹. На думку автора, з боку територіально-адміністративного виставка носитиме більше місцевий, ніж загальноросійський характер, оскільки в головній своїй частині вона відбиватиме економічне та суспільне становище губерній Правобережної України, отже це буде виставка українська. Надати ж їй справді національного духу залежить від самого українського громадянства, яке має дивитися на свою участь у виставці як на свій національний обов'язок. Виставка має стати нагодою, щоб маніфестувати перед широким світом сам факт національного існування українців та їхні здобутки. Вона мала відіграти величезну роль у справі зближення окремих частин України через особисте ознайомлення галичан і наддніпрянців з досягненнями одне одного. Оскільки українство, яке в межах Російської імперії щойно перейшло зі становища нелегального до існування напівлегального, мало на той час переважно культурницький характер, тож необхідно було продемонструвати насамперед його досягнення саме на цьому ґрунті. На думку київських громадських діячів, на виставці слід було створити окремий національний павільйон, показавши в ньому діяльність українських видавництв, культурно-просвітницьких товариств, торговельних та кустарних закладів тощо.

¹⁰ Петлюра С. Украинский отдел на выставке произведений печати (Впечатления) // Украинская жизнь.— 1912.— № 9.— С. 78–86.

¹¹ Рада.— 1912.— 26 липня, 2, 10, 17, 25 серпня.

Можна стверджувати, що для цього було вжито конкретних заходів. Принаймні, 8 січня 1912 р. газета «Засів» повідомила, що журі, до складу якого входили П. Холодний, І. Бурячок, В. Кричевський, розглянуло 13 проектів павільйону українських книгарень на Київській краєвій виставці¹² і визнало переможцем проект під девізом «Хмара» авторства цивільного інженера М. О. Шеконіна¹³.

Думка щодо спільної акції галичан та наддніпрянців виникла, вірогідно, під час відвідин Києва галицькими громадсько-політичними діячами і підприємцями Є. Олесницьким, С. Федакком та Я. Олесницьким наприкінці травня 1912 р. Зокрема, пропозиція влаштувати разом павільйон книгарень та кооперативних товариств обговорювалася в українському клубі¹⁴. В особі Є. Олесницького — правника, провідного діяча кооперативних товариств, публіциста, посла до віденського парламенту — ідея участі галичан у київській виставці знайшла палкого прихильника. Сам він — ініціатор проведення Крайової господарської виставки в Стрию 1909 р., скликав кілька нарад галицьких кооператорів з цього приводу, про що свідчать його листи до М. Грушевського від 10 вересня 1912 р., 30 січня та 2 лютого 1913 р.¹⁵ Галицькі кооператори визнали обов'язковою для себе участь у київській виставці і погодилися покрити всі видатки, потрібні для цього. Проте Є. Олесницький та його колеги виступили за влаштування двох окремих павільйонів — галицького і наддніпрянського. Сам М. Грушевський, який виступив у звичній для себе ролі посередника між «русинами і українцями», в листі до київського громадського діяча, видавця і мецената Є. Чикаленка від 28 серпня 1912 р. застерігав від такого підходу, вважаючи його хибним з ідеологічного, політичного і економічного боку. Головним з аргументів, наведених істориком, який самою своєю багаторічною діяльністю проводив ідею соборності українських земель, слід вважати такий: «Наші київські книгарні і товариства спільно з товариствами галицькими дадуть

¹² Прохання про розширення Київської виставки до меж всеросійської було задоволено урядом у вересні 1912 р.

¹³ Засів.— 1912.— Ч. 1.

¹⁴ Чикаленко Є. Щоденник.— К., 2004.— Т. I.— С. 225—226.

¹⁵ ЦДАК України.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 670, арк. 20—22.

доволі повний образ життя і культури цілої України, в двох павільйонах сей образ був би механічно силоміць розірваний»¹⁶.

Влітку 1912 р. часопис «Украинская жизнь» повідомляв: «На киевской областной выставке в 1913 г. будет два павильона в украинском стиле: один павильон сооружает выставочный комитет для экспонатов полеводства, а другой — украинского книгоиздательства и книготорговли»¹⁷. У вересні 1912 р. справу українського павільйону обговорювали в Києві під час засідання ради нелегального Товариства Українських Поступовців. Проте висновки були невтішними. Є. Чикаленко записав у «Щоденнику»: «Нема у нас грошей на свій власний павільйон, а галичанам, мабуть, не дозволять приїхати взяти участь у виставці, принаймні кажуть, що генерал-губернатор сказав виставочному комітетові з приводу польського павільйону, що він не допустить ніяких національних маніфестацій»¹⁸. Ще конкретніше щодо економічної доцільності спільного павільйону висловився М. Грушевський: «Роблячи оден павільйон спільно з галицькими товариствами, будем мати змогу поставити порядний павільйон, коли ж українці будуть робити осібний павільйон від галичан, то може зовсім не прийти до осібного українського павільйону з браку фондів, або поруч гарного і великого галицького павільйону стане якийсь убогий український кіоск»¹⁹. Проектування спільної споруди М. Грушевський пропонував доручити двом видатним митцям В. Кричевському та М. Бойчукові, співираця яких також була б символічною з погляду об'єднання зусиль наддніпрянців і галичан. Справа з влаштуванням українського павільйону активно обговорювалася представниками київської української громади впродовж кількох місяців. Наприклад, керуючий книгарнею ЛНВ та довірена особа М. Грушевського в його київських справах П. Лавров, слідуючи вказівкам свого патрона, виступав за спільну з галичанами акцію,

¹⁶ Тодійчук О. Листи М. С. Грушевського до Є. Х. Чикаленка // Архівознавство. Археологія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. Студії на пошану Руслана Пирого.— К., 2000.— Вип. 4.— С. 154–155.

¹⁷ Украинская жизнь.— 1912.— № 7–8.— С. 112.

¹⁸ Чикаленко Є. Щоденник.— К., 2004.— Т. I.— С. 237.

¹⁹ Тодійчук О. Листи М. С. Грушевського до Є. Х. Чикаленка. 4.— С. 155.

у той час, як Л. Жебуньов та М. Синицький — за окреме представлення²⁰. Є. Чикаленко, який озвучував у київському середовищі думку М. Грушевського, намагався поєднати опонентів, шукаючи компромісу. Видавець «Ради» писав М. Грушевському 12 вересня 1912 р.: «І з принципального і з матеріального боку нам треба бути в одному спільному павільйоні. Іншої комбінації я й увявити собі не можу»²¹. Він пропонував доручити провадження справ у виставковому комітеті М. Синицькому. Однак, як виявилось, ця кандидатура зовсім не влаштувала М. Грушевського і його київських представників.

Але за кілька місяців ситуація змінилася. 29 січня 1913 р. Є. Чикаленко записав у своєму «Щоденнику»: «Нарешті вяснилось, що галичани не будуть виступати на київській виставці в одному павільйоні з нами. Багато з цього приводу було розмов, міркувань, листування. Одні стояли за спільний павільйон, другі доводили, що з політичних причин краще не єднатись закордонній Україні з тутешньою в однім павільйоні. Але ми самі не спроможні збудувати свого павільйону, а через те київські книгарні — «Київська Старина», «АНВістник» і «Час», з'єднавшись, вирішили взяти місце в павільйоні «Печатного Дела» і там торгувати книжками. Галичани ж виставлятимуть свої експонати у відділі кооперації»²².

Спроби галицького союзу кооперативів «Сільський Господар» влаштувати окремий павільйон наштовхнулись на відмову голови виставкового комітету графа А. Тишкевича, який мотивував її заборонаю адміністрації на українське представництво. Подібне ставлення з боку влади також передбачав М. Грушевський: «Уряджене осібного галицького павільйона всяким націоналістичним і офіціозним сферам може здатись різкою політичною маніфестацією, і адміністрація може вмішатись в сю справу і заборонити павільйон, навіть якби виставковий комітет дав на се згоду, тим часом коли ініціатива і фірма буде від наших київських книгарень, як ми собі тоді укладали, то тут ледве кому прийде в голову добачати маніфестацію»²³.

²⁰ ЦДАІК України.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 583, арк. 263.

²¹ ЦДАІК України.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 822, арк. 110–112.

²² Чикаленко Є. Щоденник.— К., 2004.— Т. 1.— С. 260.

²³ Тодійчук О. Листи М. С. Грушевського до Є. Х. Чикаленка.— С. 155.

Наприкінці січня 1913 р. справа спільного павільйону зайшла в глухий кут. Потрібні для його влаштування 5 тис. руб. так і не було знайдено. Залишалось лише звернутися до М. С. Кульженка, який опікувався облаштуванням павільйону друкарської справи, з проханням про виділення місця під кіоск українських книгарень. З цього приводу П. Лавров надіслав панічну телеграму М. Грушевському до Львова: «Телеграфуйте про виставу»²⁴. Зрозуміло, що М. Грушевському нічого не залишалось, як погодитися на участь книгарні ЛНВ у влаштуванні кіоску. Більше того, самому історикові було вже зовсім не до виставкових проблем, які перетворювались на другорядні на тлі конфлікту в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка, що в цей час набирив обертів, і зрештою призвів до відмови М. Грушевського від головування в Товаристві і редагування його видань²⁵. Симптоматичним у цьому розумінні був приїзд до Києва в січні 1912 р. галицького громадського діяча і видавця професора Володимира Шухевича, якого не можна було віднести до прихильників Михайла Сергійовича. П. Лавров повідомляв свого патрона: «Вже коли я заплатив за місце [у павільйоні друкарської справи — О.М.] — прибув до Києва професор Шухевич. Мене і ще декого дуже здивувало, що він приїхав в справі вистави якраз після Вашої телеграми. В розмові було видно, що він именно і приїхав з тою метою, щоб встряти з відділом Галичини, але вже було пізно. Все водиться з Син[ицьки]м. Очевидно, щось вигадують, тим більше, що С[иницько]го цілком віддалили від нашого комітету книгарського, і на місце його увійшов Дубровськ[ий]»²⁶. Цей лист довіреної особи М. Грушевського є показовим для характеристики стосунків у середовищі української київської громади, які вирізнялись численними непорозуміннями, що виникали через суб'єктивні фактори. Максим Синицький — співвласник найбільшого на той час київського видавництва «Час», яке з моменту свого заснування складало потужну конкуренцію Україно-Руській видавничій спілці, одним з організаторів якої був М. Грушевський. У книгарні ЛНВ через розра-

²⁴ ЦДАК України.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 583, арк. 218.

²⁵ Грушевський М. Наша політика. Матеріали до історії конфлікту в НТШ 1913 р./Упор. А. Винар, Є. Пшеничний.— Нью-Йорк; Дрогобич, 2003.

²⁶ ЦДАК України.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 583, арк. 154–155.

хунки з «Часом» постійно виникали конфлікти, а відкриття конкурентами власної книгарні на Володимирській вулиці викликало негативну реакцію М. Грушевського, який вважав, що трьох українських книгарень забагато для Києва²⁷. Слід з прикрістю констатувати, що навіть у спільній справі на користь українському рухові конкуренти не могли відмовитися від пильнування власних дріб'язкових інтересів. Той самий П. Лавров зазначав у листі до М. Грушевського, що влаштування спільного великого павільйону було б на користь «Часу»²⁸.

Як завідувач київською книгарнею АНВ, П. Лавров безпосередньо опікувався виставковими проблемами. Цікаво, що коли постало питання про проведення під час виставки всеросійського з'їзду видавців, то він увійшов до складу бюро секції видавців періодичної преси²⁹. Про нараду з цього приводу, яка відбулася 7 лютого 1913 р., він писав М. Грушевському: «Питання порушені досить цікаві, але все на ґрунті російськ[ої] преси. Се примусило мене перед виборами комітету, чи бюро, виступити з словом в обороні нашої преси, яку мали замовчати. Для росіян було се несподіваним і неособливо приємним сюрпризом. Одначе на пропозицію вибрати конче представника і українськ[ої] преси згодились. Українці виставили мою кандидатуру, і я пройшов у члени правління. Укараїнців, до речі, було дуже мало. Не знаю, чи на користь се буде, чи ні, а часу се багато не відбере. З «Мислі К[иевской]» певне знаєте, хто попав в сей комітет. Я надаю все таки сьому з'їздові³⁰ велике значінне, хоч би вже з того боку, що тут певне буде порушене питання про мито, справи видавничі, друкарські, як добувати дешевше папір і т. п. У справі павільйону я мав розмову з М. С. Кульженком. Він голова сього відділу і обіцяв дати добре місце»³¹.

Зрештою три київські українські книгарні асигнували на влаштування кіюску по 500 рублів кожна. Проте, коли зайшлося про конкретні організаційні заходи, справа знову затягнула-

²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.— Ф. 4028, оп. 1, спр. 3, арк. 6-7зв.

²⁸ ЦДАІАК України.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 538-154.

²⁹ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве.— 1913.— № 6.— С. 89.

³⁰ З'їзд видавців під час виставки 1913 р. не відбувся.

³¹ ЦДАІАК України.— Ф. 1235, оп. 1, спр. 583, арк. 158.

ся через недбалість виконавців. Є. Чикаленко скаржився, що в кожного з представників книжкових крамниць напередодні відкриття виставки знайшлися невідкладні справи. Роздратований, він 3 червня 1913 р. занотував у «Щоденнику»: «З нашою участю на київській виставці виходить якесь безладдя. На одному з з'їздів [ТУП — О. М.] вирішено обов'язково прийняти участь у виставці. Один я голосував проти. Я доводив, що у нас нема ні грошей, ні людей на це, то краще скористуватись неприхильністю до нас адміністрації і бойкотувати виставку. [...] А нарешті весь клопіт по влаштуванню того торгу впав на мене»³². Подібна ситуація склалась і з влаштуванням розділу, присвяченого діяльності очолюваного М. Грушевським Українського наукового товариства у Києві. Секретарка бюро Товариства Н. Романович-Ткаченко писала М. Грушевському: «Сьогодні внесли гроші і маємо місце. І навіть, пока сього добилися, багато часу минуло, особливо через те, що не було кому клопотатися: я думала, що Стасюк швидче все полагоди́ть, але побачила, що ніякої користи з нього, то вже сама з Мих[айлом] Ст[епановичем]»³³ клопоталася»³⁴.

Як відомо, виставка розпочалася 29 травня 1913 р., але справа з відкриттям кіоску українських книгарень відкладалася з дня на день. Хроніка, подана в «Раді» упродовж червня, нагадує бойові зведення: «Павільон печатного дела, капітальний кам'яний будинок, готовий, але в середині його зовсім порожньо; українські кіоски ще й досі не готові. Манячить серед усього павільону невеличкий кіоск редакції «Хуторянина»³⁵. Далі — щодня подається інформація про стан робіт з облаштування та про чергові перенесення дати відкриття кіоску, який почав працювати лише у перші дні липня. Газета докладно описує кіоск українських книгарень. Оздоблений художником Судоморою в національному стилі і прикрашений плахтами, килимами, рушниками, гончарними виробами та портретами українських письменників, він займав площу в 31 кв. аршин, і пропонував відвідува-

³² Чикаленко Є. Щоденник.— К., 2004.— Т. 1.— С. 278–279.

³³ Йдеться про М. С. Ткаченка — діяча українського соціал-демократичного руху, чоловіка Наталії Романович.

³⁴ ЦДАІАК України.— Ф. 1235, оп.1, спр. 721, арк. 187 зв.—188 зв.

³⁵ Рада.— 1913.— 7 червня.

чам ознайомитись і придбати за звичайними цінами книгарень різноманітні українські книжки, листівки, ноти, картини і альбоми. За відомостями «Ради» найпопулярнішими серед відвідувачів були «Кобзар» Т. Шевченка, «Українська історія» Г. Коваленка, «Ілюстрована історія України» М. Грушевського, байки Л. Глібова та твори Б. Грінченка. Окремо були представлені українська преса, дитяча та педагогічна література. Участь у виставці мала і конкретний комерційний бік. Згідно з домовленістю, кожна з трьох київських книгарень мала від торгівлі свій особний прибуток. Наприклад, книгарня ЛНВ — від 20 до 42 руб. щодня³⁶. Поряд з книгарським розміщувався кіоск УНТ, де презентувались наукові видання НТШ та УНТ. Тут також було виставлено діораму, яка наочно демонструвала розвиток українського книжкового ринку з 1900 по 1913 рр. Зокрема, в ній було зазначено загальне число назв українських книжок: 1903 р.— близько 31, 1904 р.— 79, 1905/6 р.— 32, 1907 р.—117, 1908 р.— 234, 1912 р.— 260. Це було яскравим доказом неспинного розвитку українського книжкового руху. Репертуар пропонуванних видань відрізнявся різноманітністю: від популярної літератури з сільського господарства до наукових часописів³⁷.

Наскільки ж врешті вдалося «українізувати» Всеросійську виставку? Підбиваючи підсумки, газета «Рада» вмістила на своїх шпальтах низку статей М. Павловського «Український елемент на Київській виставці». Розглянувши окремі розділи, автор зазначив: «Український елемент представлено на Всеросійській виставці дуже слабо. Його треба розшукувати, краплями виділяти з моря речей нецікавих з національного погляду та з виробів інших, чужих нам національних елементів»³⁸. Нечисленні прояви українства були помічені автором у кустарному відділі, серед експонатів Межигірської художньо-промислової школи, відділі церковної старовини, але окремо він відзначив: «Справжня ж українська стихія завоювала собі тільки маленький куточок праворуч од головного входу [павільйон печатного дела — О.М.], де помістилися українські книгарні»³⁹. Доповнюю-

³⁶ ЦДАК України.— Ф.1235, оп.1, спр. 583, арк. 187.

³⁷ Докладно репертуар українських видань див.: Каталог книгарні ЛНВ.— К., 1913.

³⁸ Рада.— 1913.— 24 серпня.

³⁹ Рада.— 1913.— 14 жовтня.

чи відомості М. Павловського, варто наголосити на тому, що, можливо, найбільш національно спрямованим виявився кооперативний відділ. З самого початку створення цієї секції до її діяльності були причетні відомі українські громадські діячі В. Галевич, М. Шорш, Й. Волошиновський, А. Степаненко, М. Біляшівський та інші⁴⁰. Більше того, саме кооператори створювали реальні економічні підвалини для розвитку національного руху, що значною мірою виявилось за часів Української революції, коли кооперативні спілки матеріально підтримали діяльність багатьох українських культурно-освітніх інституцій. Показником ступеня свідомості кооператорів стала постанова, ухвалена II Всеросійським кооперативним з'їздом, про впровадження діловодства в кооперативних товариствах рідною мовою місцевого населення. М. Гехтер з цього приводу зазначав, що «практичні наслідки «українських» постанов можуть бути й не дуже великі, але велике їх моральне значіння. Коли одна за другою цілі групи людей практики й досвіду висловлюються так одностайно за скасування заборон з українського слова — значить, недалеко й остання година цих заборон»⁴¹.

Слід зазначити, що й експонати українців з Австро-Угорщини розчинились серед маси інших. Завдяки субсидії галицького сейму в 60 тис. руб. було організовано окремий відділ Галичини, який розмістився в залах Троїцького народного дому та в невеличких павільйонах біля нього. Але тут переважали польські експонати зі Львова та Закопаного, українські ж були представлені кустарними виробами⁴².

Таким чином, великий загальноукраїнський павільйон, який мав би уособити єдність української нації, на Всеросійській виставці 1913 р. так і не було організовано як через адміністративно-політичний тиск, так і через обмеженість матеріальної бази тогочасного українського руху. Не останню роль тут відіграли й особисті амбіції представників української громади Галичини і Наддніпрянщини. Однак ідею продемонструвати соборність українських земель було частково реалізовано через книжковий розділ, оскільки представники півдавстрійської і підро-

⁴⁰ ЦДАІАК України.— Ф. 983, оп. 1, спр. 1, арк. 13, 23, 80; Спр. 1-а, арк. 3.

⁴¹ Рада.— 1913.— 31 серпня.

⁴² Рада.— 1913.— 7 травня, 26 червня.

сійської України виступили тут разом зі своїми виданнями. Розглянутий сюжет є ще одним приводом наголосити на винятковості організаційного таланту М. Грушевського. Випадок з виставкою 1913 р. доводить, що як тільки послабився його так званий «авторитаризм», справа почала розсипатись. Можливо, і не варто було сьогодні згадувати про призабуті події 1913 р., якби вони не вписувалися в цілу низку інших подібних випадків з історії національного руху, які стали своєрідними паростками, з яких зрештою постав 1917 р. такий феномен як Українська революція.

*Тимур БОБРОВСЬКИЙ,
кандидат історичних наук,
провідний науковець відділу «Київ підземний»
Музею історії міста Києва*

СПЕЛЕО-АРХЕОЛОГІЧНЕ ОБСТЕЖЕННЯ ТЕРИТОРІЇ ПЕЧЕРСЬКОГО АРСЕНАЛУ В КИЄВІ В 2005 Р.

У липні 2005 р. співробітниками відділу «Київ-підземний» Музею історії міста Києва здійснювалися спелео-археологічні обстеження території колишнього Печерського Арсеналу у межах садиби, відведеної для культурного комплексу «Мистецький Арсенал». Метою обстежень було визначення наявності та обсягів стародавніх підземних споруд на території комплексу, перспектив їх подальшого вивчення та використання.

Як відомо, споруду Печерського Арсеналу (збройних майстерень) було збудовано у 1784–1803 рр. за проектом І. Мілера на місці Вознесенського жіночого монастиря XVII ст. на території, що прилягала до західної ділянки оборонного валу Старої Печерської фортеці (початку XVIII ст.) поміж її Успенським та Петровським бастіонами. У садибі Арсеналу нині зосереджено багато будівель XIX–XX ст., втім стародавні фортечні вали збереглися, переважно, добре. Під час обстежень території нами було оглянуто велику кількість підземних споруд та провалів ґрунту, але здебільшого це були рештки господарських льохів та комунікаційних проходів, збудованих протягом останнього століття. Виняток становлять лише кілька об'єктів (підземель та провалів), не пов'язаних із сучасними комунікаціями, підсобними господарськими приміщеннями тощо.

Звичайно, досить важко визначити функцію та хронологію підземель, відомих лише за місцями нерозкопаних провалів. Втім, на нашу думку, два з них,— розташовані з зовнішнього боку фортечного валу,— можуть бути рештками системи контрмінних галерей XVIII ст. Такі підземелля, як відомо з архівних джерел, густо оперізували укріплення Печерської цитаделі. Ці споруди, що мали вигляд розгалужених підземних галерей, обкладених деревиною або цеглою, як правило, виконувались на глибині 4–

6 м від сучасної поверхні. Інші п'ять провалів, зафіксованих у 2005 р., ймовірно репрезентують підземні споруди, які навряд чи були пов'язані з фортифікацією, оскільки знаходились у внутрішньому просторі, обмеженому укріпленнями. Тут найімовірніше сподіватись на знахідки господарських льохів, збудованих як за часів існування фортеці, так і раніше — у XVI–XVII ст. Ці споруди, особливо з огляду на існування тут монастирської садиби, можуть мати вигляд розгалужених галерей, прокладених у материковому суглинку на глибині 6–7 м від сучасної поверхні.

Наявні підземні споруди, відкриті дослідженнями 2005 р., представлені також різнохарактерними приміщеннями. Два з них репрезентують стародавні ділянки підвальних приміщень під західною та східною частинами будівлі Арсеналу. Перші з них утворюють складний лабіринт склепінчастих камер та переходів попід західним крилом Арсеналу (довжиною до 120 м і шириною 30 м). У фасадах зазначеного крила будівлі підвали відкриваються численними вхідними отворами та вікнами. Наявність характерних ніш у стінах свідчить про господарське використання цих споруд. Входи до підвалів розташовані у зовнішній стіні західного крила наземної будівлі.

Підвальне приміщення під східним крилом Арсеналу — локальне, розмірами 10×10 м. За будовою та архітектурними елементами воно тотожне попередньому. У стінах розташовано ніші господарського призначення (з пазами від полиць). Вхід до підвалу — попід внутрішньою стіною східного крила Арсеналу, з боку його внутрішнього двору (до речі, попід східним крилом будівлі існувало ще одне аналогічне локальне приміщення, простежене на поверхні за засипаним входом).

Нарешті, найцікавіший з досліджених об'єктів — у вигляді цегляної підземної галереї шириною і висотою до 3 м, довжиною 25–30 м — простежено в товщі валу, що з'єднує Успенський та Петровський бастіони Печерської цитаделі. Галерея перетинає підосшву валу в середній його частині, відкриваючись з обох боків на поверхню ретельно виконаними цегляними порталами. Характер будівлі (цегла, розчин, архітектурні особливості) свідчать про те, що її було збудовано водночас з Арсеналом наприкінці XVIII ст. За влаштуванням споруду можна відне-

сти до поширеного типу фортифікаційних підземель XVIII–XIX ст.— т. зв. «сортій», призначених для виходу за межі оборонних укріплень до виносних фортифікаційних споруд (у даному випадку вихід здійснювався до укріплень рavelіну, збудованого поміж Петровським та Успенським бастионами). Сортія збереглися в доброму стані, на її стінах фіксуються написи 1936 та 1941 рр.

Таким чином, спелео-археологічними обстеженнями території Печерського Арсеналу у 2005 р. виявлено цілу низку цікавих підземних об'єктів, пов'язаних з функціонуванням Печерської цитаделі та її збройних майстерень у другій половині XVIII ст. Досить добра збереженість цих споруд, їх безумовна атрактивність, на нашу думку, дозволяють ставити питання про необхідність їх музеєфікації в комплексі відновлення стародавніх укріплень Печерської фортеці. Велика ж кількість провалів на дослідженій ділянці свідчить на користь перспективності подальшого спелео-археологічного вивчення цієї території.

*Марія КАДОМСЬКА,
головний мистецтвознавець
інституту «НДІпроектреконструкція»*

ВІДЛУННЯ МИНУЛОГО: ІСТОРІЯ ЗАБУДОВИ ДІЛЯНКИ ПО вул. ВОЛОДИМИРСЬКІЙ, 17

Історичний центр Києва, як носій кореневої історії і культурної самобутності, упродовж останнього десятиліття зазнав незворотних змін, втрачаючи вартісні об'єкти унікального середовища. З них кияни пам'ятають знесений навесні 1997 р. триповерховий будинок по вул. Володимирській, 17, що органічно вписувався до ансамблю Софійської площі. Відтворений на сьогодні головний фасад нової будівлі включено до монстроподібного готельного комплексу, який поглинув також і весь непарний бік давньої, суто київської вулички (нинішня назва — вул. А. Тарасової), що веде до Михайлівського провулка.

Обрана тема, застерігаючи проти агресивного втручання на прадавній території, має висвітлити історію порівняно невеликої садибної ділянки, розташованої на крутому укосі південно-східного відрозу Старокиївського плато. Її забудова, що зазвичай несла свою частку енергетики місцини, виявилась, до того ж, пов'язаною з багатьма неординарними особистостями.

Документи, виявлені в архівах Києва, дають можливість досить повно відновити історію будівництва на цій території, починаючи з часу утворення кварталу в існуючих межах, тобто з 1830-х років, встановити прізвища колишніх власників садиби до націоналізації, а по збережених архітектурно-проектних матеріалах визначити характер будівель, що раніше існували, відновити вигляд втрачених будинків.

Розглянута територія наприкінці XVII ст. була частково зайнята валами Старокиївської фортеці і цвинтарем дерев'яної Троїцької церкви. Час заснування церкви досі не встановлено. Однак зібрані відомості дозволяють доволі вірогідно датувати її спорудження 1678–1679 роками, тобто — часом зведення нових фортечних укріплень з південного боку Старокиївської фортеці. Церква дерев'яна в ім'я святої Живоначальної Троїці на Старому Києві згадується в заповіті київського митрополита

Гедеона Четвертинського (помер у 1690 р.) і наводиться серед інших парафіяльних церков у «Росписном списку Києва» 1695 р. Спрощене зображення цієї церкви можна побачити на плані Києва, складеному Іваном Ушаковим у 1695 р. Вона показана між зовнішнім і внутрішнім валами над так званим Троїцьким виводом, що проходив крізь Поперечний вал Старокиївської фортеці. Церква була двоярусна, одноапсидна, однобанна, із прибудованою з заходу дерев'яною двоярусною дзвіницею¹.

Ще до XIX ст. серед давніх святинь зберігалося Євангеліє, що пожертвував у цю церкву Патріарх Всеросійський Адріан «в лето от основания мира 7203»², тобто у 1695 р. Саме до Троїцької церкви на Старому Києві у 1699 р. перенесений особливо шанований парафіянами чудодійний образ Казанської Божої Матері, за переказами, той самий, що колись знаходився в Благовіщенській церкві над Золотою брамою, а згодом — поряд, у невеличкій капличці.

Первісна Троїцька церква, що показана на плані 1695 р, була розібрана у 1731 р. і на її місці побудована нова, також дерев'яна, на кошт одного з Київських полків. Троїцька церква була освячена 10 грудня 1732 р.— дослідники історії церкви вважають, що при цьому був збережений кам'яний престол «мало не сучасний найпершій побудові церкви, скільки можемо гадати за розмірами престолу, за властивостями каменю, за способами кладки цегли, за самими навіть ушкодженнями престолу»³.

Досить докладний опис Троїцької церкви ми маємо завдяки її настоятелю — отцю Петру Задерацькому, який залишив свої «Замітки про Старокиївську церкву», написані не пізніше 1848 р., тобто коли церква ще була діючою. Вказуючи місце розташування Троїцької церкви, П. Задерацький пише: «На площині, зайнятій Старим Києвом, по ледь помітному схилу цієї площини на південний схід, майже на половині відстані між Софійським Собором і Михайлівським монастирем, трохи праворуч від прямої дороги стоїть стара, убога дерев'яна церква

¹ Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII в.— К.: Наук. думка, 1982.— С. 150.

² ДАКО.— Ф. 17, оп. 1, спр. 1064, арк. 1.

³ Задерацкий П. Заметки о Старокиевской Троицкой церкви//Киевские епархиальные ведомости.— 1864.— С. 47.

Св. Троїці, об один купол, з дерев'яною ж дзвіницею. Проте, незважаючи на бідну зовнішність, внутрішність цієї церкви оброблена благолепно, хоча і тут усе також носить на собі відбиток давнини... За вівтарем цієї церкви, перпендикулярно до протягу ея на схід, у трьох сажнях від вівтарної стіни,— примітні залишки земляного вала. Ця земляна стіна мала колись з'єднання з високими валами, що стоять у Житомирської застави, у Златих врат і простиралася до знищених воріт Печерських»⁴.

Історик М. Закревський уточнює місце знаходження церкви: «Поруч цієї церкви стародавній Мініховський бастион робив майже прямий кут...У вершині цього кута стояла Троїцька церква, ніби притулилася двома сторонами своїми до бастиону; її вівтарна (східна) стіна відстояла від валу в трьох сажнях, а південна стіна церкви знаходилася від бастиону не більш шести сажень. Виключаючи куполи, вона не перевершувала висоту земляного валу. Розміри її були досить скромні: сажень п'ять завширшки, біля десяти завдовжки:»⁵

У 1760 р. в церкві був поставлений іконостас, відновлений за кресленнями московського архітектора І. Ф. Мічуріна (1700–1763), який у середині ХІХ ст. керував будівництвом церкви Св. Апостола Андрія Первозванного на Андріївському бастионі і, напевне, жив неподалік. П. Задерацький повідомляє: «Іконостас Троїцької церкви є як би модель іконостасу Андріївської церкви. Ім'я Мічуріна як добродійника храму св. Троїці постійно поминається у жертovníку і перед престолом церкви. Дружина пана Мічуріна (померла 1753 р.) похована біля цієї ж самої церкви за вівтарною стіною. Може бути, і кістки самого художника (Івана Федоровича Мічуріна) поховані тут таки, під церквою св. Троїці, де почала дружина його і деякі члени їхнього сімейства»⁶.

Відомості про Старокиївську Троїцьку церкву містяться в описі м. Києва, складеному поручиком київського гарнізону Василем Івановичем Новгородцевим у 1784 р.: «Церква ружная, в ім'я Живоначальної Трійці, разом із придельною дзвіницею і з огорожею навколо дерев'яною. На місце колишньої в 1731-м

⁴ Там-таки.— С. 46.

⁵ Закревский Н. Описание Киева.— Т. 2.— М. 1868.— С. 841–842.

⁶ Задерацкий... С. 54–55.

року зело ветхої і ізгнилої, побудована й освячена в 1732-м року грудня в 20-й день з кошту колишнього Київського полку полковника Роді і всього того полку чинів і інших доброзичливців»⁷.

Історик А. Похилевич вказує, що Троїцька церква вважалася полковою до середини XVIII ст., до самого утвердження Київської фортеці на Печерську, і навіть церковні старости обиралися довгий час з військових чинів⁸. На початку XIX ст. у парафії церкви значаться близько 50-и дворів (чоловіків — 157, жінок — 235)⁹.

Короткий опис церкви за 1846 р. виявлено у архівному фонді церковно-будівельного комітету Київської губернії: «Побудована невідомо коли саме. Можна тільки здогадуватися по деяких пам'ятниках, що зберігається в ній, що такого імені церква існувала тут ще в XVII столітті... Будинком дерев'яна уся. Холодна. У ній улаштований теплий боковий вівтар у 1840 році з добротних пожертв; стара, але досить міцна. Дзвіниця дерев'яна. Престолів у ній два: великий — головний в ім'я Пресвятої Живоначальної Тройці, у теплому боковому вівтарі — в ім'я Святителя Митрофана, Єпископа і Чудотворця Воронежського. Землі при церкві ні садибної, ні орної, ні сінокісної нема, окрім під самим будинком церковним, двором і двома церковними будинками на просторі 940 кв. саж.»¹⁰

До кінця першої третини XIX ст. територія цвинтаря Троїцької церкви займала окремих квартал. Фасади церкви показані на кресленнях початку 1830-х років, що зберігаються в Центральному воєнно-історичному архіві Росії у Москві¹¹.

Подальша історія формування кварталу пов'язана із загальними містобудівними заходами, що проводилися в Києві у другій третині позаминулого століття і визначили архітектурно-планувальний розвиток міста на наступні роки.

⁷ Географическое описание г. Киева, сочиненное киевского гарнизона поручиком В. И. Новгородцевым 1784 г. // Сб. материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874. — С. 149.

⁸ А. Похилевич. Монастыри и церкви г. Киева. — К.: Тип. Губернского правления, 1865. — С. 84–85.

⁹ ЦДАУ. — Ф. 127, оп. 1020, спр. 6927.

¹⁰ ДАКО. — Ф. 17, оп. 1, спр. 1064, арк. 4.

¹¹ ЦДВІАР. — Ф. 349, оп. 18, спр. 2983, арк. 1.

Знос валів Старокиївської фортеці в 40–50-х роках XIX ст. і планувальне закріплення ведучої композиційної ролі ансамблю давньоруських монастирів і церков було найістотнішою структурною зміною Верхнього міста XIX в. Раніше роз'єднані валами частини тепер стали єдиним організмом, де організуючу роль відігравали могутні виразні об'єми споруд Михайлівського монастиря і Софійського собору. Будівництво будинку Присутствених місць у 1850-х рр. між площами, що прилягали до підніж дзвіниць, завершило формування центрального композиційного вузла цієї частини нагірного міста. Випрямлені і розширені основні магістралі між домінуючими масами монастирських будівель служили ніби просторовими осями, з яких виходили інші вулиці Верхнього міста, прокладені відповідно до регулярного планування з урахуванням загальних містобудівних тенденцій.

За генеральним планом Києва 1833 р., в основу якого лягли містобудівні ідеї В. Беретті, значна частина садиби Троїцької церкви відходила під площу і міський сквер. Поруч з церквою, в одному з нею кварталі, були сплановані ділянки під житлову забудову. Певна річ, церковна адміністрація була незадоволена ситуацією, що склалася. Київський митрополит у своєму зверненні до Київського генерал-губернатора від 2 серпня 1835 р. скаржився з цього приводу: «Від церкви до лінії, на якій повинні знаходитися сараї та хліви, залишатимуться від входу до притвору сім сажнів з аршином, від вівтарю чотири сажня. Не говорячи вже про неподобство і непристойність для церкви, це буде перешкоджати обходу церкви під час хресного ходу»¹².

У середині XIX ст. було вирішено дерев'яну Троїцьку церкву розібрати і перенести на Нову Будівлю — на вулицю Велику Васильківську (у район нинішнього Центрального стадіону). Спершу був намір використати для нового будівництва матеріал колишньої церкви, однак він виявився в цілому вже непридатним. Троїцька церква в Старому Місті була скасована в 1858 р., земля продана власнику сусідньої садиби. Позаяк територія розібраної Троїцької церкви виявилася усередині приватного домоволодіння, ця ділянка залишалася незабудованою упродовж майже чверті століття, а цервісний кам'яний церковний престол зберігався ще й на початку XX ст.

¹² ЦДАУ.— Ф. 442, оп. 67, спр. 361, арк. 1.

М. Закревський у своїй фундаментальній праці, опублікованій у 1868 р., свідчить: «Майже на половині простору між Софійським собором і Михайлівським монастирем на Старому Києві, у 122 сажнях до сходу від Софійської тріумфальної дзвіниці стоїть тепер кам'яне чотирикутне узвишся, що означає місце колишнього престолу Троїцької церкви»¹³. У звіті Ради Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва від 4 серпня 1912 р. зазначено: «Утворити комісію для обстеження приватної садиби, де зберігся престол від древньої Троїцької церкви, що стояла до половини ХІХ століття»¹⁴.

Кам'яний престол Троїцької церкви на численних планах (кінець ХІХ—початку ХХ ст.) позначений біля східного краю садиби по Володимирській, 17. Можливо, престол існував там само і пізніше, в усякому разі до кінця 1990-х років місце його не забудовувалося. Отож, є цікавим формування і розвиток саме цієї садиби.

Територія колишнього церковного цвинтаря при створенні нової квартальної забудови у середині 19 ст. ввійшла до чималої парцеляни, що належала родині чиновника Крамаренка (ділянки по вулицям Володимирській, 17, А. Тарасової, 3–5,— усі включені до нового готельного комплексу).

Садиба по вул. Володимирській, 17 виділена як самостійна за рішенням Київської палати цивільного суду 25 червня 1880 р. (адреса за перенумерацією 1898 р.— Софійська площа, 11). Рік по тому, за купчою від 1 березня 1881 р., ця земля (310 1/2 кв. саж.), зайнята на той час лише фруктовим садом, була продана капітану Григорію Іллічу Волкову (?–1893), а вже у квітні 1881 р. домовласник звертається в будівельне відділення Київської міської управи з проханням дозволити йому забудову ділянки. До прохання додавався план садиби, проект 3-поверхового будинку і розписка архітектора Київського губернського правління П. О. Федорова, що прийняв на себе нагляд і керівництво будівельними роботами¹⁵.

Проект будинку був затверджений у міській управі і домовласник мав намір не відкладати спорудження будівлі. Вже

¹³ Закревский Н. История Киева.— Т. 2.— М., 1868.— С. 841.

¹⁴ Военно-исторический вестник.— 1913.— Кн. 3.— С. 7.

¹⁵ ДАМК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 2088, арк. 51.

11 травня 1881 р. він просить дозволу на установку сараю для збереження будівельних матеріалів: «Маючи намір незабаром розпочати зведення будинку в садибі моїй на Софійській площі, уклінно прошу дозволити мені брати на будівлю пісок з яру біля обсерваторії»¹⁶.

Однак, з огляду на місце розташування садиби, вирішити питання виявилось не так просто. Листування продовжувалося до кінця травня і являє інтерес для ілюстрації взаємин управи і домовласника в питаннях благоустрою міської території. Прохання домовласника про влаштування сараю було відхилене, дозволялось лише «огородити для складу будівельних матеріалів перед його садибою по Софійській площі простір у 4 сажні з тим, щоб огорожа була пристойного виду, щоб навколо були улаштовані зручні для пішоходів мостки шириною в три дошки і щоб огорожею не займалося місце в міському сквері, а також щоб площа в цьому місці по закінченні спорудження будинку негайно була приведена в порядок і очищена від сміття»¹⁷.

У цей час Комісія з установки пам'ятника Богданові Хмельницькому також готувала будівельні матеріали і Г. Волков був змушений звернутися до будівельного відділення: «Міська управа дозволила мені відгородити тимчасово частину місця на Софійській площі, саме на 12 арш. проти садиби моєї, поки буде тривати зведення будинку. Тим часом дозволене мені для тимчасового заняття місце закидане каменями, доставленими для передбачуваного до постановки пам'ятника Богданові Хмельницькому. Прошу управу зробити від кого залежить рішення про розчищення дозволеного мені місця від каменів, тому що днями я маю намір приступити до початку робіт»¹⁸.

Цей лист датується 16 травня 1881 р., отож зведення будинку розпочалося в найближчі дні і було закінчено, в основному, протягом одного будівельного сезону. Влітку 1882 р. газета «Киевлянин» повідомляє, що «контора редакції журналу «Киевская старина» вже розмістилася на Софійській площі, будинок Волкова, проти пам'ятника Хмельницького»¹⁹. Тобто, на по-

¹⁶ЕДАМК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 2259, арк. 8.

¹⁷ Там-таки.— Арк. 7.

¹⁸ Там-таки.— Арк. 9.

¹⁹ Киевлянин.—1882.—№ 169.— С. 4.

чатку свого існування редакція культурно-освітнього і белетристичного журналу «Киевская старина» (заснований у 1882 р., виходив до 1907 р.) знаходилася саме по вул. Володимирській, 17. Ініціатором і першим редактором-видавцем часопису у 1882–1887 рр. був видатний історик і просвітник Феофан Гаврилович Лебединцев. Є підстави вважати, що там-таки, у найманій квартирі, мешкала і сім'я Ф. Лебединцева (маловідомо, що його дружина Юлія Олександрівна — хрещена мати Михайла Грушевського, видатного історика, голови Центральної Ради УНР).

У журналі «Киевская старина» публікувалися статті з етнографії, археології, літератури, документи та ілюстративні матеріали про видатних діячів культури, дослідження з історії України, письменницькі твори. Сюди, до редакції, приносили свої науково-історичні, філологічні і мистецькі розвідки Володимир Антонович, Олександр Лазаревський, Адріан Прахов, Павло Житецький та інші фахівці, що стояли біля витоків вітчизняної науки і культури.

Значення часопису в тогочасному суспільному житті високо оцінив М. Грушевський: «З початку 1880-х рр. в Києві...вдалося налагодити науковий історичний орган «Киевскую старину» і коло нього згурталися наукові і культурні сили українські. Журнал вівся по досить широкій програмі (російською мовою), займаючися і етнографією, і мовою, і письменством...»²⁰

Забудована садиба з 14 серпня 1882 р. перейшла у власність дружини титулярного радника Н. Д. Севастьянової. За замовленням нової власниці в грудні 1883 р. був складений опис садиби для застави в Київському товаристві взаємного кредиту²¹. Він дає уявлення про планування і оздоблення будинку саме під час роботи у ньому редакції «Киевской старины» (знаходилась тут упродовж 1882–1884 рр.)

У лютому 1889 р. Н. Д. Севастьянова подає прохання до Київської міської управи про дозвіл на будівництво триповерхового кам'яного флігеля «при брандмауері, що з'єднується зі старим будинком із задньої його сторони»²². Проект нового

²⁰ М. Грушевський. Ілюстрована історія України.— Київ-Львів, 1913.— С. 509–510.

²¹ ДАМК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 2088, арк.13–14.

²² ДАМК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 3700, арк. 6.

флігеля, розташованого у дворі по межі із сусідньою садибою купця К. Рейсмиллера (нині вул. Володимирська, 19), розробив арх. М. М. Горденин. Він і надалі брав участь у забудові садиби: у 1891 році склав проект кам'яної надбудови над частиною флігеля, у 1895 р.— проект прибудови приміщення для художньої майстерні, що зберігся в колекції карт і документів Київської області²³.

За купчою, що затверджена 27 вересня 1917 р., садибу придбали інженер-технолог Микола Платонович Симиренко (1858—1919) і його дружина Клавдія Миколаївна Симиренко (уроджена Григоровича-Барська — праонка славетного українського зодчого XVIII ст. Івана Григорович-Барського). Родина Симиренків відіграла неабияку роль у розвитку громадського життя, економіки і культури України. Старший брат власника будинку по вул. Владимирській, 17 — Лев Платонович Симиренко, відомий помолог і плодівник (1855—1920), їхній батько Платон Федорович Симиренко (1820—1863), український підприємець, що вивчав цукрове виробництво у Франції, відомий меценат, що листувався з Т. Шевченко і надавав йому матеріальну допомогу після повернення з солдатчини. На титульному аркуші «Кобзаря» видання 1860 р. позначено: «Коштом Платона Симиренка». А батько Платона — дід Миколи і Левка — викупившись з кріпаків, створив промислову фірму, що побудувала у 1843 р. в селі Ташлик (нині Смілянський район Черкаської області) перший в Україні паровий цукровий завод.

М. П. Симиренко був останнім приватним власником садиби: 7 травня 1919 р. Микола Платонович Симиренко одійшов у вічність, не залишивши нащадків²⁴.

Власники використовували садибні споруди по вул. Володимирській, 17 як прибуткові: квартири здавалися у найми під житло. Так, у 1910-х роках у цьому будинку жив міланський скульптор Еліо Сала (1864—1920), а у прибудові до флігеля знаходилась його художня майстерня. Під керівництвом Еліо Сала на межі 19—20 ст. оформлялися у Києві фасади та інтер'єри Міського театру, музею старовини і мистецтв, Національного

²³ ДАКО.— Ф. 1542, оп. 1, спр. 610, арк. 1.

²⁴ Д. Малаков. Київські адреси родини Симиренків.— Родовід. Наукові записки до історії культури.—1995.— С. 79.

банку, Миколаївського костюлу, караїмської кенаса, «будинку з химерами» на Банковій вулиці тощо. З 1913 по 1919 р. квартиру під № 7 у цьому будинку займав О. А. Кошиць²⁵ (1875–1944) — диригент, композитор і етнограф, що очолив у січні 1919 р. Українську республіканську хорову капелу і виїхав разом з нею за кордон. У Канаді його ім'ям названий український хор, відомий у десятках країн світу.

Після націоналізації нерухомої власності згідно Декрету ЦВКа України «Про відміну права приватної власності на нерухомість у містах» від 29 червня 1919 р.²⁶ будинок залишався житловим, але був пристосований під комунальні квартири. З 1983 р. упродовж 15-и років тут містилося Київське бюро подорожей та екскурсій. Садиба зберігалася до наших часів без істотних змін зовнішнього вигляду, витриманого в естетиці загальноєвропейського сприйняття масової житлової забудови кінця XIX ст. Центральну вісь головного фасаду на 2 і 3 поверхах акцентували два невеликих балкони, у малюнку їх ажурного кованого огороження фіксувалася майнова приналежність — ініціали власника будинку (ГВ — Григорій Волков).

Архітектурний образ будинку, виразний як в об'ємах, так і в ретельно пророблених архітектурних деталях, гармонійно сприймався в загальній структурі архітектурно-історичного ядра міста. Зникнення будинку і самої парцеляни змістило існуючі композиційні центри і саму планувальну схему Софійської площі, відповідно вплинуло на ставлення до розвитку історичної забудови на заповідних територіях.

²⁵ О. Кошиць. Спогади.— К.: Вид-во «Рада», 1995.— С. 331–333.

²⁶ ЦДАВО.— Ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 34–37.

*Віталій КОВАЛИНСЬКИЙ,
завідуючий відділом міського побуту
Музею історії міста Києва*

«ЛИГИ СВОБОДНОЙ ЛЮБВИ»

Весной 1908 г. с подачи ряда российских газет Киев стал чуть ли не главным центром разврата в стране. Этому предшествовали дружные сообщения прессы о появлении в обеих столицах и в университетских городах «лиг свободной любви», кружков «санинистов», «алкивиадистов»¹ и подобных молодёжных групп. Всевозможные слухи о них были расширены до таких пределов вероятности, когда невероятное становится возможным, а возможное — реальным.

Конечно же, толчком к газетным публикациям мог стать выход год назад романа Михаила Арцыбашева «Санин». Произведение сразу же принесло автору не только громкую, но и скандальную славу. У Арцыбашева появились литературные последователи.

Главный герой романа Владимир Санин считал смыслом существования женщины обязанность родить и воспитать ребёнка и приносить удовольствие противоположному полу. Даже в родной сестре Санин видел, в первую очередь, женщину и говорил, что обладать такой красавицей достоин далеко не каждый мужчина. Когда же офицер, которому сестра отдалась, бросил её беременной, и она чувствовала себя порочной, Владимир уверял сестру, что не надо стыдиться своего положения, ведь она доставила удовольствие мужчине, больше того, следует гордиться тем, что способна такое удовольствие подарить.

Своей будущей любовнице Санин пояснял: «Человек — это гармоничное сочетание тела и духа, пока оно не нарушено. Но мы сами разрушаем его. Мы заклеямили желания тела животностью, стали стыдиться их, облекли в унизительную форму и создали однобокое существование. Те из нас, которые слабы по существу, не замечают этого и влачат жизнь в цепях, но те,

¹ Алкивиадисты — последователи Алкивиада (451–404 до Р.Х.), афинского государственного деятеля и полководца, но человека легкомысленного, высокомерного и себялюбивого.

которые слабы только вследствие связавшего их ложного взгляда на жизнь и самих себя, те — мученики: смятая сила рвется вон, тело просит радости и мучает их самих. Мне грезится счастливое время, когда между человеком и счастьем не будет ничего, когда человек свободно будет отдаваться всем доступным ему наслаждениям. Ревность порождена рабством. Всякое рабство рождает зло. Люди должны наслаждаться любовью без страха, запрета и без ограничения»².

Критики обвиняли Арцыбашева в пропаганде сексуальной распущенности, в провозглашении немедленного удовлетворения чувственного наслаждения как высшей и единственной цели жизни. Для женщины поколения начала XX века был невозможен прямой откровенный разговор о комплексе представлений, норм и традиций, связанных с детородными функциями. Но на Западе тогда уже формировались идеи «сознательного» материнства, «планового» рождения детей, «присвоения» женщиной своего тела как необходимого условия её свободы. Роман же Арцыбашева, совсем невинный с позиций сегодняшних взглядов, встретил возмущение в обществе лишь только потому, что автор заговорил о том, чем опасны для женщины сексуальные желания.

Но у широкой публики, недавно пережившей события первой русской революции, роман имел успех. Одновременно «Санин» оказался созвучным с иными общественными настроениями, особенно у гимназистов и студентов. С другой стороны, книгу воспринимали и как порнографию, и как руководство к действиям. Пролетарский писатель Максим Горький видел в романе рекомендацию человеку «внутренне упростить себя путём превращения в животное».

Кампания в прессе началась с минских газет, сообщивших, что в городе возникла тайная организация под названием «Лига свободной любви». Из попавшего в руки одного из газетчиков устава этого общества стало, якобы, известно, что члены лиги стремятся внести «свежую и оздоравливающую струю в ненормальную атмосферу» общества, восставив старый идеал физической красоты. Стремясь к «любви и наслаждению», моло-

² Арцыбашев М. П. Собрание сочинений в трёх томах. Т. 1. — М.: Терра, 1994.

дые люди призывали в свои ряды воспитанников средних учебных заведений. Публикация заканчивалась просьбой к читателям, обладающим более подробной информацией о лиге, предоставить эти сведения журналистам.

Как сообщало «Минское слово», на собраниях лиги «по звонку гасят огни и в «безотчётное» распоряжение собравшихся предоставляется один час, после чего все расходятся». Спустя три дня та же газета опубликовала подробную статью с описанием обряда посвящения, который должен пройти каждый желающий вступить в лигу: ритуал состоял из медицинского осмотра «при тусклом свете огарка» и чтения отрывков из романа Арцыбашева «Санин». Появились анонимные корреспонденции о подробностях деятельности лиги, о наличии фонда для поддержки девушек на случай беременности. В подтверждение достоверности фактов, журналисты упоминали и другие города, где слухи о лигах любви «ходили уже давно».

В начале апреля наступила очередь и для Киева. Эффект печатного слова действовал верно: слышал или не слышал киевский читатель о делах в Минске или, например, в Орле, наличие «прецедента» делало сообщение о существовании лиги в Киеве правдоподобным.

Для эффекта полной правдивости, репортёр намекал, что он, учитывая деликатность темы, не может говорить обо всём, что знает. Такую «осторожность» продемонстрировал и сотрудник «Киевских вестей» А. Поляцкий. Он, мол, отказывался верить слухам о лигах свободной любви в Киеве, пока не получил неопровержимые доказательства. И лишь после этого в газете 27 апреля 1908 г. появилась его корреспонденция:

«Вчера в редакцию явилась группа юношей, принесших протест против лиги «Дорефа». О существовании лиги у нас была уже заметка, проскользнула в газетах заметка и о лигах свободной любви в других городах. Я не верил, что лиги так распространены и, главное, не допускал мысли, что «лигисты» действительно дошли до такой степени падения, до полной потери всякого облика человеческого, до низведения любви к прямому, ничем не прикрытому разврату, до превращения «половой проблемы» в половые оргии чисто животного свойства. Однако разговор с юношами, принесшими протест, убедил меня в противном.

Лига «Дорефа» действительно существует и насчитывает, как говорят юноши, до 80 членов. Как оказывается, лига существует уже полтора года. Вначале она не имела названия, это был просто кружок, который ставил своей задачей изучение новой литературы и теоретическое обсуждение вопросов пола. Постепенно кружок стал вырождаться, интерес к разработке теоретических вопросов, также как и к новой литературе, ослабел, и кружок становится известным среди учащихся под названием «Пиво и Воля».

Третья стадия кружка — это его нынешняя «Дорефа», уже в одном названии своём скрывающая циничный намёк на сущность и характер лиги³. Она имеет пять квартир, на которых происходят собрания, или «сеансы». На летний сезон снята шестая в Пуще-Водице.

Собрания обставляются довольно таинственно. На входных дверях красуется надпись: «Вошедшим сюда нет выхода». На стенах также надписи на латинском языке, такого же мрачного содержания, как например — «нет спасения побеждённым» и т. п. О литературных занятиях нет и речи. Собравшиеся пьют, а затем, напившись, осуществляют «свободную» любовь.

Юноши, сообщившие эти сведения, возмущаются главным образом тем, что участники лиги ведут широкую агитацию среди учащихся и вербуют новых сочленов. Пропаганда идей лиги происходит в одном из местных парков. Занимаются вербовкой девушки, причём главным аргументом выставляется устарелость брака, как формы любви, естественность и законность полового влечения, предрассудочность целомудрия, подтверждаемая такими, например, доказательствами, что в Бельгии насчитывается только 5 процентов целомудренных девушек.

Агитация имеет успех, находя себе благодарную почву в полнейшей аморализации молодёжи, в отсутствии среди неё здоровых идейных течений. Число участников всё разрастает-

³ «Дорефа» (неделя) — слово из искусственного языка под названием «сольресоль», изобретённого в 1817 г. французом Жаном Франсуа Сюдром (1787–1862). Все слова сольресоль состоят из различных комбинаций семи музыкальных нот. Например, «мифалья» означает «желание», «мидофа» — «предпочтение», а «доре миляси доми» — «я люблю тебя». Всего лексикон языка насчитывает 2660 слов. Их список был опубликован в 1902 г. в «Грамматике сольресоль».

ся — и 303 учащихся, подписавших протест, не надеясь на полное уничтожение лиги, имеют в виду повлиять на то, чтобы кружок свободной любви не приобрёл новых адептов. Протестом юноши надеются парализовать успехи дальнейшей агитации среди учащейся молодёжи.

Итак, лига существует. Предположения о тех формах «свободной любви», которой предаются лигисты, подтверждаются. Имеются и результаты деятельности лиги: насчитывается уже несколько самоубийств среди бывших лигисток. В такие кошмарные, в такие уродливые формы вылилась «свободная любовь», решение половых проблем. По-видимому здесь уже не любовь, а какое-то болезненное самоистребление. Недаром участники пишут на стенах квартир, где происходят собрания, такие страшные, такие уродливые надписи. «Нет спасения победённым» — это скорее лозунг жертв, чем призыв к культуре, это скорее крик отчаяния, чем призыв к осуществлению естественных прав на свободную любовь. И эти надписи лучше всего показывают, что мы имеем дело здесь с симптомами глубокой болезни»⁴.

Любопытно, что уже 1 мая эта же информация, лишь с незначительными стилистическими изменениями и на этот раз без подписи, появилась в петербургских «Биржевых ведомостях». Читатели столичной газеты прочитали также протест, подписанный, как утверждалось, учащимися восьмью мужских и женских средних учебных заведений Киева:

«С крайним возмущением мы узнали о существовании в Киеве организации учащихся под именем «Д», прикрывающейся чужой маской и дошедшей под этим покровом до беспредельного разврата. Мы призываем товарищей всеми силами бороться против идейных шулеров, осмелившихся прикрывать свои грязные деяния какой бы то ни было идеологией. В этой борьбе к нам должны присоединиться все те, в ком живы светлые, чистые чувства, кому дорога судьба подрастающего поколения. Общество не может, не должно молчать. Оно обязано отозваться на наш призыв. Только с помощью общества может быть успешна борьба против заполнивших среднюю школу ядовитых отбросов»⁵.

⁴ Киевские вести.— 1908.— 27 апреля.— С. 4.

⁵ Биржевые ведомости.— 1908.— 1 мая.— С. 3.

Вот и выходило — стоило репортёру серьёзно заняться расследованием, как выяснилось, что лига существует «уже полтора года», что о ней «знали давно и знали многие», что лига «насчитывает до 80, а то и до 100 членов». Читателя уверяли, что добросовестный журналист сначала недооценил масштабы позорного явления, но если уж теперь он пишет об этом, — всё абсолютно достоверно.

Это была не первая информация из Киева. Сначала, неделей ранее, «Биржевые ведомости» написали кратко: «Выясняются подробности жизни «кружка Дорефа». В кружковых собраниях, устраиваемых тайно, присутствует преимущественно учащаяся молодёжь. Там происходят пьянство и разврат, прикрытые обсуждением модернистской литературы. В кружке свирепствуют венерические болезни».

Не оставляя Киев в покое и публикуя каждый раз новые подробности, газета 8 мая сообщала: «По полицейским сведениям, в Киеве образовался женский кружок под наименованием «Без мужчин», основанный на половом извращении. Члены-женщины, отрицая мужчин, как таковых, проповедуют любовь исключительно с животными»⁶. В мае газета подала не менее десяти подобных информаций из Киева.

«Биржевые ведомости» расходились по всей Российской империи, и репортёры создавали впечатление о «ситуации», порождая легенды о наличии такого, что существовало лишь в воображении самих газетчиков. Они вдохновенно фантазировали, пользуясь послаблением цензуры после революционных выступлений 1905 года. О городе Казани, например, газета написала, что там действует лига «Минута», которая, якобы, «проповедует любовь во всех проявлениях, не исключая уранизма⁷ и лесбийской любви».

Москва не отставала от Петербурга, и в репортаже «Клуб утомившихся петухов» газета «Раннее утро» рассказывала: «Киев — редкостный город по своей закулисной жизни. Наиболее любопытна жизнь так называемого «света», погрязшего

⁶ Биржевые ведомости. — 1908. — 8 мая. — С. 3.

⁷ Уранизм (по имени греческого бога Урана) — форма гомосексуализма у мужчин, полностью исключающая возможность сексуального влечения к женщине.

в чудовищном разврате. Несколько лет тому назад в Киеве возник кружок «утомлённых петухов» — тесно сплочённая организация знакомых между собой светских людей, преимущественно старичков, искавших низменных удовольствий. Члены кружка — эти паркетные инвалиды — собирались в определённом месте для возмутительных оргий... «Жрицами любви — очень часто бывали подростки-девочки, преимущественно ученицы разных школ, заманивавшиеся щедрыми подарками... Излюбленным местом для оргий у этих господ служит летом Владимирская горка, утопающая в зелени. Здесь по вечерам можно было наблюдать возмутительные картины тесного единения изящно одетого барина с рваным босяком»⁸.

Издававшаяся в Томске газета «Сибирские отклики», ссылаясь на собственного корреспондента в Киеве, писала, что «киевской сыскной полицией разоблачены и накрыты две крупных организации: «купли и сбыта живого товара» и последователей князя Эйленбурга⁹. Сбыт «живого товара» вёлся очень тонко, осторожно и в колоссальных размерах. Главными районами «поставки» были Сибирь, Урал и юг».

Надо ли говорить, что эта и все другие «разоблачительные» публикации каждый раз тщательно проверялись городской полицией и докладывались не только генерал-губернатору, но и в Петербург. Но самое интересное — ни «Дорефы»¹⁰, ни кружка «Без мужчин»¹¹, ни организованного «Клуба утомлённых петухов»¹² и ничего подобного обнаружено не было!

Осенью 1908 года искусственно организованное массовое беспокойство относительно «свободной любви» утихло. И даже в Минске, с которого начались тревожные слухи, газетчики признали, что «учащаяся молодёжь участия в так называемых лигах свободной любви не принимала».

Сотворённая из ничего сенсация исчерпала себя.

⁸ Раннее утро. — 1908. — 13 июля.

⁹ 61-летний князь Ф. Эйленбург, приближённый к немцемкому императору Вильгельму II Гогенцоллерну, был обвинён журналом «Zukunft» в гомосексуальных связях, арестован и в 1908 году отдан под суд.

¹⁰ ЦГИАКУ. — Ф. 442, оп. 638, д. 171.

¹¹ ЦГИАКУ. — Ф. 442, оп. 638, д. 176.

¹² ЦГИАКУ. — Ф. 442, оп. 638, д. 285.

Евген ГОРОХОВСЬКИЙ,
кандидат історичних наук,
ст. науковець Київського музею О. Пушкіна

«КИЕВСКИЕ» ТЕКСТЫ АЛЕКСАНДРА ПУШКИНА

В пушкинском творчестве — поэзии и прозе, а также — историко-научном, критико-публицистическом и эпистолярном наследии поэта, киевская тематика занимает различное по объему, но, в целом, весомое место. Тексты, важнейшего до сей поры, — академического издания 1937–1959 гг. включают свыше 100 упоминаний о Киеве и его православных святынях, о киевлянах и памятниках светской культуры «матери городов русских», о событиях из древней и позднейшей истории нашей столицы и другие сюжеты.

Академический «Словарь языка Пушкина» включает понятия «киевлянин» и «киевской», проиллюстрированные полутора десятком примеров из различных произведений классика, в основном поэтических.

Пушкинский интерес к Киеву, в частности былинно-древнерусской поры, зародился еще в лицейские годы и, безусловно, дополнительно утвердился в петербургский период (1817–1820 гг.), в процессе чтения первых томов карамзинской «Истории государства Российского». Символический и ярчайший пример этого — тема и сюжет поэмы «Руслан и Людмила» — первого крупного творения поэта. Личные впечатления Пушкина, посетившего Киев в период т. н. «южной ссылки» начала 20-х гг. XIX в. предоставили драгоценный «живой» материал, возникавший в памяти гения годы и годы спустя (например в стихотворении «Гусар» и поэме «Полтава» конца 20-х — начала 30-х гг.). Дружба или знакомство с обитателями и гостями Киева отражены в переписке Пушкина с братьями Раевскими, кн. Сергеем Волконским и другими современниками.

Пометки «Киев 8–9 февраля 1821 г.» на листах рукописей жемчужин пушкинской лирики южного периода («Увы, зачем она блистает...», «Земля и море», «Красавица перед зеркалом») соседствует в архиве поэта с начальными страницами знаменитой «Третьей кишиневской тетради», заполненными в те зим-

ние ярмарочные дни перебеленными текстами тех же и некоторых других более ранних стихотворений под общим заголовком «Эпиграммы во вкусе древних».

И киевская тема присутствует в концептуальных документах, созданных Пушкиным — ученым-историком и православным мыслителем всего за несколько месяцев до гибели.

Таким образом, компендиум «киевских» текстов Александра Пушкина представлен разнообразнейшим материалом, включающим как чисто художественные произведения различных жанров, так и сочинения иного типа, отражающие многогранность личности этого человека.

В одних случаях, слово «Киев» — просто пометка, фиксирующая местонахождение автора того или иного произведения, в конкретный момент жизни. В других, Киев присутствует в качестве художественного пространства: то — сказочного былинно-фантастического, то обладающего признаками современного Пушкину города — веселого, сытого торжища. В третьих, излагаются факты, касающиеся различных периодов истории Киева: древнерусского, золотоордынского, польско-литовского, гетманско-казацкого и позднейшие. В четвертых, упоминаются забавные анекдоты из киевской жизни. В пятых, нечто «киевское» суть — ассоциация, метафора, предмет для сравнения. И, наконец, возникает Киев — средоточие вечных ценностей, колыбель восточнославянской православной цивилизации, осознававшейся Пушкиным — поэтом и ученым, патриотом родной страны, как всемирно историческое явление. Этот историософский и религиозный аспект персонифицирован святынями Киево-Печерской лавры, изображение и отражение которых в пушкинских текстах представляет самостоятельный исследовательский интерес.

Дни, проведенные Пушкиным в Киеве знаменательны не только благодаря вышеупомянутым сочинениям, помеченным февральскими днями 1821 года. В переписке поэта упоминается, полученная в Киеве, весточка о друге — Вильгельме Кюхельбекере, совершавшем путешествие в Европу. Посылая Николаю Раевскому-сыну список «Бориса Годунова», Пушкин пишет, что трагедия «...полна славных шуток и тонких намеком, относящихся к истории того времени вроде наших киевских и ка-

менских обиняков. Надо понимать их». Таким образом, киевские встречи остаются памятными поэту и почти десятилетие спустя.

Сказочный «Киев» из поэмы «Руслан и Людмила», конечно, условен и фантастичен, но тем не менее обладает пространственной конкретикой. Здесь: княжеский терем с «гридницей высокой» — пиршественным залом и опочивальней для героев-новобрачных, крепостные стены города и поле «за рекой», где разбиты шатры печенежского лагеря; деревенька — имение Фарлафа, неподалеку от столицы державы Владимира Красно-Солнышко и другие детали-атрибуты художественного пространства поэмы, отражающие его «топографию». В то же время сравнение-ассоциация из «Полтавы», характеризующее красоту Марии-Мотри Кочубеевны: «...Она свежа, как вешний цвет, Взлелеянный в тени дубравной. Как тополь киевских высот, Она стройна» — навеяно, скорее всего, природной конкретикой Киева, навсегда запечатленной исключительной памятью поэта. Пришлось Пушкину ездить и по киевской дороге, ведущей через Васильков к Белой Церкви и далее. По ней, в той же «Полтаве», поэт «направит» к месту казни телегу с несчастными Кочубеем и Искрой. А в примечании к поэме, Пушкин полностью приводит текст надписи на могиле своих героев в Киево-Печерской лавре, вероятно зафиксированный при посещении монастыря им лично.

Несколько лет спустя после завершения «Полтавы» у Пушкина вновь возникает интересующая его тема, но уже в ином — жизнерадостном ключе: «То ль дело Киев! Что за край! Валятся сами в рот галушки, Вином хоть пару поддавай, А молодицы-молодушки! Ей ей, не жаль отдать души За взгляд красотки чернобривой». Эта озорная байка, о лихих похождениях бывалого вояки-гусара и его зазнобы — Марусиньки, также явно окрашена живыми впечатлениями от нашего края, хоть и выдержана в духе онегинского «Сна Татьяны» или гоголевских «Вечеров на хуторе близ Диканьки».

В киевской губернии служит пушкинский герой из прозаического отрывка «Записки молодого человека». В статье, посвященной уже реальным «Запискам» — мемуарам своего друга Нащокина, поэт приводит забавный анекдот о нащокинском

предке-офицере екатерининской поры, который во главе своего корпуса «брал Киев на приступ» дабы вернуть за пиршественный стол городского коменданта, сбежавшего от радушного хозяина и неумеренных возлияний горячительных напитков.

В Киево-Печерской лавре принимает схиму родоначальник семейства Езерских из неоконченной сатирической поэмы Пушкина, известной как: «Родословная моего героя» или «Езерский». А немного ранее еще в период «южной ссылки» у поэта возникает план обширного и сложного произведения на темы истории Киевской Руси — поэмы «Мстислав». Там должен был снова возникнуть образ Владимира Святого, а главным героем намечался князь Мстислав Удалой, знаменитый, в частности, победой над косожским богатырем Редедей в единоборстве. Считается, что эта поэма должна была бы стать более историчной, нежели «Руслан и Людмила», хотя и не без использования сказочно-былинных мотивов. Этот замысел, к сожалению, остался неосуществленным.

И, наконец, Киев «златоглавый, Сей пращур русских городов...» — возникает в патриотическом стихотворении «Бородинская годовщина» (1831). Посылая издание этого текста приятельнице Хитрово, дочери победителя Наполеона — фельдмаршала Кутузова, автор просит ее исправить строку, продолжавшую стихи, посвященные Киеву. Слова «Святыню всех своих градов» надлежит понимать как «Святыню всех своих гробов», поскольку, в этом случае, подразумевались киевские гробницы князя Ярослава Мудрого и захоронения святых печерских угодников.

Упоминание Пушкиным лаврских святынь — не первое и не последнее в его поэзии и других текстах.

Эта тема — своеобразным пунктиром-лейтмотивом периодически возникает в пушкинском творчестве, начиная с лицейских лет и до последнего года жизни. Первое упоминание святой обители в лицейской поэме «Монах» («...Печерской Лавры житель, Сердец и душ смиренный повелитель») дано в достаточно легкомысленном, если не сказать безответственном контексте, поскольку все произведение носит характер шуточного баловства в духе французского «просветительского» противоре-

ния религии и церкви. Зато во всех позднейших текстах — все достаточно серьезно. Это — упомянутые строки из «Бородинской годовщины», «Езерского» и «Полтавы», а также другие материалы, среди которых центральное место принадлежит — отзыву на «Словарь о святых, прославленных в российской церкви, и о некоторых сподвижниках благочестия местночтимых. 1836 г. СПб.» и письму от 19 октября 1836 г., адресованному Петру Чаадаеву.

Высокая оценка труда составителей «Словаря...», включавшего статьи о 363 святых угодниках Господних, в том числе всех Киево-Печерских, подчеркивается в пушкинской статье обширной выдержкой из Предисловия к «Словарю...», сочувственно цитируемой рецензентом. «Церковь российская», сказано в предисловии — «весьма осторожно оглашала святыми угодников своих, и только по явном открытии нетления мощей, прославленных чудесами, помещала их в месяцесловы. Россия к утверждению православия своего видела во многих местах явное знамение благодати над мощами тех, кои святостию жизни, примером благочестия или христианским самоотвержением явили себя достаточными почитания...[...] Митрополит ростовский Дмитрий в своих «Четьих-Минея» поместил преподобных киево-печерских под числом совершения их памяти». Уже от себя Пушкин добавляет: «Издатель «Словаря о святых» оказал важную услугу истории. Между тем книга его имеет и общую занимательность: есть люди, не имеющие никакого понятия о жизни того св. угодника, чье имя носят от купели до могилы и чью память празднуют ежегодно. Не позволяя себе никакой укоризны, не можем, по крайней мере, не дивиться крайнему их нелюбопытству».

Мировоззренческую значимость этой статьи Пушкина трудно переоценить. Ее тема находит своеобразное преломление и в указанном письме Чаадаеву, посвященному от начала до конца полемике со скептическим отношением адресата к Родине, ее истории и церкви. Поэт, в частности, отмечает: «Нравы Византии никогда не были нравами Киева. Наше духовенство, до Феофана (т. е. допетровской поры — Е. Г.) было достойно уважения, оно никогда не пятнало себя низостями папизма и, конечно, никогда не вызвало бы Реформации, в тот момент, когда

человечество больше всего нуждалось в единстве». В других местах этого же письма содержатся ценнейшие рассуждения Пушкина на темы истории Киевской Руси и более поздних периодов отечественного прошлого, вплоть до победы над Наполеоном в 1812–1814 гг. По мнению Пушкина-исследователя древнерусский период истории (напр. войны Олега и Святослава, междоусобицы удельных князей) отражают «юность народов», с жизнью полной брожения, пылкой беспцельной деятельности. Финал же этого периода характеризуется спасением христианской цивилизации от татаро-монгольской экспансии: «...нашим мученичеством спасено развитие католической Европы». Далее наш автор отмечает «Петр — целая всемирная история. Екатерина поставила Россию на порог Европы. Александр привел нас в Париж». Пушкин не скрывает, что многое в отечественной истории ему не нравится, однако утверждает: «...не хочу другого отечества и другой истории какой нам Бог дал».

Этот текст можно считать итоговым для Пушкина как ученого-историографа. Древнерусский Киев поминается также в статьях и набросках по исторической тематике: «Песнь о полку Игореве», «Очерк истории Украины». Последний текст касается также периодизации, говоря об исторических этапах: «от Гедимины до Сагайдачного, от Сагайдачного до Хмельницкого, от Хмельницкого до Мазепы, от Мазепы до Разумовского» и других проблемах. Однако наибольший объем исторического материала по Киеву был обработан Пушкиным для книги «История Петра».

Монография не бала завершена, однако в подготовительных текстах фигурирует свыше 30 эпизодов из истории Киева конца XVII— начала XVIII вв. (с 1686 по 1713 гг.), в которых, кроме главных действующих лиц (самого Петра, Карла XII Шведского, гетмана Мазепы, воеводы Киевского Потоцкого, митрополита Киевского Варлаама Ясинского и др.), говорится об укреплении города и его главной святыни Печерской Лавры в ходе строительства Печерской крепости и других значительных событиях.

В завершенном историческом труде Пушкина, посвященном «Пугачевщине» киевская тема затрагивается лишь в трех случаях, зато в интереснейшем контексте. Речь идет о Киеве — как

феномене общественного сознания народных масс Российской империи, выступивших под знаменами Емельяна Пугачева, против режима императрицы Екатерины II. Согласно народной легенде, лидер восстания, воспринимаемый в качестве законного царя Петра III (свергнутого Екатериной, но якобы чудом оставшегося в живых) бежал от врагов не куда-нибудь, а именно в Киев — столицу православия, средоточие общенародных святынь. Впоследствии он приказывает переименовать одну из завоеванных крепостей — Сакмарский городок... в Киев, а две других — в Москву и Петербург. Таким образом, в пугачевском царстве-государстве (Поволжье и Приуралье) «локализуется» все три «столицы» империи — новейшая, старая и древнейшая-священная. Этим, в простонародном сознании, пугачевские владения сакрализуются и должны считаться легитимными. Самозванец воспринимается народом как законный, «свой» царь Киева, Москвы и Петербурга.

В заключение отметим, что хотя в пушкинском наследии ничтожно мало произведений специально, от начала до конца, связанных с киевской тематикой (если условно счесть таковыми полусказочного «Гусара» и полупародийную, ироническую сказку «Руслан и Людмила»), но, рассмотрев в определенной системе всю совокупность сочинений, где Киев как таковой или киевские мотивы присутствуют попутно, можно прийти к следующим выводам:

I. «Киевские» тексты Александра Пушкина являются ценнейшим материалом для изучения духовной эволюции поэта и мыслителя от юного вольнодумца, могущего пошутить на темы религии и церкви, похвастаться, при случае, уроками «чистого аферизма» до внимательнейшего читателя Священного Писания и святоотеческой литературы, православного христианина, осознавшего глубину и величие истинной веры символизируемой, в частности, киевскими святынями*.

* См. также письмо Плетневу от 14 апреля 1831 г., где Пушкин говорит о пользе чтения «Четьи-Минеи», особенно легенд о киевских чудотворцах, характеризующихся как «...прелесть простоты и вымысла» и могущих являться замечательным источником поэтического вдохновения. Судя по позднейшим цитированным документам, в последний год жизни Пушкин уже не комментировал известия о чудесах, совершенных православными святыми, как плод некоего «вымысла».

2. Александр Пушкин является внимательным, профессиональным исследователем отечественной истории, у истоков которой — Киевская Русь. Древнерусская тематика не раз привлекала его как поэта («Руслан и Людмила», план поэмы «Мстислав», «Песнь о вещем Олеге») и литературоведа (статья «Песнь о полку Игореве»). По воспоминаниям современников, в планах Пушкина было комментированное издание «Слова о полку Игореве» с собственным переводом*.

3. Весь комплекс изучения «киевских» текстов от стихотворных до эпистолярных свидетельствует о том, что данная тема (в ее разнообразнейших аспектах), своеобразным образом, «сопровождает» Пушкина на протяжении практически всей творческой жизни от легкомысленного «Монаха» (1813) до глубочайших по содержанию, мировоззренчески-концептуальных документов 1836 года — статьи «Словарь о святых» и письма Чаадаеву.

* См. также письмо академика Кеппена от 17 июля 1836 г., где сообщается об интересных для Пушкина-исследователя «Слова...» наблюдениях польского комментатора, предложившего остроумную трактовку понятия «Трояновы века» а также упоминается беседа автора и адресата письма в Публичной библиотеке о «темных местах» поэмы.

*Тетяна ЄВСТАФ'ЄВА,
завідуюча відділом «Бабин Яр»
Музею історії міста Києва*

ЗНИЩЕННЯ МИРНОГО НАСЕЛЕННЯ У РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ КИЄВА

У період окупації міста німецькими військами з 19 вересня 1941 р. до 6 листопада 1943 р. у Києві було страчено майже 200 тисяч чоловік. Бабин Яр став місцем масових страт і поховань, він став величезною братською могилою, де, лише згідно з офіційними радянськими даними, загинуло понад сто тисяч осіб — військовополонених, євреїв, циган, комуністів, підпільників, моряків Дніпровського загону Пінської військової флотилії, партизанів, націоналістів, заручників, усіх тих, хто вважався «ворогом Третього рейху». У літопису глобальної єврейської Катастрофи (Шоа), саме з Бабиним Яром пов'язують початок Голокосту в Європі, хоча насправді хвиля розстрілів котилася до Києва від самого кордону — Львів, Бердичів, Кам'янець-Подільський, Житомир та ін. Якщо в країнах Європи, що були завойовані, на початку Другої світової війни фашисти влаштували єврейські квартали — гетто, для поступового винищення їхніх жителів,— методом знищення були газові камери таборів смерті,— то на радянській території євреїв знищували в основному шляхом масових розстрілів, здійснюваних спеціально створеними для цього айнцацгрупами. Вбивство безневинних людей тільки за те, що вони належать до тієї чи іншої нації, стало одним з найстрашніших і кривавих злочинів нацизму. Воно стало своєрідним символом страждань мирного населення під час війни.

Писати, а особливо досліджувати, проблему трагедії Бабиного Яру надзвичайно важко і складно. Досі не всі документи доступні дослідникам, а багато з них зникло безслідно, особливо це стосується Києва. Вже відомі факти і цифри дають не зовсім чітке уявлення про те, що відбувалося у Києві у ці страшні роки. Офіційні документи і спогади свідків містять досить суперечливу інформацію. А висвітлення цієї теми в науковій і документальній літературі є неповним, і це не дивно. Адже впро-

довж багатьох років, за невеликим винятком¹, проблема трагедії Бабиного Яру взагалі не порушувалася. І це при тому, що Києву у роки Великої Вітчизняної війни присвячено десятки книг, статей, брошур. Тільки з другої половини 80-х — початку 90-х років з'являються публікації, де досить обережно та поверхово висвітлюються окремі аспекти цієї проблеми. І до нині в Україні ми маємо тільки невеликі за обсягом та змістом розвідки, статті та публікації. І понині, ми не знаємо всієї правди про цю трагедію. Автор зробив спробу проаналізувати відповідно до своїх уявлень матеріали про трагедію мирного населення Києва під час війни, не виокремлюючи при цьому трагедію єврейського населення, але надаючи їй належне місце, адже загибель єврейського населення була частиною загальної трагедії, яку пережив увесь багатонаціональний народ України.

19 вересня 1941 р. до Києва ввійшли війська 6-ї німецької армії під командуванням генерал-фельдмаршала фон Рейхенау, які до того протягом 73 днів намагалися захопити місто. Уже з перших днів у місті нацисти почали розстрілювати військовополонених, у першу чергу політпрацівників, комуністів та євреїв.

Про те, що у Бабиному Яру з 20 вересня 1941 р. розстрілювали військовополонених, розповідали 15 листопада 1943 р. представникам Надзвичайної комісії Марія Луценко, яка прожила всю окупацію по вул. Мельникова, та Іван Янович, який проживав у період окупації Києва по вул. Бабин Яр. Таким чином, одразу після окупації міста в Бабиному Яру розстрілювали військовополонених, імовірно політруків, комісарів і комуністів, які, відповідно до директиви Верховного Головнокомандування збройних сил Німеччини від 12 травня 1941 р. «Относительно обращения с ответственными политическими работниками и тому подобными лицами», підлягали знищенню: «Политические руководители в войсках не считаются пленными и должны уничтожаться самое позднее в транзитных лагерях. В тыл не эвакуируются»². Тоді ж у місті почали вилловлювати і розстрілювати

¹ У більшості узагальнюючих видань з проблематики Другої світової та Великої Вітчизняної війн є згадки про події у Бабиному Яру, про це одним з перших писав історик К. Дубина. Дубина К. Злодеяння немцев в Киеве.— М., 1945. Дубина К. 778 трагічних днів Києва.— К., 1945. Дубина К. В годы тяжелых испытаний.— К., 1962.

² СС в действии: Документы о преступлениях СС/Ред. М. Ю. Рогинский.— М., 1969.— С. 511.

євреїв. Як свідчив художник Микола Прахов, який протягом усього періоду окупації мешкав по вул. Горвиця³: «Я видел 23 или 25 сентября на Басейной улице с правой стороны, если идти от Крытого рынка на Бессарабку, за магазином зеркал лежали на тротуаре застреленные немцами два еврея и еврейка бедно одеты»⁴.

Для німецьких окупантів проблема київських євреїв одразу стала актуальною. Київ — одне з найбільших (після Москви і Ленінграда) за чисельністю населення місто Радянського Союзу, і четверту частину його населення становили євреї. За переписом населення 1939 р. тут проживало 846,7 тисяч жителів, у тому числі українців — 53,2%, євреїв — 25,5%, росіян — 16,5%⁵.

Акція по знищенню єврейського населення була організована блискавично і фундаментально. 26 вересня 1941 р. відбулася парада, на якій розглядалися заходи щодо ліквідації єврейського населення міста. Було визначене місце розстрілу — Бабин Яр, один з найбільших на території Києва ярів, довжиною понад 2,5 км, глибиною від 10 до 50 метрів, де можна було б розмістити тисячі трупів. До Бабиного Яру існували зручні підходи, поряд — залізнична станція Лук'янівка-товарна, що дозволяло створити у приречених враження, нібито їх чекає переїзд на нове місце проживання. Був розроблений маршрут, визначено місце збору осіб єврейської національності, надруковано у друкарні 6-ї німецької армії і розклеєно по всьому місту понад 2 тисячі оголошень російською, українською і німецькою мовами з наказом про збір усього єврейського населення 29 вересня 1941 р. на розі вулиць Мельникова і Дехтярівської. Для проведення операції були виділені у достатній кількості виконавці розстрілів, забезпечені необхідною зброєю, боєприпасами. Було забезпечено також надійне оточення досить великого району, що прилягав до Бабиного Яру, з тим, щоб у місті не довідалися про страти. Були здійснені необхідні заходи для забезпечення транспортом і достатньою кількістю людей, які б зібрали, пересортували і вивезли з місця збору і пограбування принесені жертвами цінності, гроші, речі, продукти. Влаштовані місця їхньо-

³ Нині вул. Велика Житомирська.

⁴ ЦДАВОУ.— Ф. 4620, оп. 3, спр. 243-а, арк. 4.

⁵ ДАК.— Ф. Р-11, оп. 4, спр. 24, арк. 1.

го зберігання та забезпечена охорона. Проведені дезінформаційні заходи — поширювались чутки про переселення євреїв. Був вигаданий і привід: це вибухи і пожежі в центрі міста, від яких постраждало три кілометри найкрасивіших вулиць (940 будинків), у тому числі і весь Хрещатик. Ця ситуація знаходить відображення в документі «Оперативне повідомлення по СРСР» № 97, що було направлено до Берліна начальнику служби безпеки Рейху 28 вересня 1941 р.: «...Войска, вошедшие в город, нашли его почти полностью разрушенным. На центральной улице — многочисленные баррикады и противотанковые заграждения. Кроме того, на территории города имеются другие оборонительные сооружения. 20 сентября была взорвана крепость, погибли начальник артиллерийского парка и начальник штаба. 24 сентября произошли мощные взрывы в расположении полевой комендатуры; возникший пожар пока погасить не удалось. Имеются пожары в центре города. Разрушены очень ценные здания. Вплоть до настоящей минуты борьба с огнем практически не дала результатов. Проведены направленные взрывы в целях предотвращения распространения огня. Огонь в непосредственной близости от нашей канцелярии. В связи с этим канцелярия подлежит эвакуации. Взрывами нанесен значительный ущерб этому и примыкающим к нему зданиям. Взрывы продолжаются. Возникают пожары. До настоящего времени обнаружено 670 мин, заложенных согласно найденному плану минирования: все общественные здания и площади заминированы, среди них дом, предназначенный для использования под нашу канцелярию. В здании был проведен тщательный обыск. В результате обыска обнаружено и изъято 60 «бутылок Молотова». В музее Ленина обнаружено 3500 килограммов динамита, который предполагалось взорвать по радио. Неоднократно отмечалось, что взрывы происходят в момент захвата здания. Доказано, что ведущая роль в этом принадлежит евреям. Здесь проживает приблизительно 150 000 евреев. До настоящего момента не представлялось возможным проверить эту цифру. Во время первой акции проведено 1600 арестов; предприняты меры для установления численности еврейского населения в целом. Подготовлен план ликвидации по крайней мере 50 000 евреев. Немец-

кая армия одобряет намеченные меры и требует их скорейшего осуществления»⁶.

Навіть якщо б не було вибухів і пожеж, для винищення кївських євреїв знайшовся б інший привід, адже їхня доля була вирішена самою програмою нацистського «ендльозунга» (остаточного вирішення єврейського питання).

З метою збереження необхідної таємності айнзацкоманди і зондеркоманди одержували накази про операції по винищуванню «ворогів Рейху» усно. Для проведення операції було виділено 4-у айнзацкоманду під командуванням штандартенфюрера СС Пауля Блобеля⁷, посилену 45-м (під командуванням майора поліції Бессера), 303-м (під командуванням майора поліції Ганібала) поліцейськими батальйонами і загоном української допоміжної поліції. Проте майор поліції Ганібал відмовився виконувати цей наказ, і його батальйон використовувався тільки для внутрішнього та зовнішнього оціплення, а також для посиленого патрулювання у місті. Відмовився брати участь у розстрілах і командир доданої оперативній групі «Ц» роти військ СС оберштурмфюрер СС Графхорст; тоді його рота була призначена для несення охоронної служби в місті, а наприкінці жовтня 1941 р. переведена в дивізію СС «Вікінг»⁸.

Вранці 29 вересня тисячі євреїв потягнулися до зазначеного в наказі місця. До настання темряви німці встигли розстріляти тільки дві третини з тих, хто прийшов, близько 22-х тисяч. Інших приречених загнали на ніч у порожні гаражі на вул. Лагерній⁹, а наступного дня, 30 вересня розстріляли. Потім німецькі сапери підірвали схили яру, щоб засипати тіла і змусили військовополонених вирівняти дно яру. З показань свідка М. Соколова, учасника засипання трупів у Бабиному Яру: «В октябрі місяці 1941 г. с группой военнопленных 300 человек, под конвоем не-

⁶ Бабий Яр. К пятидесятилетию трагедии 29, 30 сентября 1941 года. — Иерусалим, 1991. — С. 17–18.

⁷ Блобель Пауль, 1894 р. народж., за фахом архітектор, штандартенфюрер СС, командир айнзацкоманди 4-а. 1951 року за вироком міжнародного трибуналу у м. Нюрнберзі II. Блобеля, як воєнного злочинця, було страчено у в'язниці Ландсберг.

⁸ Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины/Ред. И. М. Левитас. — К., 2000. — С. 83.

⁹ Нині вул. Дорогожицька.

мецької поліції я був доставлен в Сырец — Бабий Яр, для погребення трупів расстрелянних советських граждан. К моменту нашего прибытия, трупы расстрелянных в Бабьем Яру уже сверху были засыпаны землей, нас только заставили подравнять яму наравне с поверхностью грунта земли»¹⁰.

Речі розстріляних були ретельно зібрані і відвезені на склад, що знаходився на вул. Некрасівській, 4 у приміщення школи № 38¹¹.

За два дні 29 і 30 вересня 1941 р. було розстріляно 33 771 мирного жителя Києва, переважно євреїв, про що керівництво айнзацкоманди доповіло в Берлін. Зі звіту № 6 про обставини і діяльність айнзацгруп поліції безпеки на території СРСР за період з 1 по 30 жовтня 1941 р.: «Озлобление украинского населения против евреев чрезвычайно велико, так как их считают виновными в организации взрывов в Киеве. В них также видят доносчиков и агентов НКВД, которые вызвали террор в отношении украинского народа. В качестве ответных мер за поджоги в Киеве были арестованы все евреи и 29 и 30 сентября казнено в общей сложности 33 771 человек. Золото, ценные вещи и одежда конфискованы и переданы в распоряжение национал-социалистической организации для обеспечения «фольксдойче», а также частично коммунистическому¹² городскому самоуправлению для передачи нуждающемуся населению»¹³.

Тоді ж, починаючи з 28 вересня 1941 р., розстріляли і близько трьох тисяч військовополонених і цивільних осіб єврейської національності, які, знаходилися у спеціальному відділенні при таборі для військовополонених на вул. Керосинній¹⁴.

Неправдоподібним є стислий термін підготовки і проведення небувалої за масштабами страти величезної кількості міських жителів, в основному жінок, старих і дітей. Це стало можливим тільки завдяки тому, що вся акція від початку до кінця була не лише задумана, а й спланована, розроблена до деталей завчасно. Виникає питання: «Чому вони підкорилися наказу, чому

¹⁰ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 55663, т. 17, арк. 10.

¹¹ Нині школа № 106.

¹² Так в документі, певно, має місце помилка: правильно — «комунальним».

¹³ ДА СБУ.— Ф. 7, оп. 8, спр. 1, т. 1, арк. 293.

¹⁴ Нині вул. Шолуденко.

пішли?» Але що їм залишалося робити — адже в наказі чітко говорилося: «Хто не підкориться цьому розпорядженню буде розстріляний»¹⁵. До того ж, свою роль відіграла і дезінформація — багато хто вважав, що їх справді будуть переселяти.

Дського змушували йти в Бабин Яр сусіди. Свідок, Е. Любарська, що мешкала по вул. Пушкінській, 31, розповідала: «... в 1941 г., когда немцы забирали евреев и расстреливали, Дружинин П. Д. вместе с Макаринским Владимиром и еще одним неизвестным мне человеком пришел ко мне на квартиру и забрал Горбачинского Эмунаила, еврея по национальности, проживавшего в моей квартире, которого отправили немецким властям, причем на мою просьбу не брать Горбачинского как ни в чем не виновного человека и по своей старости не в состоянии принести какой-либо вред немцам, за что я давала ручательство, Дружинин П. Д. не послушал, заявив при этом, что они его Горбачинского забирают как взрывателя, т.е. человека который мог бы взрывать дома на Крещатике. С этого времени о судьбе Горбачинского ничего не известно»¹⁶. За доносом Дружиніна, як свідчила М. Іванченко, що мешкала у тому ж будинку, «была арестована еврейка с первой квартиры по фамилии Фельдман, которую немцы расстреляли, а вещи разграбили»¹⁷.

Відповідно до суворих наказів німецької військової влади і самі мешканці повинні були виявляти євреїв, які залишилися у місті, і доносити про них у СД. «Когда немцы оккупировали Киев и учинили зверскую расправу над еврейским населением,— показувала А. Гаврелюк, що мешкала по вул. Пушкінській — я к себе на квартиру на жительство пустила одного гражданина по национальности еврея, фамилии его как я уже говорила выше, не помню, который скрывался от преследования немецких властей. Вскорости после этого ко мне на квартиру пришли два неизвестных молодых человека в гражданской одежде. Фамилии их я не знаю, но они являлись жильцами нашего дома, которые моего квартиранта, как еврея забрали и посади-

¹⁵ ЦДАВОУ.— Ф. 4620, спр. 243, арк. 142.

¹⁶ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 59316, арк. 47зв.-48. Дружинін Петро Денисович, 1919 р. народження, росіянин, мешкав по вул. Пушкінській, 31. Працював агентом поліції. Макаринський Володимир також мешкав по вул. Пушкінській, 31.

¹⁷ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 59316, арк. 46.

ли в пустую квартиру нашего дома, где продержали под охраной до следующего дня, а утром меня и моего квартиранта-еврея забрали и свели в полицию, откуда меня ни о чем не спрашивая отпустили домой, а моего квартиранта-еврея задержали в полиции, раздели и раздетого повели на расстрел. Это я сама видела, так как некоторое время оставалась возле здания полиции»¹⁸.

Одні допомагали ховатися, інші виказували. На питання слідчого, хто ж змушував його, П. Дружиніна виказувати громадян єврейської національності, він відповів:

«В это время выявляют советских граждан еврейской национальности и сдавать их немцам мне никто не поручал и делал я это совместно с вышеуказанными лицами по своей инициативе с целью, чтобы в нашем дворе не было граждан еврейской национальности»¹⁹.

Після масових розстрілів у Києві ще залишалися тисячі євреїв, що не з'явилися на збірний пункт. Багато хто з них перебували у змішаних шлюбах і їх рятували неєврейські родичі. Хтось намагався сховатися за допомогою сусідів, знайомих, діставали документи на інше ім'я: «Находясь в городе Киеве, а также на территории Германии я жила под фамилией Омель Лариса — свидетельствовала Гаммер Р. А.— Своё настоящее происхождение и свою фамилию Гаммер Раисы Лазаревны скрывала. Омельник Лариса Леонидовна паспорт на эту фамилию я достала в городе Белая Церковь у Омельник Веры Григорьевны, девичья фамилия Шопалова. Омельник Лариса это ее дочь, которая была призвана на службу в Советскую армию. Так как паспорт был однодневный без фотокарточки я только подделала 1916 год на 1926 год и пользовалась этим паспортом до прибытия в гор. Киев. Прибыв в гор. Киев я связалась с Гартман Александрой и через нее получила документ, что являюсь «фольксдойче» по фамилии Омель Ларисы б-и. Эта фамилия наиболее подходила не-

¹⁸ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 59316, арк. 49–49 зв.

Гаврилюк Аксенія Григорівна, 1881 р. народж., українка, неписьменна, мешкала по вул. Пушкінській, 31, кв. 4, робітниця. Про свого квартиранта пам'ятала тільки те, що до війни він працював касиром у поліклініці по вул. Пушкінській, 22.

¹⁹ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 59316, арк. 62.

мецкой она была придумана лично мной»²⁰. «Под видом украинца я устроился работать на прежнюю работу в мастерских горздравотдела — показував Долинер Іосиф Якович,— и это было благодаря директору мастерских Попеля и зав. производством Яско, которые знали о том, что я еврей, но не выдали.

Таким образом я проработал до 3 февраля 1943 г. За этот период я все время боялся за свою судьбу. Начальник отдела кадров Щербина, который и сейчас где-то проживает в Киеве, все время интересовался о моем национальном происхождении и хотел выдать меня немцам, но точно не узнавши и сообщать в гестапо не рещался»²¹.

Багато знаходилося людей, які допомагали євреям. Вони ризикували своїм життям і життям власних родин, люди великої особистої сміливості і моральної мужності. Причому подвигом і героїзмом вони це не вважали, просто допомагали своїм сусідам, знайомим, близьким, а дуже часто і зовсім незнайомим. І таких фактів дуже багато. Протягом усього періоду окупації ховалися в місті і дивом врятувались з Бабиного Яру Д. Пронічева²², Є. Книш з донькою²³, Я. Екель²⁴.

Дехто з єврейських дітей перебував під вигаданими прізвищами в дитячих будинках. Так, у дитячому будинку № 1 по вул. Керосинній серед сотні малюків під час окупації знаходилися Ліда і Вова Пронічеви²⁵— діти акторки Київського лялькового театру — Д. Пронічевої, однієї з небагатьох, хто врятувався з

²⁰ ДА СБУ.— Ф. 6, спр. 69869 ФП, т. 2, арк. 141 зв.

²¹ ДА СБУ.— Ф. 7 оп. 8, спр. 1, т. 1, арк. 52.

²² ДА СБУ.— Ф. 7, оп. 8, спр. 1, т. 1, арк. 75–79.

Пронічева Діна Мирошівна, 1911 р. народж., єврейка, артистка київського театру ляльок, врятувалась з Бабиного Яру. Виступала як свідок на Київському процесі 1946 р., на процесі у м. Дармштадті у 1967 р.

²³ ДА СБУ.— Ф. 7, оп. 8, спр. 1, т. 1, арк. 61–63.

Книш Олена Юхимівна, 1914 р. народж., єврейка, втікла з маленькою донькою з Бабиного Яру, увесь період окупації перебувала у знайомих у м. Києві та Київській обл.

²⁴ ДА СБУ.— Ф.7, оп. 8, спр. 1, т. 1, арк. 231–234.

Екель Яків Петрович, 1923 р. народження, єврей, 29 вересня 1941 р. разом з батьком втік з Бабиного Яру, у січні 1942 р. перейшов лінію фронту і був призваний до Червоної Армії.

²⁵ Пронічеви Ліда, 3,5 років, і Вова, 1,5 років, потрапили до дитячого будинку після смерті бабусі Пронічевої Катерини Антонівни. Вова Пронічев був записаний як Віталік Неізнестний і лише 1946 року Д. М. Пронічева знайшла його.

Бабиного Яру, і таких, як вони, було багато. В екстремальних умовах війни у переважній більшості українське населення Києва співчутливо ставилося до долі євреїв.

Здійснивши свою криваву справу, німецька влада тим самим з перших днів окупації продемонструвала, якими методами будуть вони правити, утверджувати свою присутність у Києві, і свою готовність, у разі потреби, вдатися до крайніх заходів і не лише щодо євреїв. Привид Бабиного Яру вставав за плечима кожного киянина, незалежно від національності.

У звільненому від євреїв Києві життя краще не стало. За словами професора Київського Лісогосподарського інституту І. Житова: «За расправой с евреями, примерно месяца через два-три последовала такая же расправа с цыганами. То есть два народа были «освобождены» ото всего, в том числе и от жизни. Среди населения г. Киева, достаточно уяснившего себе соседство освободителей, после этих событий сложилась поговорка: «немцам гут, евреям капут, цыганам тоже, украинцам позже»²⁶. За переписом населення, який провела Київська міська управа, на 1 квітня 1942 р. у місті проживало 352 139 осіб, з них українців — 281 611, росіян — 50 263, поляків — 7 874, циган — 40, євреїв — 20²⁷.

У місті був встановлений надзвичайний стан, строго регламентувалося життя людей, яким тільки у відведений час можна було перебувати на вулиці, не дозволялося без спеціальних перепусток виходити за межі міста, і їм заборонялося надавати притулок людям, які не проживають у даній місцевості. Щоб залякати людей, розклеювали в місті різні накази, об'яви, за невиконання яких загрожували розстрілом. Було заборонено слухати радіо, тримати голубів і так далі. Винним у невиконанні розпоряджень влади загрожувала смерть. Комендант міста К. Ебергард²⁸ з метою залякати жителів наказав опублікувати ряд оголошень про розстріл заручників за акти саботажу: 22 жовтня 1941 р. розстріляли 100 заручників, 2 листопада 1941 р.— 300 заручників, 29 листопада 1941 р.— 400 заручників.

²⁶ ЦДАВОУ.— Ф. 4620, оп. 3, спр. 243-а, арк. 14.

²⁷ ДАКО.— Ф. Р-2360, оп. 12, спр. 14, арк. 6.

²⁸ Ебергард (Еберхард) Курт, 1874 р. народж., генерал-майор, у 1941–1942 рр. військовий комендант м. Києва, у 1947 р. скінчив життя самогубством.

У цих оголошеннях вказувалося, що «кожен житель Києва є відповідальним за кожен акт саботажу» і містилось попередження, що за кожен новий випадок чи то підпалу, чи саботажу буде розстріляно значно більшу кількість жителів міста. Про це показував на допиті 10 січня 1943 р. житель Києва О. Зозулин: «Отношение населения к немцам враждебное. Массовые случаи арестов, расстрелов на заводах, фабриках и в городе с каждым днем обостряют свои отношения. За одного убитого немца подвергают расстрелу сотни невинных людей или аресту гестапо. В октябре месяце 1941 года по неизвестным причинам возник пожар, в результате которого сгорело помещение бывшей Государственной думы. За пожар было расстреляно свыше триста мирных жителей города»²⁹. Більшість заручників, які згадувалися у наказах Ебергарда, були розстріляні у Бабиному Яру.

Наведені документи лише частково висвітлюють боротьбу, що точилася у Києві. Ці дані далеко не повні. Окупанти публікували у пресі і розклеювали на стінах будинків оголошення, що стосувалися лише незначної частини фактів саботажу і диверсій. Причому публікувалися повідомлення про репресії за ці акти з метою залякати населення, зламати його волю до опору.

Друкувалися і оголошення, що обіцяли винагороду за виданих саботажників. У газеті «Українське слово» від 4 грудня 1941 р. було опубліковано таке оголошення: «За повідомлення, що спричинять за собою арешт комуністів, партизанів і інших саботажників, відтепер буде виплачуватися премія до 1000 карбованців. За бажанням, премія в цілому чи частково, може бути замінена товарами, необхідними для життєвих потреб»³⁰. За свідченням жителя Києва О. Зозуліна «Был издан приказ о поимке коммунистов, партизан и евреев, где указывалось, что за каждого пойманного коммуниста, партизана и еврея будет выдана премия тысяча рублей или продукты. В первое время отношение к украинскому населению было лучше чем к другим национальностям. Украинцы имели возможность в первую оче-

²⁹ ДЛ СБУ.— Ф. 6, спр. 68032 ФП, арк. 195. Зозулин Олексій Харламович, 1925 р. народження, білорус, б/и, освіта 7 класів. В 1942 р. був завербований німецькою розвідкою і в січні 1943 р. направлений в тил Червоної Армії. Задержаний 10 січня 1943 р. прикордонниками.

³⁰ Центральна Державна науково-довідкова бібліотека № 2704 ст.

редь устраиваться на работу, получают продукты и пользоваться привилегиями по отношении всех вопросов. Немецкая пропаганда и агитация через кино, печать, радио была направлена к тому, чтобы показать населению «освободителей» украинского народа — немецкую армию»³¹.

Згідно наказу німців усе працездатне населення зобов'язане було зареєструватися на біржі праці, реєструвалися чоловіки у віці від 15 до 60 років. На початку жовтня з'явився наказ про обов'язкову реєстрацію усіх членів ВКП(б), працівників НКВД, комсомольців. Двірники і керуючі будинками, згідно наказу коменданта української поліції Орлика³², зобов'язані були повідомити протягом 24-х годин про євреїв, працівників НКВД і членів ВКП(б), які мешкали у їхніх будинках.

Було організовано масову облаву на тих євреїв, яким пощастило уникнути розстрілу в Бабиному Яру, комуністів, працівників радянських органів. Наприкінці вересня — на початку жовтня до Києва повернулося багато працівників міських, обласних і республіканських партійних, комсомольських і радянських організацій, що не змогли вийти з оточення під час відступу частин Червоної Армії.

«Примерно в октябрі 1941 г. я зустріла шофера секретаря горкома партії Шамрила Т. М.,— свідчила Є. Логінова³³,— фамилии шофера не помню. Я спросила у него давно ли он в Киеве и что слышно в отношении наших. Он мне сказал, что сейчас в комендатуре регистрируется как военнопленный Николай Сизоненко, который до войны был секретарем обкома

³¹ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 68032 ФП, арк. 195.

³² ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 69390 ФП, арк. 350.

Орлик — Копкель Анатолій Костянтинівич, 1900 р. народж., білоемігрант, в 1941–1942 рр. обіймав посаду коменданта української поліції м. Києва. З травня 1942 р. працював у германським військово-політичним розвідоргані ОКВ, а у вересні 1943 р. виїхав до Варшави, де пішов на службу до українського оперативно-розвідувального відділу «Зондерштаб».

³³ Логінова Єлізавета Василівна, 1923 р. народж., росіянка, освіта 8 класів, комсомолка, була зв'язковою секретаря підпільного Обкому і Міського АКСМУ О. Кучеренко, стала зрадницею. Перебувала у Сирецькому концтаборі з 21 жовтня 1942 р. по 22 вересня 1943 р., була старшою жіночого відділення концтабору, виділялась особливою жорстокістю. За сукупністю злочинів Військовим Трибуналом 1943 року засуджена до 25 років позбавлення волі у таборі суворого режиму.

комсомола. ...19 октября 1941 г. Неля Сляяр встретила на базаре только, что вернувшегося из лагеря военнопленных³⁴ с Керосинной улицы зам. Председателя Киевского облисполкома Бердник Петра Тимофеевича³⁵.

Саме в цей період проходять масові арешти комуністів, працівників радянських органів, євреїв, тих хто зареєструвався і тих, кого виказали. Зі свідчень на Київському процесі³⁶ Д. Руденко: «29 сентября 1941 р. я была арестована немецкой полицией, как член ВКП(б) и доставлена в гестапо, которое находилось по ул. Мельникова № 9»³⁷. За свідченням А. Макаринської, що мешкала по вул. Пушкінській і працювала двірником, у жовтні 1941 р. заарештували всіх комуністів їхнього будинку: «Мне известно, что все коммунисты — Пономаренко Семен, Краевский Иван, Бесперова, советская активистка Миронова Ю.И., проживавшие в доме № 31 по Пушкинской улице были действительно арестованы органами гестапо и после ареста никто из них не вернулся»³⁸. Більшість з них була розстріляна у Бабиному Яру. На території Фролівського монастиря були розстріляні біля 500 воїнів Червоної Армії, про це свідчила Ігуменя Флорівського монастиря Антонія³⁹: «Запам'ятались розповіді Ігумені Флавії⁴⁰ про відвагу та милосердя сестер монастиря під час окупації м. Києва, які переховували, лікували, годували, ви-

³⁴ Деякі категорії військовополонених звільнилися німецькою адміністрацією з таборів. У циркулярі верховного головнокомандувача вермахту від 10 жовтня 1941 р. регламентувався порядок звільнення з таборів полонених фольксдойче, українців, білорусів, литовців, латишів, естонців. В цьому документі говориться, що ця акція має дві мети: використання їх на роботах в окупованих областях та вивільнення площ для нових надходжень. Не підлягали звільненню кадрові військовослужбовці, комісарі, політруки, євреї.

³⁵ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 39051, арк. 146зв.,153.

Н. Сизоненко та П.Т. Бердник 25 жовтня залишили м. Київ і їм вдалося перейти лінію фронту.

³⁶ Київський процес — відкритий судовий процес на 15 воєнними злочинцями, який проходив у м. Києві у Будинку офіцерів Радянської Армії з 17 по 18 січня 1946 р.

³⁷ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 55663, т. 17, арк. 11.

³⁸ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 59316, арк. 41.

³⁹ Ігуменя Антонія (Фількіна Віра Степанівна), у Флорівському монастирі з 1952 р., призначена на посаду Ігумені в серпні 1985 р.

⁴⁰ Ігуменя Флавія (Гищенко Олена Демидівна) очолювала Флорівський монастир з 1941 по 1956 р.

ходжували поранених бійців і командирів. Ще розповідала про зрадників, які привели фашистів і виявили в монастирі багато переховуваних поранених, а сестер Серафиму і Олександру, які взяли на себе вину за переховування поранених, порубали на шматки і знищили всіх поранених. Їх кинули в одну яму біля Казанської церкви на кладовищі монастиря (біля 500 чоловік), яка зараз вважається територією протезного заводу».

Існувала група, яка займалася розшуком і арештом євреїв. З показань на допиті Ф. Круля: «Состоя на службе в полиции безопасности СД г. Киева, размещавшейся по ул. Короленко, 33, я арестовывал советских граждан еврейской национальности. Это осуществлялось следующим образом: Я работал в полиции безопасности «СД» под непосредственным руководством немца по фамилии Кейне, который имел звание унтер-шарфюрер и занимал должность начальника тюрьмы и одновременно руководил выявлением граждан еврейской национальности, проживающих в г. Киеве. Примерно в июне или июле Кейне был переведен в город Белую Церковь, а вместо него стал работать «обершарфюрер» Гайнс Фриц. Под руководством Гайнса я работал в полиции безопасности «СД» до октября 1943 года, т.е. до момента изгнания немцев.

В нашей группе, руководимой сначала Кейне, а потом Гейнсом⁴¹ были сосредоточены все данные по розыску и выявлению советских граждан еврейской национальности.

Как только к нам поступали данные о том, что где-либо в г. Киеве проживает гражданин еврейской национальности, в зависимости от важности дела я ехал по этому адресу или один или же вместе с Гейнсом и производили там тщательный обыск, забирали с собой арестованного и доставляли в полицию безопасности «СД» г. Киева... Проводил расследование по делам арестованных советских граждан устанавливал главным образом, их еврейскую национальность. Я лично арестовывал и вместе с Гейнцем провел следствие более чем на 100 человек советских граждан еврейской национальности. О дальнейшей судьбе их мне неизвестно, но вероятнее всего эти советские граждане были расстреляны немцами... Для установления еврейской национальности ко всем задержанным мужчинам приглашался

⁴¹ Тут і далі в документі помилка у написанні прізвища, правильно Гайнс.

тюремный врач⁴². ...От отдельных лиц и различных доносчиков заявлений на выявленных евреев поступало в «СД» немало, иногда доносчики указывали в заявлениях свои фамилии и адреса, в некоторых случаях под доносами стояли лишь отдельные буквы, а то и просто донос представлял из себя анонимку. Все доносы по евреям собирались у гестаповца Гейнца»⁴³.

Декого вилувлювали поліцаї. Зі свідчень Н. Голови: «Я сама была свидетелем такого факта. С месяц после вступления немцев в г. Киев, в 1941 году, Полубинский, работавший в то время уже полицейским, по Фабричной улице, напротив дома № 14, вел с двумя полицейскими двоих подростков евреев. Из них одному подростку было лет 14, а второму лет 18.

Тогда меньший подросток лет 14, обращаясь к Полубинскому как к полицейскому, просил их отпустить и при этом говорил: «Дяденька, не надо нас расстреливать, мы не евреи, отпустите нас, дайте нам самую тяжелую работу и мы будем работать».

Несмотря на просьбу этих молодых ребят, Полубинский продолжал подталкивать их, бить и заставлять идти дальше»⁴⁴.

Цікаво, що, незважаючи на суворе розпорядження не залучати євреїв до співробітництва, відомо кілька випадків, коли вони працювали на німецькі каральні органи. З показань заступника начальника поліції безпеки і СД унтерштурмфюрера СС В. Ебелінга: «В Киевской опере Губер имел одного агента,

⁴² ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 39664, арк. 23-25, 60, 87.

Круль Федір (Фрідріх) Вільгельмович, 1916 р. народж., німець, громадянин СРСР, освіта 5 кл. У серпні 1941 р. був призваний до лав Червоної Армії, у вересні 1941 р. потрапив у полон у м. Гребінка, Полтавської обл. У таборі військовополонених оголосив про свою німецьку національність і був звільнений. По звільненні прибув до м. Києва. З березня 1942 р. по вересень 1943 р. служив у поліції безпеки і СД у м. Києві, з січня по червень 1944 р.— у поліції безпеки і СД — у м. Рівне, а з липня 1944 р. по квітень 1945 р.— рядовим військ СС, брав участь у боях проти Радянської Армії. 2 травня 1945 р. взятий у полон Радянською Армією у м. Берліні, як рядовий діючої армії військ СС.

Військовим трибуналом Київського військового округу 24 листопада 1950 р., на підставі ст. 54, 1-6 КК УРСР приречений на страту розстрілом.

⁴³ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 39664, арк. 86-87.

⁴⁴ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 56328, арк. 32 об.

Полубинський Валентин Георгієвич, 1911 р. народж., росіянин, освіта 3 кл., до війни працював слюсарем. З жовтня 1941 р. по листопад 1943 р. працював у поліції.

женщину-еврейку, имя которой мне неизвестно. Когда в 1943 г., опера была разрушена от бомбы, то Губер узнавал, осталась она жива или погибла»⁴⁵. Про один з таких випадків показував на допиті Ф. Круль: «В одном из доносов указывалось, что в доме по Пушкинской улице проживает еврейка, была названа ее фамилия. Дом на углу Пушкинской и Ленина. В одной из квартир на 2-м или 3-м этаже мы действительно застали женщину в возрасте около 40 лет, еврейку, которая в разговоре с нами не скрывала своей национальности. Но тут же нам заявила, что она связана с СД и работает на это немецкое учреждение. В подтверждение своей связи с СД женщина-еврейка предъявила какую-то бумажку, полученную ею от немцев. Прочитав этот документ, Гейнц не стал забирать еврейку»⁴⁶.

Про Бабин Яр знало все місто. Про події у Києві, незважаючи на вжиті для збереження таємності заходи, стало відомо у світі. Перші звістки про масові страти просочилися вже у листопаді 1941 р. 13 листопада 1941 р. польськими підпільниками зі Львова було відправлено радіограму на адресу польського уряду в Лондоні про масові вбивства євреїв у Києві. Називалася і кількість вбитих євреїв — 35 тисяч.

26 листопада 1941 р. у газеті «Красная звезда» було надруковано нарис спецкора на Південно-Західному фронті майора П. Степаненка про події у Києві і розстріли у Бабиному Яру.

6 січня 1942 р. у ноті Народного Комісара Іноземних справ В. Молотова, адресованій усім урядам, з якими СРСР мав дипломатичні відносини, говорилося: «Страшная резня погромы были учинены немецкими захватчиками в украинской столице Киеве. За несколько дней немецкие бандиты убили и расстреляли 52 тысячи мужчин, женщин, стариков и детей, безжалостно расправляясь со всеми украинцами, русскими, евреями, чем — либо проявившими свою преданность советской власти»⁴⁷.

Про розстріли у Бабиному Яру розмовляли й окупанти. «Когда я в 1941 г. прибыл в Киев, — свідчив на допиті 25 грудня 1945 р. генерал-лейтенант П. Шеер, — всюду говорили, что вскоре

⁴⁵ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 53528, т. 3, арк. 300.

⁴⁶ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 39664, арк. 89.

⁴⁷ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сб. матер. в 7 т./Ред. Р. А. Руденко.— М., 1958.— Т. 3.— С. 515.

после занятия Украины были расстреляны большие массы украинцев и евреев во всех больших населенных пунктах, между прочим, в Ровно, Киеве и Житомире. Эти расстрелы были произведены СД по приказу Гимmlера и расстрелянные погребены в общих могилах. Число не называлось, но должны были быть массовые расстрелы. Официально об этом нельзя было узнать»⁴⁸.

Зі свідчень унтерштурмфюрера СС В. Ебелінга, заступника начальника поліції безпеки і СД м. Києва: «Об этом расстреле мне рассказал Губер⁴⁹ в одном из казино г. Києва в ноябре 1942 г., т.е. месяц спустя после моего приезда в Киев для работы в карательных органах гестапо⁵⁰. Губер был первым из команды СС оберфюрера Эрлингер⁵¹, прибывшего в Киев. Он мне объяснил, что по приказу рейхсфюрера Гимmlера сейчас же после занятия Києва, все евреи должны быть расстреляны. Все евреи были назначены в Бабий Яр для работы, а позже в ущельях и ямах этой части города были все похоронены. Число расстрелянных евреев доходило до 35–40 000 человек»⁵².

⁴⁸ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 55663, т. 1, арк. 60.

Шеер Пауль, 1899 р. народж. Закінчив гімназію і військове училище. Служив у поліції з 1921 р. Член НСДАП з 1933 р. З середини жовтня 1941 р. по березень 1943 р. обіймав посаду начальника охоронної поліції і жандармерії м. Києва і області. З 1943 р.— генерал-лейтенант. За вироком Військового Трибуналу Київського Військового Округу від 28 січня 1946 р. приречений на страту повішенням. Вирок виконано у лютому 1946 р.

⁴⁹ Тут і далі в документі помилка у написанні прізвища, правильно: Губерт.

Губерт Якуб, унтерштурмфюрер СС, заступник начальника поліції безпеки і служби безпеки м. Києва, опікувався виявленням і ліквідацією комуністичного підпілля, партизан.

⁵⁰ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 39651, арк. 182–183.

Ебелінг Вальтер, 1904 р. народж., член НСДАП з 1933 р., унтерштурмфюрер СС, працював комісаром кримінальної поліції м. Берліну, з 1941 по серпень 1942 р.— комісар поліції у м. Лейпцизі, у серпні-вересні 1942 р.— заступник начальника охорони штаб-квартири Гітлера і Герінга у мст. Калинівка Вінницької обл. З кінця вересня по жовтень 1942 р. був начальником охорони ставки Гітлера у с. Стадиця. З жовтня 1942 р. по жовтень 1943 р. працював в м. Києві заступником начальника поліції безпеки міста. Заарештований 12 листопада 1945 р. оперсектором Радянської Військової адміністрації м. Берліну, перебуваючи під слідством, помер.

В деяких опублікованих документах прізвище читається як Евелінг, це, певно, помилка, адже в протоколах допиту прізвище пишеться як Ебелінг.

⁵¹ Ерлінгер Еріх оберштурмбанфюрер СС начальних поліції безпеки і служби безпеки м. Києва.

⁵² ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 53528, т. 3, арк. 300.

Удень на вулицях перевіряли документи. Ті, в кого їх не було, і просто підозрілі заарештовувалися. Когось після встановлення особи відпускали, комусь пропонували співробітництво і, одержавши їхню згоду, теж відпускали, когось відправляли до табору, когось на роботу до Німеччини, а багатьох розстрілювали. «Після допроса,— показувала на допиті Є. Логинова,— офіцером гестапо мне было предложено в г. Киеве выявлять советских партизан, членов комсомола и партии, а также оставшихся в г. Киеве советско-партийных активистов и сотрудников НКВД»⁵³. Зі свідчень обвинувачуваного І. Ліліковича: «В январе 1942 г. следователем отдела «СД» Корбут я был завербован в качестве тайного агента под кличкой «Хорунжий». Находясь на связи у следователя «СД» Корбут я имел задание выявлять коммунистов, евреев и партизан»⁵⁴.

З показань О. Коваленка, що до війни працював вахтером при НКДБ УРСР: «Освободившись из плена, возвратился на прежнее место жительства в г. Киев. В середине ноября 1941 г. был арестован полицией безопасности «СД» как бывший работник органов НКВД и коммунист, был завербован следователем «СД» Новиковым, после чего из-под стражи освобожден. В середине декабря 1941 г. добровольно поступил на службу в украинскую охранную полицию Печерского района г. Киева»⁵⁵.

Поліція проводила облави на вулицях і базарах. «В конце января 1942 г.,— свідчив колишній поліцай С. Орлов,— была организована облава в гор. Киеве на еврейском базаре. Облаву эту мы проводили с целью поимки на базаре евреев, задержание подозрительных лиц, а также лиц, не имеющих документов. Для организации облавы было выделено нас 50 человек поли-

⁵³ ДА СБУ.— Ф. 5, спр 39051, арк. 180.

Допит проводився 29 вересня 1941 р.

⁵⁴ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 39255, арк. 25.

Лілікович Іван Іванович, 1903 р. народж., українець, безпартійний, освіта 6 кл., до війни працював старшим інспектором відділу НКВС Південно-Західної залізниці.

⁵⁵ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 37243, арк. 1.

Коваленко Олександр Іванович, 1911 р. народж., українець, освіта 5 кл., член ВКП(б), до війни працював вахтером при НКДБ УРСР, у вересні 1941 р. у с. Борці, Бориспільського р-ну, Київської обл. потрапив в оточення і здався у полон німцям, потім служив у поліції.

цейских и 100 немцев. Вооружившись винтовками, в воскресенье, с половины дня, когда на базаре собралось большое количество населения, мы, полицейские, базар оцепили, а немцы начали проверку документов. В результате проведенной облавы нами было задержано около 250 человек, из них часть была евреев. По окончании операции были задержаны русские, украинцы, которых отправили в гор. Дарницю на принудительные работы по строительству железнодорожного моста, евреи же были доставлены в немецкую комендатуру. В конвоировании этой группы евреев в комендатуру принимал участие лично я. Евреев мы сдали лично коменданту. Какая судьба этих людей, мне неизвестно»⁵⁶. Як розповідав С. Орлов, він брав участь і в облаві по усьому місту⁵⁷: «Для этой цели был привлечен весь личный состав нашего батальона, а также немецкие военнослужащие. Перед нами была поставлена задача, проверять отдельно каждую квартиру, проверять документы у всех жителей, те лица, которые не будут иметь документов, подлежат задержанию и отправке в немецкую комендатуру. Для проведения операции каждому из нас дали по несколько домов, лично мне было выделено три дома по ул. Курневской. С оружием в руках, вместе с двумя немцами, я направился в указанные дома. В результате проверки документов у жителей, мной и немецкими солдатами было задержано четыре человека, из них 2 еврея. Задержанных мы доставили в немецкую комендатуру. Судьба этих людей мне не известна»⁵⁸.

Тут С. Орлов лукавить, йому було добре відомо, що робили з заарештованими євреями та особами без документів: «Приблизно два рази,— свідчив він раніше,— наш батальон водив под конвоєм групи євреїв в Бабий Яр, де їх расстреливали немці»⁵⁹.

Генерал-майор П. Шеєр, що прибув до Києва у середині жовтня 1941 р., після призначення на посаду командуючого охоронною поліцією і жандармерією міста, почав боротьбу з найменшими проявами непокори. Він свідчив на допиті: «Прюц-

⁵⁶ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 66434, арк. 41.

⁵⁷ Облава, про яку розповідає С. Орлов, відбувалася в кінці січня 1942 р.

⁵⁸ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 66434, арк. 42.

⁵⁹ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 66434, арк. 21.

ман⁶⁰ дал мне задание сформировать германскую полицию, жандармерию и добровольные батальоны из украинцев в г. Киеве, Белая Церковь, Умани, Василькове. Он также дал мне задание повести решительную борьбу с партизанским движением, советскими патриотами, выступавшими в той или иной форме против немецкой армии и немецкой администрации на Украине»⁶¹.

Місто заповнили агентурою. За показаннями М. Пилипенка, який працював у поліції референтом — керівником групи слідчих у справах вбивств і збройних пограбувань: «В обязанности официального агента полиции или гестапо входило: производство арестов; производство облав и засад, в полиции против уголовников, а в гестапо против политических, преступников, партизан, коммунистов, евреев. Сбор агентурных сведений. Каждый официальный агент имел на связи секретных агентов, от которых они получали агентурные сведения»⁶².

«Доверенные лица,— показував генерал-лейтенант П. Шеер,— в основном нами подбирались из числа участников добровольческих украинских батальонов и главным образом из офицерского состава этих батальонов. Кроме этого мы имели доверенных лиц среди домоуправов, дворников и другого контингента. Эти люди использовались в целях выявления появления подозрительных, с нашей точки зрения, лиц на территории домоуправления, двора и т. д.»⁶³.

З показань С. Коросташева, який працював у період окупації двірником по вул. Короленко, 39: «Первое задание от офицера гестапо я получил в феврале месяце 1942 г., где я должен был:

1) Выявлять коммунистов и комсомольцев среди жильцов дома № 39 по ул. Короленко и среди других жителей улицы, где только есть возможность установить таковых.

⁶⁰ Прюцман Ганс Адольф, обергруленфюрер СС і генерал поліції,— головнокомандуючий силами СС, охоронної поліції, жандармерії і СД на Україні. Наприкінці війни був призначений керівником створеної за ініціативою Гімлера і Геббельса підпільної терористичної організації «Вервольф» («Перевертень»).

⁶¹ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 55663, т. 1, арк. 5.

⁶² ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 58819, арк. 56.

⁶³ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 55663, т. 1, арк. 14.

2) Выявлять, кто из жильцов дома, а также и других жителей г. Киева, до оккупации г. Киева работал в органах НКВД.

3) Следить за тем как часто и кто из посторонних лиц приходит в дом № 39, с какой целью, у кого останавливается на квартиру, среди таковых лиц выявлять партизан и лиц связанных с партизанами.

4) Выявлять кто из жильцов дома, а также других граждан настроен против немецкого оккупационного строя и проводит агитацию в пользу советской власти»⁶⁴.

Агентура почала виявляти людей, не просто невдоволених режимом окупації, але й здатних до активної протидії. На необхідності посилення каральних заходів щодо місцевого населення, і у тому числі щодо євреїв, наголошувалося на нараді керівного складу німецьких каральних органів на Україні, що проходила влітку 1942 р.

«В июне 1942 г. в ставке Гимmlера, расположенной в лесу близ г. Житомир, состоялось совещание руководителей немецких карательных органов на Украине,— показував на допиті генерал-лейтенант П. Шеєр,— совещание проводил лично Гимmlер, он сделал полуторачасовой доклад, в котором дал установку на массовое уничтожение советских граждан. Прений каких-либо по его докладу не допускалось, никто из присутствовавших не выступал. Доклад носил строго секретный характер, т.к. в просьбе присутствовавших разослать для руководства стенограммы доклада, было отказано...

Гимmlер дал нам указание, что для достижения этой цели необходимо: как можно больше арестовывать и уничтожать мирных советских граждан под видом борьбы с антигерманским движением. Безусловно уничтожать всех, кто в малейшей степени подозревается в борьбе против немцев или сопротивляется нашим мероприятиям. Давая такую установку, Гимmlер на совещании предупредил всех руководителей немецких карательных органов о беспрекословном выполнении его указаний

⁶⁴ДА СБУ.— Ф. 6, спр. 6890 ФП, арк. 17 зв.

Коросташев Степан Якович, 1912 р. народж., українець, безпартійний, освіта 5 кл., за фахом — слюсар. На початку війни був призваний до лав Червоної Армії, потрапив у полон, був звільнений як українець і повернувся до Києва, з грудня 1941 р. до листопада 1943 р. працював двірником на вул. Короленка, 39.

и приказов. В частности он говорил, что в свое время им был дан приказ об уничтожении всего еврейского населения на оккупированной советской территории, однако, по мнению Гимmlера — этот его приказ выполнен не был. В связи с этим он приказал немедленно по прибытии на места приступить к осуществлению этого приказа. Всех евреев уничтожить немедленно, так как он не может дальше терпеть такого положения, чтобы евреи находились там же, где находятся немцы»⁶⁵.

Після наради в Гімmlера влітку 1942 р. П. Шеєр скликав нараду керівного складу охоронної поліції і жандармерії Києва й області, на якій зажадав посилення каральних заходів щодо місцевого населення. «На этом же совещании начальникам опорных пунктов жандармерии и командирам подразделений охранной полиции, мною были даны прямые указания об уничтожении евреев. Я обязал их через своих полицейских и жандармов, а также доверенных лиц выявлять евреев, немедленно арестовывать их и передавать в «СД». Этими моими указаниями и руководствовались полиция и жандармерия в своей практической работе. Знаю, что во всех случаях выявления евреев, они арестовывались. Однако назвать количество арестованных евреев не могу, т.к. специальной отчетности по этому вопросу я не требовал. Не требовал я отчетов потому, что был уверен в выполнении этого моего приказа, т.к. против евреев немцами была проведена большая пропаганда»⁶⁶.

За допомогою агентів, провокаторів і зрадників німецька влада мала змогу вистежувати і заарештовувати комуністів, партизанів, учасників підпільної боротьби. «На основани показаний Кучеренко и планов вооруженного восстания на Украине,— показував В. Ёбелінг,— которые были изъяты во время обыска на конспиративной квартире, руководители гестапо Томас и Эрлингер провели ряд карательных экспедиций по различным городам Украины, арестовав при этом 800 человек причастных к деятельности партизанского движения. Наиболее активные участники вооруженного выступления — около 50 че-

⁶⁵ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 55663, т. 1, арк. 17–18, 20–21.

⁶⁶ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 55663, т. 1, арк. 61–62.

ловек, були по приказу Эрлингера расстреляны, часть была оставлена для содержания в тюрьме и значительная часть отправлена в Германию в концентрационные лагеря⁶⁷».

«В марте месяце 1943 г.,— свідчив В. Єгоров, який працював в оперативному відділі поліції безпеки м. Києва по вул. Короленко, 15, за завданням органів НКВС,— в политической отдел полиции безопасности поступило от гражданина Дышлоук заявление на Крицкого. В заявлении Дышлоук указывал, что Крицкий член партии и имеет брата, который при советской власти работал военным прокурором»⁶⁸.

За свідченням М. Батуревич, яка працювала двірником по вул. Златоустовській у будинку № 52 і мешкала там само у квартирі 12, «3 августа 1942 г. во двор приехали немцы в немецкой форме и арестовали всю семью Мазур (проживали в 19 квартире), отца — Мазур Франца, мать — Мазур Антонину, Мазур Бориса и Василия, судьба которых не известна. Всех арестованных при аресте немцы повязали и сильно избивали, а Бориса босого повели. Как ходили слухи во дворе, семью Мазуровых гестапо арестовало за партизанство, за связь с партизанами Бориса. Мне, кроме того, известно, что Мазур Борис и Василий были комсомольцами»⁶⁹.

За допомогою партизанам були закатовані автослюсарі, які працювали на Короленка, 33: «К числу истерзанных фашистскими ублюдками людей, относятся 16 человек автослесарей, которые работали на Короленко, 33 в здании гестапо, передали ножовку в камеру заключенных, чем способствовали побегу 4 партизан обреченных на смерть. Трупы замученных людей было трудно опознать, они были голые, руки выломаны, челюсти выворочены, тело черное от пыток электрическим током. С тру-

⁶⁷ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 39651, арк. 190. Відправка у концентраційні табори в Німеччину означала, що ці люди підлягали знищенню, згідно наказу «Морок і туман». Під цією умовною назвою була видана 7 грудня 1941 року директива, згідно з якою всі особи, які виступали проти фашистських загарбників, якщо вони не підлягали страті на місці, вивозилися таємно у Німеччину і там зникали безвісти.

⁶⁸ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 60017, арк. 128 зв.

Політичний відділ було організовано у березні 1943 р. Переймався арештами членів ВКП(б), очолював відділ В. Р. Целованський, колишній білий офіцер.

⁶⁹ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 58819, арк. 79.

дом я узнал 2 трупа, один который был бригадир Лисица, а второй слесарь Дубняк Алексей»⁷⁰ — показував на допиті сотник Сирецького концтабору С. Куріпко. За доносом провокатора був заарештований і секретар Київського міськкому ВКП(б) Т. Шамрило, він не зміг вийти з оточення, і залишився у Києві: «В марте 1942 г. Кононов посетил квартиру Гайворонского, где находились участники подпольной партийной группы руководимой секретарем Киевского горкома ВКП(б) Шамрило, вскоре участники этой группы во главе с Шамрило, были арестованы гестапо. Вместе с ними был арестован и Кононов, но вскоре немцами был освобожден.

За день до ареста Шамрило и других лиц Кононов под предлогом оформления на работу взял у Шамрило, скрывавшегося в Киеве под фамилией Кириченко две фотокарточки и собственноручное заявление»⁷¹.

Усі два роки окупації м. Києва німецькими військами до Бабиного Яру регулярно прибували криті машини з Короленка, 33, з поліції безпеки та служби СД і людей вбивали вже не розбираючи національностей.

Спершу нацисти своїх жертв розстрілювали. Потім, починаючи з 1942 р., знищували тут же в газвагонах-душогубках. Тут розстріляні матроси Дніпровського загону Пінської військової флотилії. За спогадами очевидців, у сильний мороз їх, напівроздягнених, вели вулицями міста на місце страти. «Помню так же случай,— свідчила М. Луценко,— расстрела гестаповцами 40 человек моряков в противотанковом рву за русским кладбищем. Зимой 1942 г. при сильном морозе они шли в тельняшках и трусах, босые, под усиленной охраной. Все они были расстреляны»⁷². Про розстріл моряків розповідала і Н. Ткаченко: «Мне, например, дважды приходилось наблюдать, как расстреливали матросов, которых одну группу подвезли к Бабьему Яру и там их расстреливали, а вторую группу расстреляли в противотанковом рву. Расстрелянные матросы сопротивлялись, но немцы их избивали и всячески над ними издевались»⁷³.

⁷⁰ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 46839, арк. 71 об.

⁷¹ ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 39578, арк. 213.

⁷² ДА СБУ.— Ф. 7, оп. 8, спр. 1, т. 1, арк. 162–163.

⁷³ ДА СБУ.— Ф. 7, оп. 8, спр. 1, т. 1, арк. 173.

Про розстріли моряків розповідали і жителі міста після звільнення Києва від німецьких загарбників. Доктор медичних наук, професор Н. Зюков повідомляв, що «по свідельству очевидцев, когда зимой 1941 г. в мороз вели на расстрел матросов Днепровской флотилии, босиком, в одних тельняшках, и когда люди бросали им хлеб и папиросы, они отказывались от всего и говорили: отдайте это своим освободителям»⁷⁴. Розстріляли і пацієнтів психоневрологічної лікарні ім. Павлова. 14 жовтня 1941 р.— 308 пацієнтів євреїв, 7 січня, 27 березня і 17 жовтня 1942 р.— всіх інших. Їхні тіла теж поховані у Бабиному яру. Зі свідчень головного лікаря М. Танцюрь: «За весь период оккупации немецкими войсками г. Киева ими было расстреляно и умерщвлено более 800 человек душевнобольных»⁷⁵.

У Бабиному Яру гітлерівці знищували не лише киян. За свідченнями очевидців і за німецькими документами тут загинули жителі Київської та Полтавської областей, що були заарештовані у 1941–1943 рр. як комуністи, комсомольці, партизани, підпільники, і утримувалися у київській в'язниці під час слідства. Значна частина з них була розстріляна чи вбита за допомогою «душогубки», а їхні тіла поховані у Бабиному Яру. «В марте месяце 1943 г. во время наступления Красной Армии на город Харьков в Сырецкий лагерь были доставлены более 500 человек советских граждан на 6-ти автомашинах по 85 человек на каждой, которых немцы расстреляли в Бабьем Яру. Одежду мы забрали себе, кое-что из одежды, по разрешению коменданта лагеря — майора Радомского, дали и мне за мою работу на немцев.

Значительная часть расстрелянных людей были коммунисты и советский актив»⁷⁶— показував на допиті сотник Сирецького концтабору В. Быстров.

У Бабиному Яру розстрілювали до самого звільнення м. Києва. За свідченням І. Яновича, що мешкав по вул. Бабин Яр: «Недели за полторы перед отступлением возвращаясь с работы, я видал, как на площадке, где когда-то было стрельбище, расположенной в Бабьем Яру, стояла немецкая машина, и с

⁷⁴ЦДАВОУ.— Ф. 4620, оп. 3, спр. 243-а, арк. 90–91.

⁷⁵ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 55663, т. 16, арк. 52.

⁷⁶ДА СБУ.— Ф. 5, спр. 46839, арк. 30 об.

площадки строчил автомат, т.е. немцы кого-то расстреливали; при вступлении Красной Армии меня спросил командир, фамилию его я не знаю, показать места расстрела; мы с ним пошли и нашли много трупов, немного присыпанных землей, которые лежат и сейчас»⁷⁷.

Зі свідчень 15 листопада 1943 р. А. Наконечної⁷⁸: «В октябре месяце немцами было предложено эвакуироваться из г. Киева, место явки центральный вокзал г. Киев. Моя дочка Дора не хотела идти на вокзал и решила идти хорониться от немцев на еврейском кладбище. На еврейском кладбище немцы их поймали в количестве 3 человек взрослых, где была в том числе и моя дочь, и двух детей возраст от 7 до 13 лет. На третий день после их расстрела к нам пришла Луценко Мария Сергеевна и сказала, что моя дочка лежит в Бабьем Яру убитая. Я тогда пошла в Бабий Яр, где узнала свою дочку и привезла ее до дому и похоронили ее на русском кладбище»⁷⁹.

У серпні 1943 р. коли радянські війська були вже неподалік від Києва, окупанти заходилися знищувати сліди розстрілів у Бабиному Яру. Ці роботи проводила спеціальна зондеркоманда 1005А під загальним керівництвом того ж штандартенфюрера СС П. Блобеля. Проводити роботи з відкопування і спалювання трупів примусили в'язнів Сирецького концтабору. Вони працювали у кайданах на ногах, поводитися з ними вкрай жорстоко. Жили в'язні в землянках, безпосередньо у Бабиному Яру. 28 вересня 1943 р. в'язні склали останню піч для спалювання тіл. Вони розуміли, що споруджують її для себе і уночі в'язні однієї землянки здійснили відчайдушну спробу втечі. З 326 ув'язнених у живих залишилося тільки 18. Це були перші свідки для Надзвичайної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників на території м. Києва.

6 листопада 1943 р. Київ був звільнений. Місто лежало в руїнах і було спустошеним, у ньому нараховувалося до 180 ти-

⁷⁷ ДА СБУ.— Ф. 65, спр. 937, т. 1, арк. 2 зв.

⁷⁸ Наконечна Ганна Михайлівна, 1896 р. народж., українка, вдова, працює сторожем, мешкає по вул. Мельникова, 96 кв.1.

⁷⁹ ДА СБУ.— Ф. 65, спр. 937, т. 1, арк. 8 зв.

Наконечну Д. С., Луценко А. С. (сестра М. С. Луценко) та її двох дітей було вбито 3–4 листопада 1943 г.

сяч жителів. У довідці, підготовленій заступником Народного комісара Державної безпеки СРСР А. Кобуловим для голови Надзвичайної Державної Комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників М. Шверника 19 січня 1943 р., говорилося: «Особую жестокость оккупанты проявили в отношении евреев, уничтожив за время оккупации Киева все еврейское население города. ... «Бабий Яр» весь период немецкой оккупации города Киева, являлся местом массовых расстрелов советских людей. Предварительным подсчетом установлено, что в нем было расстреляно, а позже сожжено, 70 тысяч евреев, 20 тысяч военнопленных — бойцов и командиров Красной Армии и 10 тысяч коммунистов и комсомольцев»⁸⁰.

Надзвичайна Державна Комісія встановила, що за неповними даними, у Києві «замучено, расстреляно и отравлено в душогубках больше 195 тысяч советских граждан в том числе:

1. В Бабьем Яру свыше 100 тысяч мужчин, женщин, детей и стариков ...

3. ...В противотанковом рву, у Сырецкого лагеря и на самой территории лагеря свыше 25 тысяч советских мирных граждан и военнопленных.

4. На территории Кирилловской больницы — 800 душевнобольных»⁸¹.

Ці дані були оголошені на Нюрнберзькому процесі.

⁸⁰ ДА СБУ.— Ф. 7, оп. 8, спр. 1, т. 1, арк. 276.

⁸¹ ЦДАВОУ.— Ф. 4620, оп. 3, спр. 334, арк. 6.

*Олександр КУЧЕРУК,
директор Бібліотеки ім. О. Ольжича*

ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ КИЄВА В ЧАС НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

ОУН у передчасі Другої світової війни вбачала можливість у недалекому майбутньому відновити державну самостійність України. У цьому контексті спочатку єдина ОУН, а потім обидві її частини, як під проводом А. Мельника, так і під проводом С. Бандери, почали готувати свої похідні групи, котрі мали організовувати адміністративне, господарське та культурне життя зокрема створювати українські правоохоронні структури на українських землях звільнених від радянських військ.

Перший приклад організації українських органів правопорядку в час німецької окупації України у 1941 р. спостерігаємо в Галичині. Один з провідників громадського життя Галичини К. Паньківський писав «Українське громадянство створило з приходом німецького війська по усій Галичині свою міліцію для втримання порядку і безпеки. Ця міліція підлягала місцевим міським або сільським управам. У Львові німці наклали свою руку 2 липня (Львів був зайнятий німцями 29 червня — О. К.), підпорядкувавши міліцію СС-ам. В краю це сталося пізніше, найперше у більших містах на селах аж у серпні»¹. При формуванні української поліції відчувався брак людей з досвідом служби в поліції, на Галичині за польського панування українців просто не брали до поліції, «а шануючий себе українець не міг працювати у поліції». Тому «на заклик до поліцистів, жандармів і підофіцерів зголошуватись до служби в міліції відгукнулося мало людей. Зате прийшло багато, понад потребу, молодих сільських хлопців, яким треба було довшого часу для вишколу і службового досвіду. Через те міліція мусила бути імпровізацією»². В середині серпня 1941 р. за наказом генерал-губернатора Генеральної губернії українську міліцію було ліквідовано,

¹ Паньківський К. Роки німецької окупації.— Нью-Йорк, Торонто, 1965.— С. 400.

² Там само.— С. 401.

натомість створено Українську допоміжну поліцію (Ukrainische Hilfspolizei).

Просуваючись на Схід, німецькі війська 19 вересня 1941 р. зайняли Київ. За словами провідного діяча ОУН професора Ю. Бойка, свідка і учасника подій, «поки військові кола не мали окреслених інструкцій згори, поки партійна керма Райху не вислала на Україну здійснювачів своєї расово-антиукраїнської позиції, військовики, стикаючись на щойно здобутих теренах з українською національною спільнотою, діяли розгублено або з виявами стриманих проукраїнських симпатій»³.

Для забезпечення життєдіяльності міста та його мешканців у вересні–жовтні 1941 р. було створено перші адміністративні та господарські органи, зокрема міську управу, яку очолив історик О. Оглоблин. На перших порах з числа місцевих громадян та з допомогою прибулих до Києва учасників похідних груп ОУН, з якими приїхали такі відомі постаті як О. Ольжич та О. Теліга, було зроблено спроби надати місцевій владі українського характеру, про що свідчить досить широке громадське використання національної символіки — синьо-жовтих прапорів та герба-тризуба. Політична складова українського життя сконцентрувалася у творенні Української Національної Ради (УН-Рада) — революційного передпарламенту України, головою якої став М. Величківський, до складу увійшло значне число українських громадських діячів, вчених, літераторів тощо. З середини вересня почала виходити у Києві газета «Українське слово» (редактор член ОУН І. Рогач).

Окреме і особливе завдання ставилося перед новостворюваною українською поліцією. Річ у тім, що доки Київ перебував під контролем вермахту, то військові дбали про забезпечення війська та щоб із запілля не стріляли «в спину», а проблеми громадян, життєзабезпечення міста їх обходили мало. Українську поліцію військові сприймали як фактор для них позитивний.

Отож практичні кроки по створенню охоронної міської структури громадянами були зроблені одразу по відступу Чер-

³Бойко Ю. «Українське слово» у 1941 році//Вибране.— Т. 4.— Гейдельберг, 1990.— С. 277.

воної армії. Київ був покинутий на призволяще, розпочалися грабування крамниць, складів, установ, приватних помешкань. Про те, що громадськість робила певні заходи щодо припинення мародерства свідчить те, що коли у місті дійшло до планового формування охоронних структур, то вже існувала певна група, що намагалася вживати заходів для організації міської поліції.

Першим комендантом Української поліції м. Києва був Андрій Орлик⁴. Перед тим він працював у крайовій команді Української міліції у м. Львові, але 1 вересня 1941 р., за рішенням провідників, звільнився і незабаром переїхав до Житомира, де увійшов до групи членів похідної групи ОУН, яка готувалася до організації української поліції у Києві. Разом з ним відбули четар Володимир Чорний та К.⁵ До Житомира вони прибули 10 вересня. Комендантом обласної поліції був Григорій Захвалінський.

Про свою діяльність у Києві Орлик підготував звіт, датований 18 липня 1942 р., для ознайомлення керівництва з проробленою ним роботою. Оригінал звіту нещодавно виявлений у Архіві ОУН. (У тексті статті цитати з цього звіту виділені курсивом і подаються без посилань).

Отож, до Києва А. Орлик прибув 29 вересня разом з двома помічниками. Штаб київської поліції розташувався у будинку по вул. Володимирській 15, (тут до війни розташовувалася київська міліція), але з початком вибухів і пожеж у центрі міста, перемістилося на Поділ до однієї зі шкіл, де пробули до початку листопада, коли повернулася назад на Володимирську 15.

В газеті «Українське слово» від 7 жовтня 1941 р. (ч. 24) подано відозву команди української поліції Київської області (з датою 3 жовтня), де від імені коменданта А. Орлика у пункті 1 говориться «Німецькими чинниками довірено мені організувати Українську Поліцію в Київській області». Позаяк на початках не було окремих поліцейних структур для міста і області, діяльність обласної поліції поширювалася і на Київ.

Для служби в українській поліції запрошувалися місцеві жителі, до яких висувалися певні вимоги. Кандидат мав бути

⁴ Про нього практично нічого не відомо, можливо, що це його справжнє прізвище.

⁵ Криптонім не розшифровано.

українцем, вільно володіти українською мовою, мати середню освіту, переваги надавалися тим, хто знав німецьку мову, кандидат обов'язково повинен мати не менше року військового стажу, чи піврічний стаж служби у поліції, добре здоров'я, вік від 21 до 35 років, зріст не менше 165 см. Не приймалися особи, що мали судимості, колишні працівники органів безпеки і члени компартії. При прийомі кандидат надавав наступні документи: заява, автобіографія, військовий квиток, паспорт, трудова книжка, дві фотографії⁶. Подібні вимоги ставилися до кандидатів і у інших містах, швидше за все існували якісь розпорядчі документи, на підставі яких і визначено вищенаведені критерії відбору. Треба гадати, як про те свідчить практика львівської поліції, кандидатів, які б відповідали усім вимогам було вкрай мало, зокрема проблематичним для більшості був досвід служби у правоохоронних органах.

Про українську поліцію Києва можна знайти згадки у літературі про Бабин Яр, зокрема в «Енциклопедии холокоста» (К., 2000), що, як і будь яка енциклопедія, має підсумовувати знання з тої чи іншої теми. Автор А. Круглов, посилаючись на іншого дослідника — Ф. Левітаса, пише, що 21 вересня з Житомира «прибула передова команда української поліції на чолі з Б. Коником». Автор помилково зрозумів слово команда за його значенням у російській мові, як група, тоді як в українській мові це слово означало штаб. Тобто за А. Кругловим можна зрозуміти, що прибув загін (сотні чи кілька тисяч осіб), а насправді до Києва прибув штаб, чисельність складу якого обмежувалася кількома особами⁷. Далі А. Круглов, посилаючись на того ж Ф. Левітаса, повідомляє, що 23 вересня до Києва прибула «козача сотня» (лапки А. Круглова) під командуванням І. Коника. За інформацією А. Орлика, коли він з двома помічниками прибув до Києва то вони «знайшли 15 чоловік поліції, які того самого дня приїхали з Василькова під командою юнаків К., В. та Б.» Як бачимо «козача сотня» виявилася групою з 15 осіб. Далі А. Круглов помилково зазначає, що і Коник, і Кедю-

⁶ Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб.— Київ, Львів, 2003.— С. 222–223.

⁷ До речі А. Круглов посилається не на документ, а на книгу іншого автора, що означає — він з документом не знайомий.

лич представляли ОУН «бандерівського напрямку». Насправді обидва і Б. Коник, і І. Кедюлич належали до активу ОУН під проводом А. Мельника. Закінчуючи про А.Круглова треба звернути увагу на його некоректність, коли він пише «до 26 вересня у Києві зібралося понад 2 тис. поліцаїв та есесівців»⁸. Автор легко ставить на одну дошку окупантів — регулярні есесівські загони і українську поліцію, що тільки-но почала формуватися⁹, до того ж есесівці вказані другими, це підштовхує вважати, що основною силою, яка проводила розстріли в Бабиному Ярі були не німці, а українці, а це відповідає дійсності.

Згідно «Звіту», 1 жовтня до міста прибуло 150 поліцаїв двома транспортами з Житомира, «ця поліція виглядала жахливо, боса, обідрана, голодна...». До цієї групи додано добровольців з таборів радянських військовополонених, так що загальне число поліцейного гарнізону міста незабаром склало 300 осіб.

13 жовтня міська управа проводячи даліше упорядкування міського життя, прийняла постанову про утворення 11 районних управ¹⁰, відповідно міська поліція мала утворити районні відділи, цей процес в основному завершився до кінця листопада.

Станом на 15 жовтня вже діяла команда (штаб) обласної поліції на чолі з курінним Григорієм Захвалинським (у тексті «Звіту» позначений ініціалом З.), яка отримала завдання виділити окремо київську міську поліцію, що і було зроблено, але до 12 грудня міська поліція підпорядковувалася обласній і продовжувала «діставати від неї безпосередньо інструкції та накази».

Реорганізацію проведено таким чином: міська поліція становила особовий склад куреня «Київ». Про його формування пізніше писав учасник подій, ад'ютант коменданта куреня К. Радзевич «до Києва прибув курінь війська, зорганізованого з полонених Червоної армії в Житомирі заходами членів ОУН. З приходом цього куреня, який названо «Курінь Київ» я пере-

⁸ Круглов А. Энциклопедия холокоста.— К., 2000.— С. 82.

⁹ І взагалі у матеріалі А. Круглова маємо чимало сімнівних місць, коли подія трактується у потрібному автору сенсі. Як приклад (с. 83) колишній офіцер розвідки говорить, що на нараді 27 вересня «говорилось об «евакуации евреев», а автор додає «хотя всем было ясно, что речь идет об их расстреле».

¹⁰ Українське слово.— 19 жовтня.— Ч. 35.

брав на себе обов'язки курінного ад'ютанта. Розміщено його в будинку колишньої советської міліції на площі Богдана Хмельницького. Команду над куренем взяв на себе сот[ник] О., що виконував їх до кінця 1941 р., себто до часу ліквідації куреня цивільною німецькою владою»¹¹.

У складі київської поліції було організовано Буковинський курінь, чи курінь «Буковина». Про створення цього куреня згадує його керівник П. Войновський, він розповідає, що він і основна частина складу майбутнього куреня приїхали до Києва потягом в середині листопада і з вокзалу пішим маршем прибули на Софійську площу, де «курінь привітав комендант поліції Захвалинський і тут же почали розподіляти людей. Одна добра сотня, десь сто шістьдесят вояків, лишалася тут при поліції. Друга сотня мала готуватися для відбуття на Харків [...] кілька груп виділили на Чернігівщину»¹², а з тих людей, які залишилися у Києві «сформували два батальйони, що пішли на Печерськ у казарму, де раніше містилася більшовицька військова частина»¹³. Буковинський курінь, після того, як 5 жовтня 1941 р. було утворено УНРаду, як один із зародків планованої національної української армії, склав присягу на вірність Україні перед керівництвом УНРади¹⁴.

Наприкінці листопада в процесі переходу в місті влади від військових до окупаційної адміністрації Міністерства східних територій райху, українську поліцію Київської області і Києва передано під безпосереднє командування німців. Комендантом української поліції став гауптман Шиффер (згодом його замінив Гензен), а командирами курсів «Київ» та «Буковина» залишилися українці. Тоді ж остаточно сформовано міську поліцію у формі окремого (третього) куреня. До міської поліції належав також слідчий відділ, котрий «організаційно» підпорядковувався міській поліції, а «ділово» — СД. До слідчого відділу вдалося проникнути багатьом агентам радянських спецслужб, котрі виконували поставлені перед ними завдання щодо

¹¹ Радзевич К. Перша київська похідна група//На зов Києва: Український націоналізм у II Світовій війні.— Торонто, Нью-Йорк, 1985.— С. 104.

¹² Войновський П. Моє найвище щастя: Спомини.— К., 1999.— С. 256.

¹³ Там само.

¹⁴ Городиський З. Українська Національна Рада.— К., 1993.— С. 35.

збору розвідувальної інформації та боротьбі з українськими діячами.

Проявом цього невдоволення стало розформування 1 січня 1942 р. командування обласної поліції, а особовий склад підпорядковано німецькій окупаційній адміністрації. Характеризуючи особовий склад української поліції А. Орлик зазначає «між урядництвом та рядовиками проявляється слаба національна свідомість, але знаходяться також між ними велика кількість елементу національно свідомого та патріотичного, який знає завжди свої цілі».

Інформації «Звіту» А. Орлика підтверджуються іншими джерелами, зокрема документом під назвою «Краткий очерк хода організації української охранный полиции г. Киева»¹⁵. Український оригінал, з якого було зроблено для потреб радянських спецслужб російський переклад, датується 1 липня 1942 р. (звіт А. Орлика має дату 17 липня того ж року). «Краткий очерк», у порівнянні зі «Звітом» А. Орлика, містить малосуттєві відмінності, але в основному інформації є тотожними. Зокрема у «Краткому почерку» подано списки командного складу на різних етапах існування київської поліції. Так, станом на 3 листопада 1941 р. штаб української поліції складався з таких осіб: Г. Захвалинський — комендант, І. Кедюлич — заступник, З. Домазар — ад'ютант, А. Кабайда — секретар коменданта, Мельничук — старшина для спеціальних доручень, Л. Житкевич — секретар штабу, Л. Мойса — керівник господарського відділу а також ще 7 службовців секретаріату.

За інформацією радянських агентів «у січні 1942 року чисельність української поліції [Києва — О.К.] зросла до 6000 осіб. Українські націоналісти гадали створити з цих куренів національну українську армію»¹⁶.

Діяльність українських сил у Києві дуже не подобалася німцям. Усі плани та наміри українських націоналістів та свідомих громадян рухатися до набуття реальної державної самостійності в складних умовах війни і окупації не збігалися з нацистськими планами. Окупаційна цивільна влада, що прийшла

¹⁵ Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб.— Київ, Львів, 2003.— С. 254–256.

¹⁶ Там само.— С. 325.

на зміну військовим, своє утвердження почала хвилею репресій. Члени ОУН, які діяли майже легально, та ті, хто підтримував їхню позицію, першими потрапили під її тиск. В кінці листопада 1941 р. заборонено діяльність українського передпарламенту — УНРади, у другій половині грудня ліквідовано «Українське слово», арештований повний склад редакції на чолі з І. Рогачем, які знайшли незабаром свою смерть у Бабиному Яру. Замість цієї газети почало виходити «Нове українське слово», яке вже стало просто німецькою газетою українською мовою. Розгромлено спілку письменників, О. Телігу та її однодумців гестапо розстріляло у тому ж Бабиному Яру. Знищено міського голову В. Багазія (другий за чергою після О. Оглоблина) та ще кількох співробітників міської управи. Не бажаючи давати українцям у руки зброю, хоча б навіть поліції, німецька адміністрація вжила активних заходів, переформувала поліцію. На більшість командних посад, крім найнижчих, призначила німців, або фольксдойчів. Наявний склад поліції був ретельно перевірений, частину поліцаїв було заарештовано і навіть розстріляно. Переформування призвело до того, що значна частина особового складу була включена до інших поліційних підрозділів які передислоковано до Білорусії та інших місцевостей України.

Нижче публікуємо текст документа з Архіву ОУН. Документ надруковано на друкарській машинці з обох сторін на аркушах паперу трохи більшого за сучасний формат А-4. Рукую внесено кілька правок, що відмічено у публікації документа.

Збережено лексику, правопис та стилістику, виправлено лише явні помилки та усунуено різнописання назв і прізвищ. Пунктуацію наближено до сучасних норм. При потребі розкрито скорочення з використанням квадратних дужок. Не розкритими залишилися загальновідомі українські абрєвіатури: СУЗ — східноукраїнські землі, ЗУЗ — західноукраїнські землі. Не розкриваються німецькомовні абрєвіатури типу СС та СД.

Звіт А. Орлика (Ксенон) про організацію української поліції у Києві у 1941 року.

Від 1.7 до 31.8.41 я працював у Краввій Команді Української Міліції у Львові. При кінці серпня мені було доручено

звільнитися, та приготувитися до виїзду на СУЗ. Дня 1.9.41. я був звільнений і зголосився до виїзду, перед виїздом було мені доручено організування поліції в Києві та сказано дібрати собі людей до помочі. Зі Львова взяв я зі собою до помочі пор. К. та Ч. на моє прохання, щоб зараз звідси назначили коменданта поліції на Київ, я дістав відповідь, що зараз такого немає, якщо буде то пришлють пізніше і так 8.9.41. ми виїхали з Львова а дня 10.9. прибули в Житомир. Коли ми приїхали до Житомира то Київ ще не був здобутий.

В Житомирі було мені доручено приготувитися до організування поліції в Києві, а по можливості також і в Київській області, дібрати собі дальше людей до помочі і також мішатися до справ поліції в Житомирі, де був тоді ком[андантом] курінний З. з яким я зазнайомився через др. Я., який майже ним кермував. Тут я з курінним З. обговорив поліційні справи Житомирської поліції, понанисував тимчасові поліційні інструкції та скорочений впоряд для вишколу поліції. Склад Житомирської поліції був слідуочий: командантом обласної поліції був курінний З., вишкільним гарнізону обласної поліції був Я., який також держав зв'язок з німецькою військовою владою. Крім того у команді поліції працювали мистці М. і Р. Командантом міської поліції був місцевий чоловік призвища його не пам'ятаю. Командантом строевої частини м. Житомира був К. Зв'язок з поліцією держав др. Я., який дуже багато причинився щодо зорганізування Житомирської поліції. Також багато праці приложив К. який фактично працював у відділі пропаганди. Склад гарнізону обласної поліції та строевої частини міської поліції був 75% з більшовицьких полонених. Ці люди були босі, обідрані, так, як їх набрали з таборів полонених, не було що їсти, не було води, не було чим накритися спали на соломі, балакали тільки російською мовою, але про те переходили вишкіл, повнили службу, та завжди були бадьорими, між ними було дуже багато патріотичного елемента. Тут я бачив великий блуд людей¹⁷ із ЗУЗ, які може і не свідомо сепарувалися від місцевих, при обіді сідали до окремішного стола, деякі підшукали собі окремішну столову, щоб тільки

¹⁷ Слово дописано олівцем.

не сидіти при одній столі. Це дуже вражало місцевих людей, які почували себе пониженими, мовляв від панів, які приносять «західну культуру».

В той час вже в області йшла повним темпом організаційно-поліційна робота, висилано організаторів районних поліцій та нав'язувало контакт вже з організованими поліційними клітинами. Українська поліція в той час підлягала німецькій військовій владі. 15.9.41. представники німецької військової влади, які приготувались на Київ звернулися до української поліції щоб їм дати кількох інструкторів для школення поліції на Київ, яка має бути вибрана з таборів сов[єтських] полонених в числі 200 чоловік, а її командантом мав би стати курінний З. Тепер найважливішою проблемою була справа людей, яких було дуже мало. Треба було дати інструкторів до школення поліції до Києва, зложити поліційний командний склад до Києва, а також залишити когось в Житомирській поліції. В той час в Бердичеві знаходився табір буковинців, яких було 120 чоловік, з яких можна було вибрати багато людей до помочі, але німецьке військове командування не хотілось на те погодитися й держали їх в резерві, мовляв з них також буде організуватися поліція на Київ.

Вдалося нам одного старшину Ш. звідтак витягнути, який став заступником З. на Житомирську область. Рішено було, що пор. К. і Ч. будуть організувати та школити поліцію на Київ. Курінний З. залишається даліше командантом Житомирської поліції заки німецька влада не вишле його до Києва, якщо він буде висланий до Києва, то командантом Житомирської обласної поліції стане його заступник Ш., що пізніше так і сталося. Я маю їхати організувати поліцію м. Києва та команду поліції Київської області. Зі мною має їхати Т., як квартирмайстер і як господарчий старшина. Г. як шеф розвітчо-слідчого відділу.

19.9.41. німці здобули Київ, але ми зараз виїхати не могли бо між Києвом а Житомиром на річці Здвиж був зірваний міст. 22.9. при помочі зв'язків, які мав К. змогли виїхати до Києва, К., Б. і Г., які вже в Києві знайшли 15 чоловік поліції, які того самого дня приїхали з Василькова під командою юнаків К., В. та Б.

23.9. я також приїхав до Києва з др. К.Р. та Б., за кілька днів також приїхали Т., М., Р. і ще кілька людей. Команда поліції містилася по вул. Володимирській 15 в будинку був[увшої] червоної міліції. 24.9. зачав горіти Київ і ми мусли перенестися на Поділ до 19-тої школи. Вже в перших днях наша поліція складалася з 45-ти чоловік звичайної поліції та 5-х слідчих, які пізніше порозбігалися, або було їх розігнано.

Командний склад міської поліції до 1.10, був слідуєчий: організатор К., господарчий Т., зв'язковий В., четовий К., бунчужний Б., розвідчо-слідчий Г. Роботи було багато, треба було нести охоронну службу, їсти не було що, спати не було де, а зброї, також не було. Денно приходили сотки людей зі скаргами, з проханнями та по інформації, також треба було приготувати казарми для поліції яка мала приїхати з Житомира. Коло 1.10. приїхало два транспорти поліції з Житомира в силі яких 150 чоловік з поручником К. та Ч., а пізніше приїхав З. з німецьким харчовим та збройним підстар[шиною]. Командантом цієї поліції від німецької влади був призначений гауптман Дідіке. Ця поліція виглядала жахливо, боса, обідрана, голодна, тільки завдячуючи пор. К. чиста й оголена. Цей гарнізон з бігом короткого часу з таборів полонених був доповнений до 300 чол., командантом цього гарнізону став пор. К. його заступником Ч., який пізніше перейшов до команди обласної поліції, як ад'ютант кур'яного З., а на його місце прийшов О., сотенними і четовими були самі місцеві старшини, як сот. Ш., пор. К. і пор. І й інші. Крім того було кілька німецьких підстарший, які завідували німецьким господарством. Гарнізон поліції вже в перших днях свого приходу перебрав охорону заводів та великих підприємств у Києві крім того безупинно провадився поліцейний вишкіл та організування внутрішньо-поліцейного життя. До кінця жовтня сяк-так поліцейне життя було налагоджене. Умовини були тяжкі, ближилась зима, мундурів не було, люди ходили напів босі, харчі слабі, служби було багато поліцистів не ставало навіть на зміну. Деколи стояли без зміни навіть 48 год.

1.10. 41. була зорганізована команда української поліції київської області. З днем 1.10. К. і Т. залишили поліцію. Командний склад обласної поліції був слідуєчий: командант кур.

З. заст[упник] Я. адютант Ч., господарчо-адм[іністративний] К. орган[ізаційно]-прес[овий] Д., зв'язковий В., поліційний лікар др. Я., зв'язку та транспорту Г. та біля 20-ти поліційних урядників і машиністок. У початках команда обласної поліції організувала міську поліцію. І так біля 15.10 була зорганізована міська команда поліції.

Командантом її був назначений пор. О., якого я дістав з кандидатурою своїм заступником пор. О. назначив пор. Б., який скоро пішов на район. Організаційно-персональним став Л., розвідчо-слідчий Г., господарчо-адміністративний, прізвись не пам'ятаю, та біля 10-ти поліційних урядовців. Міська команда поліції аж до 31.12. 41. підлягала обласній команді та діставали від неї безпосередньо інструкції та накази.

У початках листопада курінь поліційної залози перенісся з Подолу на Володимирську 15 до команди. Тоді заступником пор. О. став пор. К., а з куреня поліційної залози частину хлопців було розіслано по районах. Команду над останком куреня поліційної залози, яким залишилося лиш біля одної сотні поліцистів, перебрав О. По переході пор. К. до міської поліції робота пішла дуже живо. Около 15.11. Київ був розділений на 12 поліційних районів. У Кожнім районі було від 30—50 чоловік поліції. Командантами районів були в більшості місцеві старшини, між ними був також сот. А., який приїхав з еміграції та пор. Б. й інші. Київська поліція числила около 500 поліцистів по районах. У половині листопада приїхали з Бердичева буковинці з яких було зформовано другий курінь. Тоді перший курінь був названий кур[інь] «Київ», якого став командантом пор. О., другий курінь дістав назву кур[інь] «Буковина», якого став командантом пор. В., пор. О. працював в курені «Київ», до якого був взятий пізніше кур[інь] «Буковина», аж до кінця червня.

При кінці листопада команду над укр[аїнською] поліцією в Києві перебрала німецька шуцполіцай та прислала гауптмана Шевфера, який обняв команду над обома куріннями, до справ міської поліції не дуже то вмішувався, але казав, що міська поліція має йому також підлягати. На спільнім засіданні пол[ковник] німецької поліції сказав, що справа обласної поліції ще не є вирішена, обласна поліція може собі існувати, але їх

це нічого не обходить. Тоді курінний З. перейшов до міської поліції мовляв то для него нижче становище але конкретне, й так як з команди міської поліції стала команда третього куріння, який був розкинений по районах а її командантом став курінний З., заступником пор. К., ад'ютантом Ч., інспекційним пор. О., пізніше сот. М.. І так в Києві були три курені поліційні, курінь «Київ» — пор. О., курінь «Буковина» — пор. В., курінь по районах — курінний З., який був фактично міською поліцією бо обнимав 12 районів Києва. Також до міської поліції перейшов др. Я., як лікар міської поліції, слідчий відділ, який досі належав до міської поліції та її підлягав (який радше не хотів нікому підлягати), хотів бути самостійним та тільки співпрацювати з СД. Через порозуміння з гауптмана Шауфера з шефом СД вирішено, що слідчий відділ організаційно належить до міської поліції, а ділово підлягає СД.

Около 1.12. пор. О. був примушений стар[шинським] товарицьким судом за надужиття старшинського права звільнитися з поліції, а на його місце прийшов сотник М. Старшинський товарицький суд до якого входили пор. В., четар Д. й др. Я. мав винести акт обвинувачення та подати писемно до відома пор. О., що мабуть і досі не зробили. У зв'язку з такими змінами обласна команда поліції мусіла бути приготована на розв'язання, тому частину свого урядництва розмістила у міській команді. Командний склад обласний поліції мшився слідуєчий: командант пор. Я., організаційно-персональний чер. Д, господ[арсько]-адміністративний П., зв'язковий з областю П., розвідочно-слідчий Г. та дві друкарки. Пізніше на моє жадання, як команданта обласної поліції прийшов полк. К., який по кількох днях захворів та мусів відійти. 1.1.42. команда обласної поліції була розв'язана у зв'язку з приходом німецької цивільної влади та новим адміністраційним поділом.

Робота обласної команди поліції від 1.10.41 до 1.1.42.

1. Зорганізованя поліції в Києві.
2. - « - в Київській області
3. Урядове розіслання обласних, міських, та районових командантів та організаторів української поліції по різних областях та осередках України, як Полтави, Харкова, Сум, Чер-

нізова, Дніпропетровська, Сталіна, Кременчука, Кіровограда, Миколаєва та інших міст та районів. Вислані люде приїзджали урядово і мали сякі такі можливості праці та свободного руху тільки треба було нав'язати контакт з громадянством та розбудовувати організаційну сітку, треба було видержати на становищах та при першій невдачі не втікати.

4. Робота поліційно-пропагандивна: інструкції, відозви, оголошення та ріжні накази.

Трагедія слідчого відділу в половині грудня, арештовання Г. та його секретарки С. та К. німецькою поліцією СД. С. і К. у коротці були випущені, а доля Г. та його секретарки невідома. Пізніше арештовання С. та його втеча, дальше арештовання буковинців С. та С. З Г. так сталося і інакше статись не могло.

По здобуттю німцями Києва більшовицькі агенти старалися утиснутись до установ, а тим більше до української поліції, щоб мати змогу з відтам робити свою руйницьку роботу та ліквідувати жовтоблакитників, як вони нас називали. Таким підходячим тереном для них був слідчий відділ української поліції, в яким вони бачили великі можливості своєї роботи. Г. зачав організувати слідчий відділ не маючи під руками людей, яких би він знав та міг би на них опертись. Він мусів опертись на принагідних людях, яких він перший раз бачив не мав жадної змоги їх перевірити, не маючи ні часу ані ким це перевести, бо роботи було над міру. Г., не маючи відповідного слідчого знання ані досвіду, а ще до того його нервовість та зарозумілість, він не дуже то хотів підпорядковатись своїм зверхникам, які йому давали менш-більш практичні поради та вказівки що до набору людей та до ведення роботи. Він зразу у перших початках набрав дуже багато різних людей до слідчого відділу. І так бігом півтора місяця він мав у слідчій поліції коло 80 слідчих та агентів, якими неможливо було кермувати одному чоловікови.

На кожнім кроці повторялися крадижі, надужиття та самовільні ревізії і арешти, реквізиції. Дарма Г. було наказувано, що йому вистачить до 25-ти чоловік з якими він міг би безпосередно співпрацювати та ними кермувати. Так Г. набрав масу людей, ні по призвищах ні з видження їх не знав. Само

собою що між такою зграєю людей чимало було чорного елемента а навіть большевицьких агентів, яким залежало на тім щоб скомпромітувати слідчий відділ та усунути Г. і взяти слідчий відділ у свої руки, само собою, що вони на те спосіб найшли, бо Г. їм за дуже довіряв, а крім того був замало обережний. Пізніше, щоб довести своє діло ті самі агенти пішли на влужбу до СД і там підкопували ґрунт під ногами Г. Крім того Г. держав при собі, як особисту секретарку, Галину, яка також може навмисне або з своєї дурноти робила багато лиха Г. з тим, що полагоджувала справи поза його плечима. Наших людей він не дуже то хотів слухати а іншого чоловіка на його місце не було і так в половині грудня Г. і його секретарку, С., К. було арештовано. С. і К. вкоротці вийшли. С. на доручення СД став шефом слідчого відділу. Тепер С. бачучи хто закопав Г. робить чистку і звільняє около 60 агентів між якими було багато чорного елемента, які працювали в подвійній агентурі. Зараз частина з цих людей відтверто пішла [до] СД само собою, що за той час підшукали матеріял і проти С., мовляв він такий самий, як Г., і так при кінці грудня шукали за С. але він утік. Залишився в слідчому відділі десь до кінця лютого 42 р. Шефом слідчого відділу на місце С. став майор Ш. а шефом кримінального відділу панна С. Ще при Г. і С. працювала в канцелярії слідчого відділу панна С., яка пізніше, як майор Ш. перебрав команду міської поліції, пішла з ним як його секретарка, але все ж таки говорилося що вона була в зв'язку з Г. та знала про втечу С. В слідчій поліції одинокий який працював з Г. і С. був шеф кримінального відділу С.

І так 7.1.42 у 20-тій год[ині] вечером були арештована п. О., її сестра і в тих самих днях шеф кримінального відділу С. У панни С. було знайдено якусь націоналістичну літературу, тризуби та прапорці на 22 січня, ці матеріяли були тільки принагідні. Панні С. було закинено зв'язок з Г., відомість утечі С. та організаційну роботу. Закид зв'язок з Г. був безпідставний бо вона тільки була урядничкою. Так агенти свого dokonали через Г. слабість та зарозумілість.

По майорові Ш., як шеф слідчого відділу прийшов С. з міської управи, а після Б., якого також в травні арештували, залишився одинокий К., який є мабуть також подвійним аген-

том, тепер став шефом слідчого відділу. Міська поліція пішла даліше своїм темпом, яким майже вповні кермував пор. К. Початком березня звільнився з поліції четар Ч., на його місце прийшов, якийсь Ж., який і досі при поліції працює, як заступник коменданта, початком травня звільнився пор. К. на якого також вже приходила черга. У квітні був арештований З. якого теж було попереджено в справі його арештовання. Закидають йому протинімецьку пропаганду. Є правдою, що він коли напився то любив забагато балакати й міг при тому децю сказати проти німців. Тепер командантом поліції з німецької сторони є майор Гензен, а українським командантом сот. Б., який працював на Печерським районі. Його заступником сотенний Ж., крім того працюють у поліції в Дарниці сотник М., в Богданівським районі сот. А. на Подолі хор. Ф. і інші.

У Києві заходяться два курені поліції, командатами куренів є німецькі старшини, крім того по куренях працюють як сотенні четар В., четар О., сот. Ш., пор. К., ті самі які працювали від перших початків. Крім того є поліційна школа. Всі люди з командного складу старалися як найкраще вивязатися зі своїх завдань після своїх найліпших відомостей. Приложили дуже багато праці у справі zorganizовання поліції міста Києва та Київської області, Оминаючи матеріяльні сторінки пор. О. та невмістне гохиталерство¹⁸ курінного З. і Г., які часто забували, що й ще немає Української держави, що ще не час здобувати кар'єру, але треба муравлиної праці. Між урядництвом та рядовиками проявляється слаба національна свідомість, але знаходяться також між ними велика скількість елементу національно свідомого та патріотичного, який знає завжди свої цілі. Тактику яку ми в перших початках нашого існування на СУЗ прийняли була цілком оправданою, бо з такою горсткою людей з якою ми пішли на Схід то могли з місця не рушити, коли б були провадили роботу тільки конспіративно. Зробили все те, що мали зробити в перших початках. Шкода, що завчасно деякі люди покинули своє становище, треба було тільки поперекидати людей з місця на місце, якщо не буде людей в терені, який ми здобули то треба буде наново

¹⁸ Тобто непорядність.

цей терен здобувати, цей раз буде тяжче, бо чим далше тим більше терен стає упорядковийй німецькою владою.

Заки я знаходився в поліції займався виключно організаційно-поліційною роботою. Організував, інстругував та кермував поліцією через її командний склад. По моім відході з поліції і далше держав з поліцією зв'язок. Крім того нав'язав контакт з Вінницею з Проскуровом та Житомиром. Зорганізував військову боеву сітку на Волині. Написав бойові інструкції для організованя та ведення бойової роботи, перепровадив сам кілька військово-бойових курсів.

Бракує в роботі: фахових людей, матеріяльних засобів, як грошей так транспорту та більшої організаційної помочи та уваги в цім напрямі. У таких умовинах на майбутнє робота тяжко піде.

Слава Україні !

Ксенон.

18.7.42.

*Ольга ДРУГ,
завідуюча відділом «Київ у другій половині
XVII ст.— початку XX ст.»
Музею історії міста Києва*

КИЇВСЬКИЙ КОЛЕКЦІОНЕР ОСКАР ГАНСЕН (1881—після 1920)

«... кроме материальной ценности к государству переходят также и плоды моих художественно-научных трудов, имеющих значение для потомства...»

О. Г. Гансен

Історія музею — це, насамперед, історія його колекцій. Збирання Музею історії міста Києва складалося протягом двох десятиліть не на базі якоїсь однієї колекції, а шляхом тривалого збирання матеріалів. З часом у Музеї підбралася цікава археологічна, нумізматична колекції, збірка нагород і знаків (фалеристика), надзвичайно цінна збірка листівок і фотографій з видами Києва, починаючи з другої половини XIX ст. і до кінця XX ст., комплекси матеріалів видатних київських родин: архітекторів Г. П. Шлейфера, П. Ф. Альошина; науковців Ф. П. Беянкіна, В. К. Піскорського та інших. У кожній із музейних збірок зустрічаються предмети з колекцій відомих збирачів-колекціонерів Києва. Вивчення історії колекціонування у XIX–XX ст. є одним із безпосередніх і захоплюючих завдань музейного працівника, тому бо воно пов'язано і з вивченням музейних зібрань.

У Музеї історії міста Києва є живописне полотно роботи українського художника, киянина Сергія Івановича Світославського (1857–1931) — «Ярмарка на Куренівці»¹. Ця робота із зібрань

¹ Фонди Музею історії Києва (далі — МІК). Ж-45. 24.05.1982 р. передана за актом Державним музеєм українського образотворчого мистецтва (зараз — Національний художній музей).

ня київського колекціонера О. Г. Гансена². У його колекції налічувалося понад тридцять робіт цього київського художника.

Музейним працівникам відоме прізвище О. Г. Гансена, адже саме на базі його художньої колекції був створений Сумський художній музей, деяка частина його колекції є в Національному художньому музеї та Київському музеї російського мистецтва.

Кожна колекція зароджується, формується й живе строго індивідуально. Її склад, повнота і художня цінність залежать від багатьох чинників: характеру збирача, його соціального становища, обставин життя, естетичних уподобань. Не останню роль відіграють також матеріальні можливості. Крізь призму кожного зібрання проявляється особистість колекціонера, його інтереси, естетичний смак, професіоналізм. Саме під таким кутом зору розглянемо колекцію й саму особистість колекціонера — Оскара Германовича Гансена. Його ім'я часто згадується в багатьох роботах, які розповідають про історію Києва початку ХХ ст., його культурний розвиток, історію музеєзнавства й колекціонування³.

З 1999 р. в Росії почав виходити в «Дворянском вестнике» газетний варіант «Словаря русских коллекционеров 1700–1918 гг.», автор-укладач мистецтвознавець А. П. Банников. В останніх публікаціях «Дворянского вестника» (електронний варіант) подається коротка інформація про О. Гансена, на жаль, без дат життя⁴.

Оскар-Герман Германович Гансен народився 18 лютого 1881 р. в Петербурзі, охрещений вдома 14 квітня того ж року пастором Гофрелем. Мама Гансена — Олена Августівна Віттерлейм, хрещені батьки — Вільгельм-Фредер Кслель, академік та Амалія-Олена Шмідт. Скоріш за все, його мама належала до шведської громади Петербургу, що мала свою церкву, освячену

² ЦДАВО України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 707, арк. 29.

³ Див.: Ковалинський В. Меценаты Киева.— К., 1998.— С. 291, 292, 307; Книжкові знаки киян. Упорядники: М. Грузов, А. Кончаковський.— К., 2000; Друг О., Малаков Д. Особняки Киева.— К., 2004.— С. 465; Кончаковський А. Бібліотеки киян. Словник власників.— К., 2005.— С. 32.

⁴ Див. А. П. Банников. Словарь русских коллекционеров 1700–1918 гг.// Дворянский вестник.— 2005.— С. 9.

ще за часів Катерини II в 1869 р.— Євангелично-шведська церква св. Катерини. Саме тут Гансену було надано метричне свідоцтво про народження й хрещення⁵. Його записали до купецького стану, як петербурзького 2-ї гільдії купця. Оскар Гансен народився позашлюбною дитиною й був усиновлений своєю матір'ю з дозволу імператора Миколи II Петербурзьким окружним судом 1903 р⁶. На той час його мати, Олена Августівна, одружилася з інженером шляхів сполучення Якимом Адольфовичем Сумовським, який не заперечував проти усиновлення, тим паче, що дітей у шлюбі подружжя не мало. Із документів, датованих 1919 р. ми дізнаємося, зі слів Оскара Германовича, що на цей час батько його помер, брат (мабуть, по батькові) проживав у Норвегії, а мама жила окремо в Сумах⁷.

Оскар Гансен навчався спочатку в приватній гімназії К. Мая, а потім у петербурзькій 5-й гімназії, де успішно склав іспити на атестат зрілості у червні 1901 р. У вересні 1902 р.— травні 1904 р. О. Гансен навчався на економічному відділенні Петербурзького політехнічного інституту, а з серпня 1904 р. став студентом юридичного факультету Петербурзького університету. У Петербурзі мав власний будинок за адресою — Невський проспект, 26; саме ця адреса вказана у проханні Гансена на ім'я ректора Київського університету св. Володимира про переведення його на юридичний факультет цього учбового закладу⁸. За адресною та довідковою книгою «Весь Петербург» на 1905 рік, подаються дані на Гансена Германа Федоровича, пастора лютеранської церкви св. Анни, а також, за адресою Невський проспект, 16–26 вказані два домовласники: Карл і Оскар Германовичі Гансен⁹. На жаль, поки що не маємо більше документів, які б могли підтвердити, що пастор Герман Гансен і Карл Германович Гансен — рідні батько і брат Оскара Гансена.

Мотивом переведення до Київського університету О. Гансен називає переїзд родичів до Києва. Скоріш за все, це пов'язано з розміщенням контори правління Товариства Велико-Бобриць-

⁵ ДАК.— Ф. 16, оп. 464, спр. 2185, арк. 6.

⁶ Там само.— Арк. 7.

⁷ ЦДАВО України.— Ф. 166, сл. 1, спр. 707, арк. 109.

⁸ ДАК.— Ф. 16, оп. 464, спр. 2185, арк. 4, 24.

⁹ Весь Петербург.— СПб., 1905.— С. 161, 254.

кого цукрового заводу в Києві (вулиця М. Підвальна, 14). Директором-розпорядником була Олена Августівна Сумовська, мати Гансена.

Оскар Германович Гансен у своєму протесті районній фінансовій комісії, написаному в травні 1919 р. називає джерела прибутку, що існували до 1917 р. й давали йому змогу створити таку цінну колекцію. Це насамперед, $\frac{1}{5}$ акцій Товариства Велико-Бобрицького заводу, що дісталися йому в спадок від батька¹⁰. Мав також рахунки в Петербурзькому Міжнародному банку, Варшавському, Петербурзькому обліковому та дві незабудовані садиби. Все це він отримав від батька, як Оскар Германович пише: «...все майно покійного батька було поділено за заповітом між мною, братом моїм та матір'ю. Майно всіх спадкоємців відокремлено»¹¹.

Велико-Бобрицький цукровий завод знаходився у с. Великий-Бобрик, неподалік Сум, тоді Харківської губернії. У 1898 р. у Петербурзі було створене акціонерне товариство Белгород-Сумської залізниці. Крупний цукропромисловець Павло Харитоненко став одним з найбільших акціонерів цього товариства. Маючи в районі будівництва залізниці цукрові заводи (Велико-Бобрицький, Утроїдський, Красноярузький), П. І. Харитоненко фінансував роботи на дільниці Баси-Готня. Керував цими роботами Яким Адольфович Сумовський. Спорудження 158-кілометрової магістралі велось швидкими темпами і вже 2 серпня 1901 р. по ній пройшов перший потяг. Пам'ять про будівників залізниці була увічнена у назвах станцій «Харитоненко» і «Сумовська»¹².

Велико-Бобрицький цукрозавод був одним із старіших в Харківській губернії, створений ще в 1850 р., на 1914 р. його власник — граф М. Д. Апраксін, орендатор — Товариство Велико-Бобрицького заводу. Основний капітал становив 450 тисяч рублів. Фірмі належали Велико-Бобрицький і Гребінниківський цукрозаводи Харківської губернії. Особистий склад правління Товариства на 1914 р. був таким: О. А. Сумовська, О. Г. Гансен

¹⁰ ЦДАВО України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 707, арк. 109.

¹¹ Там само.

¹² Суми. Вулицями старого міста.— Суми, 2003.— С. 206.

та О. Кунцевич. Директор-розпорядник — О. А. Сумовська. Річне виробництво становило 134 тисячі пудів цукру-піску¹³.

Отже як бачимо, матеріальне становище О. Гансена дозволяло займатися колекціонуванням і певним чином є поясненням його перебування у стані вічного студента. Можливо, саме будучи студентом, він міг займатися справою свого життя — колекціонуванням предметів мистецтва й старожитностей. Із серпня 1907 р. Оскар Германович Гансен — студент юридичного факультету Київського св. Володимира університету. До цього часу він встиг провчитися у Петербурзькому політехнічному інституті та Петербурзькому університеті (1902–1904–1907 рр.). Студентом Київського університету О. Гансен перебував до 1911 р., потім був звільнений, поновлений з січня 1912 р. й у травні 1912 р. О. Гансену видають свідоцтво про те, що він прослухав лекції на юридичному факультеті і йому зараховують 8 семестрів навчання. 1913 р. і 1914 р. у квітні–травні Оскар Германович намагався скласти іспити на диплом юриста, але іспитів не витримав¹⁴.

З початком Першої світової війни у 1915 р. його призивають на військову службу, служив у 57-у тиловому евакуаційному пункті. 20 грудня 1917 р. комісія, створена при лазареті церков і духовенства Києва визнала Гансена не здатним до військової служби і 22 грудня 1917 р. йому видають довідку про звільнення від військової служби назавжди¹⁵.

28 лютого 1919 р. Оскар Гансен подає прохання на ім'я ректора Київського університету про зарахування його до числа студентів математичного відділення фізико-математичного факультету, куди він і був зарахований на 1-й курс 7 березня 1919 р.¹⁶ Враховуючи складне політичне становище в країні та в Києві у 1917–1919 рр., можна зрозуміти намагання Гансена бути весь час поряд із своєю колекцією.

У Києві Оскар Германович з 1907 р. мешкав на Великій Підвальній, 14-а, кв. 5. Там же розміщувалася його чудова колекція. Всі матеріальні засоби, тобто, весь прибуток, що отри-

¹³ Фабрично-заводские предприятия Российской империи. (Издали Д. П. Кандауров и сын).— Петроград, 1914.— № 7872 (А).

¹⁴ ДАК.— Ф. 16, оп. 464, спр. 2185, арк. 2–2 зв.

¹⁵ Там само.— Арк. 3.

¹⁶ Там само.— Арк. 25.

мував О. Гансен, витрачався ним виключно на створення музейного зібрання. Оскар Гансен писав у 1919 р., що *«я нікогда не принадлежал к той категории молодых людей, которые, имея излишек материальных средств, прожигали свою жизнь, вели роскошный образ жизни, тратили свои средства на прихоти, разгулы и т. п., одним словом, меня никто, по моему скромному образу жизни, не осмелился причислить к так называемой «золотой молодежи», тратящей безумные средства на развлечения, ибо образ жизни моей ничем не отличался от жизни нормального среднего человека»*¹⁷.

Не завжди цей спосіб життя знаходив розуміння з боку родини Оскара Гансена, він зізнається, що живе від матері окремо не лише в духовному відношенні, але й матеріальному, з огляду на розходження його способу життя з її бажаннями, так як прихильність Оскара до світу мистецтва і скромний спосіб життя слугували предметом суперечок.

Цінність музейного зібрання О. Гансена можна визначити за науковими працями, виданими у 1911–1917 рр. Так, часопис «Искусство, живопись, графика, художественная печать», виданий у 1911 р. № 6–7, спеціальний номер присвятив його колекції Києво-Межигірського фаянсу. Там була вміщена стаття Євгенія Кузьміна «Межигорский фаянс», а також стаття Оскара Гансена «Межигорские клейма». Часопис проілюстрований чорно-білими та кольоровими фото предметів з колекції межигірського фаянсу Гансена. На той час його збірка Києво-Межигірського фаянсу вважалася єдиною у світі за повнотою, рідкісністю за добором і налічувала більше тисячі одиниць. У статті О. Гансена про межигірські клейма знаходимо матеріали, що мають безпосереднє відношення до предметів зі збірки Музею історії Києва. Оскар Германович дає характеристику клеймам тарілок Беянкіна¹⁸. Музей історії міста Києва отримав у 1987 р. велику збірку матеріалів з колекції академіка Федора Павловича Беянкіна (1892–1972). Родинний фонд Ф. П. Беянкіна в Музеї налічує 132 одиниці різних груп зберігання, є се-

¹⁷ ЦДАВО України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 707, арк.106.

¹⁸ Беянкін Павло Григорович (1841–1919), купець, власник магазину на Хрещатику, 29. Торгував порцеляною, фотоапаратами, мануфактурою.

ред них і фаянсові тарілки з клеймами «Белянкин. Киев»¹⁹. Оскар Гансен пише, що як доповнення до статті Кузьміна приведе ті фабричні межигірські клейма, з якими йому довелося зустрітись, як при складанні свого зібрання, так і в деяких інших колекціях. Від 1858 р. до 1874 р. ставляться три клейма М. Барського. Зустрічаються ще тарілки «Белянкин. Киев» із грецьким бордюром, що нагадують трохи ті зразки межигірського фаянсу, що вироблялися ще при Барському. Незважаючи на клеймо «Белянкин. Киев», тарілки ці не російського походження, а фабрики Staffordshire (Стаффордшир) в Англії, де й вироблялися за спеціальним замовленням магазину Белянкіна, від якого Барський брав їх на зразок. Про це Гансену повідомив сам Павло Белянкін²⁰.

Колекція О. Гансена брала участь у виставці 1916 р., комітет якої видав каталог з передмовою професора Бураческа. Оцінка колекції Гансена подана також у путівнику «Київ», виданому К. Широцьким у 1917 р. Зібрання О. Гансена використовував для написання своєї монографії відомий вчений А. В. Селиванов — «Фабричные марки на фарфоро-фаянсовых изделиях в России, Финляндии и Царстве Польском». Свідчення про музей О. Гансена можна знайти і в цілому ряді інших наукових праць і виданнях.

Оскар Германович, наряду з творами мистецтва, фаянсу, порцеляни, збирав і предмети українського народного мистецтва. Так деякі з них увійшли у видання В. Щербаківського «Українське мистецтво. Дерев'яне будівництво і різьба на дереві». Днища до кужеля XIX ст. Полтавщина. Збірка О. Гансена. Київ. Зображені три кужеля (дерев'яне різьблення), замальовував Василь Кричевський, 1913²¹.

Під час наступу на Київ австро-німецьких військ О. Гансен вирішив евакуювати більшу частину свого зібрання до матері в Суми й звернувся за допомогою до директора Міського музею

¹⁹ МІК.— Ф-422. Ф-475. (Див.: Друг О. Матеріали родини Белянкіних із фондів Музею історії м. Києва//Київ і кияни. Вип. 2.— К., 2002.— С. 73–81.)

²⁰ Гансен О. Межигорские клейма//«Искусство». Живопись, графика, художественная печать.— К., 1911.— № 6–7.— С. 271–273.

²¹ В. Щербаківський. Українське мистецтво. I. Дерев'яне будівництво і різьба на дереві.— Львів-Київ, 1913.— XIII.— С. 59.

М. Ф. Біляшівського, який на прохання про евакуацію колекції в 1915 р. видав посвідчення про велику художню цінність музею Гансена.

На 1919 р. вартість музею складала 5 мільйонів рублів. Постановою Наркомосу від 29 квітня 1919 р. музей, який належить О. Г. Гансену, що знаходиться на В. Підвальной вулиці 14-а, кв. 5 і більша частина якого перебуває в Сумах на Петропавлівській вулиці в садибі Сумовської, являє собою величезну історичну і художню цінність (оцінюється в кілька мільйонів рублів) переходить у відання держави і стає Третім Державним Музеєм (посвідчення від 8 травня 1919 р. під № 613)²². Під наступним номером від того ж числа було видане посвідчення ВУКОПМИСу 8.05.1919 № 614 «Дано сие Оскару Германовичу Гансену в том, что он действительно состоит консультантом 3-го Государственного Музея и сотрудником музейного отдела Комитета по охране памятников искусства и старины»²³. А вже 9 травня 1919 р. Комітет взяв на облік предмети мистецтва і старовини, що знаходилися у Сумах в садибі О. А. Сумовської, як такі, що належать 3-му Державному Музеєві (заснованому О. Г. Гансеном)²⁴.

14 лютого 1919 р. О. Гансен отримав розпорядження від Тимчасового робітничого-селянського уряду по Головному управлінню мистецтв та національній культурі, де говорилося, що 15 лютого охоронцем його музею призначений представник Ради Мистецтв при Комісаріаті М. П. Денисов. Уповноваження Денисова підписали: комісар Головного управління мистецтв та національної культури Юрій Мазуренко та ректор Академії мистецтв Георгій Нарбут. В уповноваженнях вказувалося Денисову: «...прийняти на себе ...функції охорони Музею щоб 1) негайно приступити під вказівкою Ректора Академії мистецтв до опису усіх колекцій Музею, взяти їх на рахунок і а) через те до скінчення опису ні в якому разі в будинок № 14-а помешкання Гансена на Підвальной вулиці нікого з метою тусу і реквізиції без ордерів, підписаних мною не пускати; б) прийняти на себе усю відповідальність за Музей і все майно його, що

²² ЦДАВО України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 690, арк. 80.

²³ Там само.— Арк. 82.

²⁴ Там само.— Арк. 86.

знаходиться не тільки в самому будинку, але в амбарах і повітках, 2) в випадку відсутності О. Г. Гансена, помешкання Музею повинно бути запечатаним»²⁵.

У Києві на цей час влада змінювалася через кожні кілька місяців, а то й днів. Стурбованість за долю колекції примусила О. Гансена писати заяву 28 лютого 1919 р. про вступ до Київського університету, щоб бути постійно в місті, поряд зі своїм Музеєм. Розуміння й підтримку у збереженні зібрання він знайшов у Георгія Нарбута, який визнавав неабияку цінність колекції. Для охорони й наукового опису зібрання Гансена Г. Нарбут направив Михайла Петровича Денисова. Даних про М. П. Денисова зовсім небагато. Відомо, що на 1919 р. він мешкав у Києві на вулиці Павловській, 12, кв. 4. Художник, член Товариства київських художників, Товариства діячів класичного мистецтва, організатор і учасник виставок «Звено» і «Кольцо»²⁶. М. Денисов – голова гуртка «Мистецтво Київського політехнічного інституту». Професор Шмідт доручив йому робити копії мозаїк св. Софії. Студент-хімік КПІ. Саме так коротко написано про Денисова на звороті афішки «Общества Исследования Искусств», Київ, 1919 р., що знаходиться у справі опису колекції О. Гансена²⁷.

Хранитель і реєстратор Музею О. Г. Гансена Михайло Денисов написав доповідну записку, де дав оцінку й коротку характеристику всього музейного зібрання, а також намітив головні завдання щодо збереження усіх цінностей. Слід зазначити, що характеристику давала людина добре обізнана в мистецтві. М. Денисов пише, що Музей О. Г. Гансена на даний час являє собою значне зібрання картин старих шкіл, як російських, так і іноземних майстрів, нового малярства, гравюри, літографії, графіки і т. п. Крім того, є відмінні зразки меблів та старої зброї. У цьому ж приміщенні знаходиться й бібліотека, у більшості випадків рідкісних видань довідкового і загального характеру з усіх галузей мистецтва та старожитностей. Уже те,

²⁵ ЦДАВО України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 707, арк. 115.

²⁶ Виставка «Звено» відбулася в Києві у 1908 р., а «Кольцо» у 1914 р. Це були авангардистські виставки, у яких брали участь такі художники, як: О. Екстер, О. Богомазов та інші.

²⁷ ЦДАВО України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 707, арк. 127 зв.

що в даний момент є в Києві, являє собою найцінніше само-
стійне зібрання, а саме Музей. Утримується Музей чудово. При-
міщення гарне, сухе, світле, колекції у порядку²⁸.

Денисов робить висновок, що якщо все, зібране О. Г. Гансе-
ном, тобто київську і сумську частини злити в одне ціле, як це
було раніше, коли музей займав дві суміжні квартири, то вийде
першокласний Музей державного значення. На превеликий жаль,
до цих висновків ніхто не прислухався і з часом колекція була
розпорошена.

У записці М. Денисов наводить деякі цифри: так зібрання
межигірського фаянсу, єдиного в світі за повнотою, унікальні-
стю добору складається із 1000 унікальних предметів, порцеля-
на колишнього Імператорського заводу представлена 350 ек-
земплярами. Причому, знову ж таки, до збірки входять рідкісні
речі Єлизаветинської та Єкатерининської епохи, що згадуються
в спеціальній літературі. Меблі представлені 275 екземплярами;
портрети старих майстрів близько 75 екземплярів, з них творів
майстрів нової школи — 500 екземплярів, не враховуючи вели-
кої кількості папок з малюнками і графікою таких майстрів як
Орловський, Сверчков, Врубель і т. п. Бібліотека налічує 2200
томів. Серед них 800 екземплярів книг з мистецтва. На даний
момент, зауважує М. Денисов, музей займає 5 великих кімнат.
А те що переважна більшість речей сфотографовані, робить
зібрання ще ціннішим²⁹.

Денисов у доповідній записці намітив головні завдання роз-
витку та збереження Музею Гансена: «1) так як Музей являє
собою безумовно державний інтерес, то необхідно прийняти
утримування його за державний рахунок (персонал, опалення,
освітлення, прибирання, витрати по реєстрації, канцелярію);

2) евакуювати речі із Сум до Києва;

3) відокремити приватну квартиру т. Гансена від Музею,
надавши йому із сім'єю помешкання при Музеї, як особі не-
обхідній для інформації та творцеві його;

4) прийняти міри до безумовної охорони приміщення і дме-
рей;

5) установити штати по обслуговуванню Музею;

²⁸ Там само.— Арк. 135 зв.

²⁹ ЦДАВО України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 707, арк. 135–137.

6) окрім загальної короткої обліково-інвентарної роботи, провести ще й більш серйозну роботу по обстеженню майна музею, його кваліфікації та складанню зразкових каталогів;

7) асигнувати кошти на розширення музею новими придбаннями і прилаштування для організації відвідування»³⁰.

Звичайно, при виконанні всіх цих завдань і умов збірка О. Гансена дійсно стала б одним з найкращих музеїв України. Слід зазначити, що завдання музейної роботи, поставлені М. П. Денисовим у далекому 1919 р. актуальні для музейних працівників і на початку ХХІ ст.: збереженість колекції, охорона, фінансування та закупівля експонатів і таке інше.

М. П. Денисов працював у музеї О. Гансена кілька місяців, готуючи його до відкриття. У квітні Денисова хотіли забрати для оформлення міста до першотравневих свят, але відділ мистецтв відмовив з резолюцією від 29 квітня 1919 р.: «Ввиду срочной работы музея Гансена для открытия его к первому мая отпустить тов. Денисова нет возможности»³¹.

29 квітня 1919 р., як уже зазначалося, збірка О. Гансена була націоналізована і стала III-м Державним музеєм. Тоді ж Декретом Раднаркому УСРР була націоналізована й перетворена у II-й Державний музей колекція Б. і В. Ханенків. О. Гансен залишився при музеї як консультант, а також працював співробітником музейного відділу ВУКОПМІСу. При музеї Гансена з'явився політичний керівник – інструктор ВУКОПМІСу Сергій Якович Сергієнко³². Помічником ученого хранителя у травні був Микола Миколайович Фліге (1876-?), згідно паспортної книжки, виданої 8 травня 1919 р. Управлінням Дворцового району м. Києва³³. Влітку III-й Державний музей був відкритий для відвідувачів. У серпні 1919 р. за даними про отримання заробітної плати, в III-му Державному музеї працювали: ученим хранителем Микола Омелянович Макаренко (1877–1938), тимчасово виконуючий обов'язки помічника К. А. Засецький, а також співробітники: Ольга Олександрівна Бахман, Віра Михайлівна Дудник-Решетнікова, Ніна Матвіївна Макарович³⁴.

³⁰ Там само.

³¹ ЦДАВО України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 690, арк. 42.

³² Там само.— Арк. 47, 50.

³³ ЦДАВО України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 707, арк. 154.

³⁴ Там само.— Арк. 143.

Влітку 1919 р. Оскар Германович Гансен був відряджений в Остерський повіт Чернігівської губернії та Київської для проведення археологічних обстежень³⁵.

В Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського зберігається не підписаний відгук під назвою «Огляд музею О. Г. Гансена» 1919 р., де вказано, що влітку 1919 р. в Києві існував і був відкритий для публіки ... третій Держмузей. Цей музей — «бувша приватна збірка мистецтва і старовини О. Г. Гансена досить відома спеціалістам-історикам мистецтва. Для публічного огляду була відкрита частина цієї великої і важкої для науки і мистецтва збірка, залишена на місці, в Києві. Друга частина її ще раніше, в часи війни з німцями, була евакуйована власником в м. Суми Харківської губернії, де переходила у власному будинку матері Гансена до останніх часів більшовістської влади»³⁶. Далі йде характеристика київської частини колекції, що складалася з 10 відділів: «1) картини старих майстрів і сучасних, рисунки, гравюри і мініатюри; 2) фарфора і фаянса; 3) меблі; 4) скла і кришталю; 5) бронзи; 6) предметів церковного обиходу; 7) зброї; 8) предметів, належаних до мазанських лож; 9) бісерних робіт; 10) маленьких ювелірних речей»³⁷. Кожен відділ коротко описувався, відзначалися найбільш цікаві матеріали, зокрема у відділі картин згадувалися сучасні майстри: Нарбут, Лукомський, Бурачек, Мурашко, Крюгер-Прахова, Яровий та інші³⁸.

У цьому описі вказується, що «після видання наказу о денационалізації власник цього музею запрохав передати музей в його розпорядження»³⁹. Скоріш всього, це було в період переходу до влади в Києві Добровольчеської армії (31.08. — 13.10. 1919 р.; 14.10. — 15.12. 1919 р.) і колекція знову перейшла до О. Гансена. З встановленням більшовицької влади III-й Державний музей недовго перебував на Великій Підвальній (Ярославів вал), 14-а. У 1922 р. відкрилася Київська картинна галерея (з

³⁵ Там само.— Арк. 155.

³⁶ ІР НБУВ.— X, 12614, арк.1.

³⁷ Там само.

³⁸ Більш повний опис колекції зберігається в ЦДАВО України, фонд ВУКОПМИСу (ф. 166, оп. 1, спр. 707).

³⁹ ІР НБУВ.— X, 12614, арк. 3.

1936 р.— Музей російського мистецтва) в колишньому особняку Ф. А. Терещенка (Терещенківська, 9), організована із мистецької збірки Федора і Николи Артемовичем Терещенків та Івана Николовича Терещенка. Сюди ж ввійшла порцеляна, скло і книгозбірня із музейної збірки О. Г. Гансена. Розформування колекції почалося після 1920 р. У 1921 р. значно поповнилися фонди Сумського художнього музею, коли до них була передана колекція О. Гансена, головним чином живопис⁴⁰. Інша частина колекції потрапила до Музею українського мистецтва.

При знайомстві з описами колекції Оскара Германовича Гансена, привертає увагу збірка матеріалів з київської старовини. Це світлини і альбоми з видами Києва, величезна колекція Межигірки, серед якої: тарілка «Вид Лаври», синя тарілка «Хрещатик», тарілка з гербом Києва, лампада «Київ», блюдо «Хрещатицька площа» тощо⁴¹. У збірці гравюр знаходилося 8 одиниць видів старого Києва. Вражаючою була збірка книг із історії Києва та України, серед них: Євангеліє. Львів, 1670 р.; Н. Закревський. Описание Киева. Сочинение Николая Закревского. М. 1868 у 2-х томах⁴².

О. Гансен мав екслібрис, виконаний Г. Нарбутом у 1919 р.⁴³

Оскар Германович Гансен знав і шанував історію Києва, був членом комісії відділу «Старий Київ», створеного при Міському музеї у 1912–1914 рр.⁴⁴

На жаль, поки що не вдалося віднайти документи про останні дні земного життя київського колекціонера, але життя його колекції продовжується, як продовжується і вивчення її долі. О. Г. Гансен писав: *«...кроме материальной стоимости, музейное собрание мое имеет художественно-научную ценность, каковая сумма не капитализируется ни в какую сумму денег, а ведь художественно-научная ценность его есть плоды моего неустанного труда по изысканию и изучению памятников ста-*

⁴⁰ Русское и украинское искусство XVIII–нач. XX вв. Каталог. Живопись, графика, скульптура. Сумской художественный музей.— Сумы, 1991, с. 3.

⁴¹ ЦДАВО України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 707, арк. 60.

⁴² Там само.— Арк. 103.

⁴³ Див. Г. Нарбут в екслібрисі. Бібліографічний покажчик. Випуск 1.— Суми, 1988.

⁴⁴ ДАК.— Ф. 304, оп. 1, спр. 27, арк. 20.

рини и составляет огромный багаж знаний, совершенно безвозмездно отданный потомству, ибо будущее молодое поколение будет изучать памятники старины отчасти и по моим собраниям»⁴⁵.

У новоствореній експозиції Музею історії Києва обов'язково будуть присутні дані про історію колекції та особистість збирача, що пояснюється необхідністю зберегти той принцип демонстрації, в основі якого лежить шанобливе ставлення не лише до предмета-експоната, а й до людини-збирача. Це і є принцип людяності, який музейні працівники мають сповідувати, відаючи належну шану подвижникам культури, які збрали й зберегли для нащадків великі пам'ятки мистецтва. Це про них, у тому числі й про О. Гансена, сказав у 1935 р. А. Бенуа: «...Яка симпатична компанія і як хотілося б потрапити до неї, посидіти з кожним із них перед відкритими колекційними папками, вислуховуючи їх витончені й глибокі коментарі...»

⁴⁵ ЦДАВО України.— Ф. 166, оп. 1, спр. 707, арк.109.

Микола КУЧЕРЕНКО,

завідуючий сектором

Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КАІРУ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ: УЧАСТЬ МАРКА ГРУШЕВСЬКОГО

Одним з неминучих проявів Української революції 1917–1921 рр. стала боротьба за відродження українського православ'я. Його відмінність від російського виявлялася не тільки в наявності місцевого колориту і використанні української мови при богослужінні. Конфлікт між цими спорідненими церквами, на наш погляд, значно глибший. Зокрема, Михайло Грушевський оцінював його так: «Як відомо, в християнській доктрині від самого початку боролися два напрями: один більш ліберальний «духовний», зв'язаний з іменем апостола Павла, що клав вагу і натиск на те, щоб людина перейнялась християнським світоглядом, «вірою і любов'ю», а, мовляв, обряд і виконання завітних приписів закону — се річ маловажна і необов'язкова,— і напрям, одідичений від юдаїзму, від старої синагоги — що настоював на виконанню сих законних приписів як речі обов'язкової для християнства [...] Я твердо приймав гадки Костомарова, що обрядовий ригоризм — се прикмета великоруської народньої вдачі, українська ж відкидає обрядовий формалізм і казуїстику»¹. Можна додати, що остання є не просто українською, а суто європейською за своїм раціоналізмом, прагматизмом і стриманістю.

Не буде перебільшенням твердження про те, що такий духовний, ліберальний напрям християнства був типовим у роду Грушевських, багато представників якого належали до стану духовенства. Найхарактернішим прикладом того може бути Марко Федорович Грушевський (1865–1938) ? один з найпослідовніших борців за українізацію православної церкви на Батьківщині. Ще під час навчання в Київській духовній семінарії (1883–1889) він став там одним із засновників патріотично настроєної таємної організації Семінарської громади, яка, фактично, стала предтечею майбутньої УАПЦ. Громадівці займали-

¹ Грушевський М. Споми́ни // Київ.— 1992.— Ч. 3.— С. 136.

ся самоосвітою, щоб потім «не гребувати позицією дяка, учителя, попа на селі, не тікати з села, використовувати ці позиції для зв'язку з народом, для виховування їх в національній і громадській свідомості; відсувати на другий плян догматику і обрядовість і наполягати на мораль, на почуття громадського і національного обов'язку; як стимули поведінки якомога ширше використовувати проповідницю для української мови і взагалі в своїх зносинах з селянами підіймати поважанне до своєї мови, заохочувати до української книжки і літератури, всяко ухилитись від тих поліцейських функцій, які накладав на сільське духовенство тодішній режим»².

Цих принципів Марко Грушевський дотримувався упродовж трьох десятиріч по закінченні семінарії під час вчительської, дяківської і священницької служби на півдні Київщини, за що неодноразово зазнавав гонінь з боку царської влади. Його бачення християнства було глибоко народним і не передбачало фальшивого, показного догматизму, а тому йому непросто було поєднати в собі одвічну народну стихію з офіційними російськими християнськими догмами, не кажучи вже про великодержавну традицію «Третього Риму». Марка Грушевського гнітила важка, казенна атмосфера офіційного православ'я Російської імперії. Тому неважко зрозуміти, з якою надією сприйняв він початок революційних подій 1917 р. Щоб бути в центрі подій, Марко Федорович влітку 1918 р. переїхав до Києва. Зі спогадів нащадків і з тогочасних документів дізнаємося про його тодішню київську адресу: «митрополічі покої коло Софійського собору»³ (рукописи доньки — Тамари Грушевської — дають уточнення: «батька поселили в 2 кімнатах першого поверху митрополічих покоїв»)⁴, що вже має свідчити про неабияке становище о. Марка в церковних колах.

Спільна мета звела його з Василем Липківським, Володимиром Чехівським, Володимиром Дурдуківським, Михайлом Морозом та іншими. Марко Федорович брав участь у Всеукраїнській Православній Церковній Раді (створеній у Києві в листопаді

² Грушевський М. С. Спомини//Український історик.— 2002.— 1–4 (152–155).— С. 143.

³ Державний архів Києва.— Ф. Р-332, оп. 1, спр. 91, арк. 2.

⁴ Оригінал рукопису зберігається в доньки — Грушевської (Левчук) В. А.

1917 р.), у 1918 р. був виконуючим обов'язки «смотрителя будинків міністерства ісповідань»⁵, став членом заснованої у квітні 1919 р. Всеукраїнської Спілки Православних Парафій.

Нововиявлені документи показують, що яскравою сторінкою в діяльності Марка Грушевського стала його участь у складі першого українського кліру Софії Київської. Боротьбу за Софійський собор вперше документально засвідчили збори, що відбулися 29 червня (н. ст.) 1919 р. з метою обрати делегатів «для зібрання усіх приходських м. Києва представників, призначене єпархіальним совітом на 1-ше липня ц. р. (18 червня), в помешканні «Релігійно-Просвітницького Общества»⁶. Протокол засвідчив непримиренний конфлікт, що спалахнув між прихильниками московської та української орієнтації в православ'ї.

Згідно з цим документом, «на початку зборів невеличка купка прихожан (від 10–15 душ) на чолі з протоієреями Трегубовим і Златоверховниковим⁷, а також д. Любанським заявила, що всіх нас тут зібраних вона не допустить до провадження зазначених виборів, крім того Любанський своїм нетактовним поведінням, яке виявилось в грізних і образливих вигуках на громадян, а також панотці Трегубов і Златоверховников заборонаю висловлювати парохвіянам свої думки внесли страшенний заколот на збори. Після цього ця купка демонстративно залишила збори»⁸. Цей демарш не похитнув рішучості парафіян, і вони «обрали делегатами таких осіб: свящ. Софійського Собору Ольшевського, М. Мороза, проф. Г. Нарбути, А. Сало і д[обродій]ку В. Булах»⁹.

⁵ Нова Рада.— 1918.— 26 (13) травня 1918 р.— № 85.— С. 3.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО).— Ф. 3984, оп. 3, спр. 30, арк. 1–1 зв.

⁷ Влучну характеристику М. Д. Златоверховникову дав Михайло Грушевський: «Проживши весь вік на Україні, оженившись в українській родині, ніколи не цікавившись заглянути до своєї батьківщини — Тульської губернії, він заховав згірдливе, іронічне трактування місцевої стихії, і цілком неприязно ставився до всяких проявів українофільства — до всього, що «пахло кожухом», як він висловлювався. Помітивши сю стихійну антипатію, я ніколи не входив з ним в розмови на сю тему — взагалі рідкі між нами були розмови» (Грушевський М. Споми́ни//Український історик.— 2002.— № 1–4.— С. 152).

⁸ ЦДАВО.— Ф. 3984, оп. 3, спр. 30, арк. 1–1 зв.

⁹ Там само.

Під протоколом стоять 55 підписів. Крім вище згаданих прізвищ, знаходимо там В. Модзалевського, В. Чехівського та інші і нехай нас не вводять в оману відсутність згадки на тих перших зборах о. Марка Грушевського. Думаємо, що причини тому були суто особисті. Протоєрея Софійського собору Михайла Даниловича Златоверховникова Марко Федорович давно знав особисто, адже він доводився чоловіком Павлині Захарівні, уродженій Оппоковій — тітці Михайла Грушевського. У Златоверховникових Михайло часто бував, а якийсь час і мешкав. Думаємо, що разом з Михайлом багато разів у тій родині гостював і молодий Марко. Мабуть, згодом це знайомство мало неабияке значення в тяжкий для нього час, коли на засіданнях консисторії в 1909–1910 рр. за участі кафедрального протоєрея Києво-Софійського собору М. Златоверховникова розглядалася справа про українофільство Марка Грушевського (тоді ще священника Михайлівської церкви в Суботіві) — справа, що закінчилася для о. Марка досить м'яким покаранням — переведенням на багату парафію до м-ка Таганчі Канівського пов. Чи міг тоді найвпливовіший київський протоєрей передбачити, що прийде час, коли парафіяни йому висловлять недовіру за його належність до офіційного московського православ'я, а поміж їхніх ватажків буде Марко Грушевський? Ці обставини досить переконливо пояснюють, що при усуненні очолюваного Михайлом Златоверховниковим російського кліру Софійського собору Марко Грушевський був відсутній з суто особистих етичних міркувань.

Наступний протокол засідань Софійської церковної ради м. Києва від 11 липня 1919 р. і звернення до керівничого Київською єпархією преосвященного Назара, єпископа Черкаського, повідомляв, що «згідно з декретом про відокремлення церкви від держави Советським Урядом передано нашій парахвії в користування Собор св. Софії з теплою церквою при ньому і з усіма речами Богослужбового культу. Тимчасово відправляти Божу службу (до переведення виборів парахвіяльними зборами постійного причету Собору) Рада запрохала п.о.о.: Липківського, Тарнавського, Ольшевського, Грушевського [виділення наше.— М. К.], Степаненка і інших»¹⁰. Загальні збори парафії,

¹⁰ Там само.— Арк. 3.

які відбулись 20 липня 1919 р., відхилили пропозицію владики Назарія про те, «аби при Софійському Соборові було залишено старий причет [...] По питанню про залишення на своїх посадах старого складу голосування дало такі наслідки: кандидатури (персонально) пан-отців Златоверховникова, Браїловського, Трегубова, Прозорова, дияконів: Бистрова, Ожеговського і Богородицького відхилено одноголосно»¹¹.

Отже, волею української громадськості Києва, за умов, коли радянська влада з тактичних міркувань певний час виявляла сприяння українському православ'ю (на противагу православ'ю московському, що стояло тоді на рішучо антибільшовицьких позиціях), головний храм України став належати її народові. З протоколу засідання софійської парафіяльної ради від 21 липня 1919 р., бачимо, що задля утримання святині в складних політичних умовах члени парафіяльної ради налагодили в соборі постійне чергування. Також було розглянуто питання про те, «щоб він мав український вигляд, ухвалено: доручити проф. Нарбуту цю справу, щоб до неділі Собор був вбраний і прохати парахвіян принести рушників, квіток і т.п. для цієї мети»¹², а також «вжити заходів, аби двоголові орли на дзвіниці Софійського Собору, як невідповідаючі церковному життю парахвіян св. Софії, було замінено іншими орнаментами»¹³. З цього ж протоколу бачимо, яке доручення виконував Марко Грушевський: «по питанню про книгозбірню ухвалено: доручити членові Ради Корчинському, разом з п.о. Грушевським і т. Калішевським прийняти соборну книгозбірню, а також звернутися їм до ліквідаційної комісії, аби була передана Раді бібліотека Софійської бурси»¹⁴. Не сумніваємось, що така праця була йому до душі, адже він сам мав добру бібліотеку і всіляко сприяв поширенню книг, про що знаємо ще з часів діяльності о. Марка в Суботіві¹⁵.

3 серпня 1919 р. парафіяльні збори Софійського собору розглянули питання «про обрання постійного причету Собору

¹¹ Там само.— Арк. 7–7 зв.

¹² Там само.— Арк. 9.

¹³ Там само.— Арк. 16.

¹⁴ Там само.— Арк. 9 зв.

¹⁵ Кучеренко М. Марко Грушевський: «Не тут і не в сі часи»//Пам'ятки України: історія та культура.— 2002.— № 2.— С. 91.

інформацію подав М. Мороз. Після обміну гадками про кількість членів причету, збори одногосно ухвалили: обрати 4 священників і 3 дияконів. Одвертим [відкритим — М. К.] голосуванням членами причету обрано: настоятелем Собору — протоієрея о. В. Липківського (одногосно), штатними священниками — п.о.о. П. Тарнавського і М. Грушевського (2 утрималось) і М. Ольшевського (8 утрималось), о. Недзельницького (1 утрим.) і о. Хрипко (більшістю проти 1 і 3 утрималось)¹⁶. Також ухвалили «в суботу 9 серпня в столітні роковини народження Панька Куліша відправити у Софійському Соборі урочисту панахиду»¹⁷. А ще — «висловити щиру подяку всім тим особам, що взяли на себе ініціативу здійснити в житті давню мрію української людности — молитися Богу в Св. Храмах рідною мовою»¹⁸.

А 7 серпня 1919 р. рада Старокиївської української православної парафії при соборі святої Софії прийняла серед інших звернень і звернення до Марка Грушевського: «Високошановний Пан-отче, Парахвіяльна Рада має за велику почесть повідомити Вас, що на Загальних Парахвіяльних Зборах членів Старокиївської Української Православної Парахвії 3 сього серпня 1919 року Ви обрані штатним священником Київсько-Софійського Катедрального Собору. Не одмовтесь тому негайно розпочати виконання своїх обов'язків по парахвії»¹⁹.

За лаконічними формулюваннями вищезитованих протоколів вчувається піднесення, яке переживала українська громадськість Києва на шляху українізації православ'я в часи Української революції. Документ також засвідчує активну участь Марка Грушевського в тих подіях. На жаль, архівна справа невдовзі закінчується й ми поки що не маємо змоги довідатися більше про обставини та тривалість служби о. Марка в Софії Київській. Знаємо лише, що вона була недовгою, оскільки доля Української Церкви вирішувалася спочатку в Києві, а надалі — по всій Україні. Восени 1920 р. архівні документи вже застають його на Канівщині, але то вже інша сторінка життя цієї неординарної постаті.

¹⁶ ЦДАВО.— Ф. 3984, оп. 3, спр. 30, арк. 24.

¹⁷ Там само.— Арк. 24 зв.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.— Арк. 32.

Інна СТАРОВОЙТЕНКО,

кандидат історичних наук, ст. науковець

Інституту української археографії та джерелознавства

ім. М. С. Грушевського НАН України.

П. Я. СТЕБНИЦЬКИЙ: КИЇВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ (1918–1923 роки)

Постать Петра Януарійовича Стебницького (1862—1923), відомого й популярного серед українців початку ХХ ст. громадсько-політичного діяча, видавця, одного з організаторів української Промаді в Петербурзі, Благодійного товариства для видання дешевих і загальнокорисних книг, талановитого публіциста, залишається ще малодослідженою, бо це ім'я було тісно пов'язане з українським національним рухом поч. ХХ ст. та державотворенням 1917–1918 рр., а тому й свідомо приречене радянськими ідеологами на багаторічне забуття. На сьогодні є потреба об'єктивної і правдивої реконструкції життєпису цієї багатогранної особистості, відтворення її у реаліях буднів і щоденної праці: справах, задумах, роздумах і прогнозах. Адже П. Стебницький був діячем, який все своє життя натхненно працював на ниві українського громадського життя у Петербурзі, виконував безчисельні земляцькі прохання і доручення щодо працевлаштування, проштовхування українських рукописів через цензурні комітети, фактично організував видавництво української книжки в умовах офіційних заборон на українську мову, і набув у численних людських стосунках репутації «кришталево чистого», сумлінного, співчутливого, самовідданого і надзвичайно скромного діяча.

Окремі сторінки його біографії вже відобразилися у загальних працях, спогадах¹, опубліковані й деякі листи П. Стебницького до відомих сучасників, проте потребує детального вивчення його багата літературно-публіцистична спадщина, яка була

¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. Праці Українського наукового інституту.— Варшава, 1933.— Ч. II.— С. 33–41; Русова Софія. Мої спомини.— Львів: Хортиця, 1937.— С. 163;

П. Я. Стебницький. 1862–1923.— К.: Слово, 1926; Чикаленко Є. Спогади.— К.: Темпора, 2003.

частково опублікована за життя автора в періодиці та вийшла у публіцистичних збірках або окремими виданнями². Але частина доробку, написаного П. Стебницьким, ще зберігається у рукописах і чекає свого дослідника. У нарисах, статтях, творах саркастичного змісту публіцист, як правило, реагував на актуальні проблеми сучасного йому політичного й громадського життя, висловлював реалістичні й слушні погляди на українські перспективи у переломні періоди історії: роки Першої світової війни, революції, приходу до влади в Україні більшовиків. Він критикував поведінку політичних сил у відповідальний період українського державотворення, пояснюючи політичні прорахунки слабкістю і малодосвідченістю національного руху, який до революції був локалізований в окремих осередках і не набув масового характеру.

Доля П. Я. Стебницького склалася так, що 30 років свого життя він змушений був жити і працювати поза Україною, у Петербурзі, бо у столиці завжди вистачало достойних вакансій і пристойного заробітку, що приваблював багатьох українців, для яких посада була єдиним джерелом існування. Після здобуття у 1887 р. університетської освіти на фізико-математичному факультеті Київського університету, майбутній діяч поїхав працювати у столицю, де спочатку читав приватні лекції, а згодом, привернувши до себе увагу сумлінністю, професійною ерудицією та здібностями, влаштувався у телеграфному агентстві на посаду керівника комерційного відділу, яку займав до 31 серпня 1917 р. Але не служба стала основним покликанням і джерелом морального задоволення для Петра Януарійовича, а широка громадська діяльність, для якої він не шкодував ні часу, ні сил, ні власних коштів. Його близький приятель і однодумець, О. Лотоцький пов'язував з іменем Стебницького історію всього українського громадського руху в Петербурзі, бо писав, що там «без активної участі П[етра] Я[нуарійовича] не обходилася ні одна громадська та літературна

² Петро Стебницький. Поміж двох революцій. Нариси політичного життя за рр. 1907-1918.— К.: Час, 1918; Украина и украинцы.— Петроград: Друкарь, 1917; Украинский вопрос: СПб: видання ред. ж-лу Украинская жизнь, 1914; Галичина, Буковина и Угорская Русь.— М: Задруга, 1915.

справа»³. С. Єфремов назвав життя П. Стебницького у Петербурзі «одним суцільним подвигом суцільної праці»⁴.

Крім заснування видавничого товариства, у якому П. Стебницький спочатку секретарював, а з 1909 р. став головою, виконуючи у ньому величезний обсяг обов'язків від редагування текстів до коректорської праці, діяч став одним із засновників та членом Товариства ім. Т. Г. Шевченка для допомоги молоді з України, яка навчалася у вузах Петербурга, брав участь у підготовці виступів та заходах щодо скасування обмежень на українське друковане слово, співробітничав з Російською Академією наук, став одним з редакторів енциклопедичного видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем», редагував разом з Ф. Вовком та О. Лотоцьким переклад українською мовою Євангелія. Перелік цих справ можна продовжувати ще, бо П. Стебницький був причетний до всіх українських періодичних видань, які виходили в Петербурзі, Москві і Києві, його гостре публіцистичне перо і стиль можна було розпізнати на шпальтах багатьох газет і журналів. Крім публіцистичної та громадської діяльності, ім'я діяча яскраво вимальовується і на українському політичному подіумі. Він був причетний до організації у Петербурзі українських парламентських фракцій у I та II Державних Думах та їхніх друкованих органів, українського клубу автономістів, належав до Товариства українських поступовців. Був творцем теорії крайової еволюції української справи, яка полягала в тому, що вищих ступенів громадського та державного життя українці могли досягти лише шляхом еволюційного розвитку автономних засад в Україні. На його думку, лише повноцінна автономія мала привести його зденаціоналізований народ до національного самоусвідомлення і в перспективі — до державної самостійності.

Отже, громадська діяльність П. Стебницького серед українців, пропаганда і захист ним національного питання від інсинуацій у формі публіцистичних виступів у періодиці, постійний зв'язок з Україною через спілкування з українськими діячами, були тими віддушинами, які втамовували душевний біль і нос-

³ Лотоцький О. Сторінки минулого. Праці Українського наукового інституту.— Варшава, 1933.— Ч. II.— С. 33

⁴ П. Я. Стебницький. 1862–1923. — К.: Слово, 1926. — С. 13–14.

тальгічні поривання діяча за Україною. Лише усвідомлення користі для України від свого перебування у Петербурзі і тримало Петра Януарійовича у непривабливій для нього столиці. Цю думку підтверджують і його листи, з яких видно, що коли у Петербурзі, в силу різних обставин, громадське життя завмирало, діяч ставав роздратованим і поривався повернутися «на рідний ґрунт», де він сподівався знайти захист від душевних терзань і моральне задоволення від літературної праці. П. Стебницький зізнався, що у його свідомості багато років точилася боротьба між близькими (українськими) і чужими (статусом чиновника) інтересами. І хоча службові обов'язки він виконував бездоганно і мав у міністерстві відмінну репутацію, але антагонізм «своє і чуже» гнітив його і, можливо, породив у душі отой Смуток, який обрав своїм псевдонімом публіцист.

Ще в 1912 р. діяч писав, що його почало переслідувати невідступне бажання переїхати до Києва. Він зізнався: «Незалежно од фізичної утоми обридло мені усе — і служба, і моя особиста обстановка життя»⁵. Але перед переїздом в Україну П. Стебницький збирався простудіювати кооперативну справу й дрібний кредит, щоб прилучитися до організації й діяльності національного банку, відкриття якого у Києві ініціювали українські діячі. Того року діяч писав Є. Чикаленкові і про свій намір купити на Київщині власний хутірець, але його наміри залишилися нездійсненими мріями.

Тривожний настрій і нові надії на переїзд приніс 1914 р. П. Стебницький писав, що вважав цей доленосний рік останнім роком свого петербурзького життя. Він сподівався на суспільні зміни, на те, що «примусовий катаклізм виб'є» його «з сідала», і він пересунеться в Київ і заживе якимсь іншим, «простішим та більш нормальним життям, де не будуть перебиватись між собою інтереси ідейні з службовими, близькі з чужими»⁶. Але часто він мріяв не про Київ, а про «глухий-глухий» куточок батьківщини, де б можна було усамітнено працювати⁷. Після

⁵ Лист Стебницького П. Чикаленкові Є. 7 грудня 1912 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ.— Ф. 44, № 765.

⁶ Лист Стебницького П. Чикаленкові Є. 4 травня 1910 р. // ІР НБУВ.— Ф. 44, № 792.

⁷ Лист Стебницького П. Чикаленкові Є. 16 березня 1915 р. // ІР НБУВ.— Ф. 44, № 802.

неждалих заходів з національним банком, надії на який розвіялися з початком війни, Стебницький вже мріє не про фах банкіра, а про ближчий його душі бібліотечний. Він планував вступити до археологічного інституту, де було бібліотечне відділення.

Отже, видно, що останні роки у Петербурзі відомий діяч доживав у пригніченому й неспокійному стані. Він остаточно вирішив, що треба переїздити в Україну, бо для Петербурга вичерпав усі свої резерви, і був згоден змінити кращі матеріальні обставини на гірші, аби звільнитися від осоружних чиновницьких пуг. Відомо, що у 1916 р., перед переїздом, Стебницький збирався купити собі будинок у Києві, і підібрав був добре облаштовану оселю на Звіринці, але із роздратуванням писав, що поки приймав рішення щодо її купівлі, будинок продали, і він оцінював це як наслідок власної нерішучості, самокритично зауважуючи: «Так звичайно буває у людей, що не самі своє життя будують, а підлягають обставинам»⁸.

Склалося так, що П. Стебницький зустрів у російській столиці й історичні події 1917 р. Він сподівався, що саме вони дадуть Україні шанс отримати повноцінну автономію. Але через короткий час його надії змінилися безвір'ям та очікуванням руїни. Він зробив такий невтішний висновок: «Якби наш рух дістав собі волю ще за старого ладу, то ще ми ? з нашим народом і військом — визволи б оту здорову, дурну і нещасну Росію, заведену безглуздими кацапами — абсолютистами і максималістами ? в болото. Та тепер вже пізно. Має бути вже щось нове ? і якесь чуже, невідоме. І творити нашу долю вже будуть нові люди, і теж якісь чужі і далекі...»⁹. П. Стебницький допускав, що Україна найдовше протримається серед пануючої анархії, але врешті також потоне в ній і, можливо, буде пошматована сусідами. Допускав він і можливість реставрації старих порядків.

Діяч бентежився розбратом українців, відсутністю у них єдиної консолідуючої організації. А тому писав, що переживав моральні муки від ідейного безладдя, партійного самоїдства та

⁸ Лист Стебницького П. Чикаленкові Є. 29 травня 1916 р.//ІР НБУВ.— Ф. 44, № 818.

⁹ Лист Стебницького П. Чикаленкові Є. 5 травня 1917 року//Український історичний журнал (далі — УІЖ).— К., 1997.— № 5.— С. 130.

короткозорості вчорашніх однодумців. Свою ж роль у подіях він вважав малозначущою, бо називав себе надто поміркованим для такого динамічного перебігу подій. Так, 11 березня 1917 р. він писав Є. Чикаленку: «Не охочий я до того всього і почуваю себе якось навіть наче чужим серед цих нових настроїв. Раз у раз у розмовах на нарадах бачу, що я вже не збіжу з сучасними формами руху, бо занадто, очевидно, старий...»¹⁰. Проте, незважаючи на подібні настрої, Стебницькому довелося виконати історичну місію перед Україною? стати одноосібним представником Центральної Ради у Петрограді, комісаром України при Тимчасовому уряді. Це була непроста посада в умовах нехтування російськими демократами українських інтересів, ігнорування ними взагалі українського питання. А тому П. Стебницький назвав своє призначення великою мукою і випробуванням, бо у багатьох своїх заходах йому довелося наštтовхуватися на зарозумілість, іноді повінізм, зверхнє ставлення росіян, їхню нездатність взагалі до будь-яких компромісів. Є. Чикаленко оцінив призначення П. Стебницького так: «Доля висунула Вас на найвищу, на найважнішу постать в історії визволення, чи відродження України»¹¹, і зізнавався, що не знаходив на неї більш підходящої кандидатури, вважав П. Стебницького оптимально відповідним своєму призначенню.

Після Жовтневої революції у Петербурзі П. Стебницький врешті вирішив повернутися до Києва, бо не сприйняв більшовицької влади і вважав, що свої обов'язки «статс-секретаря у справах України» він вичерпав ще перед попередньою владою. У кінці 1917 р. він приїхав до Києва, проте не залишився тут надовго, оскільки був головою Української Національної ради, яка продовжувала існувати. Тому через деякий час діячеві довелося знову повернутися у Петроград, щоб повністю ліквідувати там українські справи. Лише в червні 1918 р. П. Стебницький вже остаточно переїхав до Києва і одразу з головою поринув у політичну й державну роботу. 16 липня його призначили сенатором адміністративного Генерального суду Державного Сена-

¹⁰ Лист Стебницького П. Чикаленкові Є. 11 березня 1917 року//ІР НБУВ.— Ф. 44, № 824.

¹¹ Лист Чикаленка Є. Стебницькому П. Я. від 21 липня 1917 року//УІЖ.— К., 1997.— № 6.— С. 109.

ту, включили до складу української мирової делегації у справах мирних переговорів з Росією, як заступника її голови, і П. Стебницький приймав активну участь у переговорному процесі. З 24 жовтня до 14 листопада 1918 р. його призначили міністром народної освіти та мистецтва Української Держави. Визначною подією ознаменувалося перебування П. Стебницького на посаді міністра освіти: своїм підписом він благословив кількарічні заходи українських науковців — відкриття Української Академії наук. Згодом він стає і її співробітником. Крім того, з 1918 р. він очолював київську «Просвіту». 11 січня 1920 р. П. Стебницького призначено на посаду найвищого судді УНР і він виконував ці обов'язки до скасування інституції.

Вже з перших місяців перебування у Києві П. Стебницький, крім активної участі у державотворенні, продуктивно працює і в амшлуа публіциста: друкує завжди актуальні, часто саркастичні нариси у ЛНВ, «Книгарі», «Нашому минулому», пише популярні збірки «Україна та українці», «Поміж двох революцій» та ін., у яких намагається осмислити події революційних років, які вважає закономірним виствором соціальної історії Росії, сполученої із впливами загального ходу соціальних процесів людства. Після Жовтневої революції в Росії перед українськими урядами П. Стебницький ставить наступні завдання: 1) заспокоїти і ввести у відповідні береги розбурхане народне життя; 2) дати країні такі форми державного ладу, які б впливали з життєвих умов і потреб; 3) оживити економічне життя; 4) органічно зв'язати владу з народом, обрати такі форми влади, які б враховували історичні, етнографічні, географічні особливості краю; 5) українізувати владу. Публіцист вважав, що «без визнання прав української національної культури і української державності принаймні в формах широкої національної автономії, ніяка влада не зможе встановити ні доброго ладу на території України, ні тривких та лагідних відносин до її людності»¹². Він вважав виходом із катастрофічного становища, у якому опинилася Україна у 1918 р., піднесення національної культури, яка повинна була підняти і національну свідомість багатомільйонного народу.

¹² Стебницький П. Я. На роздоріжжі. Про державність України // ІР НБУВ.— Ф. 244, № 17, арк. 2.

Після встановлення більшовицької влади в Україні, П. Стебницький робить свідомий вибір — він залишається жити на батьківщині, хоча із самого початку не мав ніяких симпатій до нової робітничо-селянської влади, не вірив у її демагогічні обіцянки. Його насторожили ще в 1918 р. «очі і душі солдатів революції». Полчища цих «визволителів» він зустрів на шляху до Києва і жахнувся від враження, які на нього справили ці напівдикі ординці. Публіцист писав у розділі «Серед здобутків революції» праці «Поміж двох революцій»: «Ті самі гострі, лихі очі, та сама сліпа неoderжима сила, та сама людська стихія. Щось елементарне, первісне, що колись давно вже було пережито людством. Це навіть не орди, що йшли тисячу літ тому з сходу на захід; то були більш організовані і не такі дикі маси. Ще либонь далі в віках треба шукати аналогій, коли людство було розпрошено, ще без жодного громадського ладу, переливалось сліпою стихією з місця на місце, як овеча отара під чиеюсь пугою, або як сарана, що суне за вітром хмарою і все по дорозі обертає в голу і дику пустиню. Так... це навіть не вівці. Це — сарана»¹³. Діяч, стомлений багаторічним життям на чужині та ностальгічними стражданнями, вирішив залишитися у Києві і був, таким чином, приречений випити до дна чашу страждань, які випали на його непросту долю. Він залишився в Києві з тим переконанням, що частина української інтелігенції має проводити національну роботу вдома.

Відійшовши у 1919 р. від політики, П. Стебницький переносить свою діяльність у наукову та бібліотечну сфери. Він працює одним із редакторів та керівників Комісії Біографічного словника діячів України Всеукраїнської Академії наук. Праця Стебницького в академії не обмежувалася лише офіційною посадою. Як писав С. Єфремов, «до його, як до справдешнього «мужа совіту і розуму» доходили всі питання нашого академічного життя. І майже не було такої в йому справи, на найвищих, принципіальної ваги кінчаючи, яка б обминула цього скромного керовничого однієї з академічних комісій. З ним радились, його думки засягали всі й у всяких справах. З нею рахувалися,

¹³ Петро Стебницький. Поміж двох революцій. Нариси політичного життя за рр. 1907–1918.— К.: Час, 1918.— С. 253.

і керовничий комісії офіційно-неофіційно не мало вкладав своєї творчої думки й величезного досвіду в загальне будівництво цієї грандіозної будівлі, що зветься Академія Наук»¹⁴. З 1920 р. П. Стебницький також очолював комісію зі створення Українського Енциклопедичного словника. Крім того, П. Стебницького запросили працювати у тимчасовий комітет Української національної бібліотеки на посаду завідувачого відділом «Україніса». Він став автором планів і проспектів видань: «Український рух в начерках і біографіях», «Україна в історії, статистиці, географії і пам'ятниках», «Універсальної бібліотеки». Також співробітничав у ряді періодичних наукових видань: бібліографічному журналі «Книгар», ЛНВ. У Києві досвідченого видавця запрошують до співпраці найвідоміші видавництва: П. Стебницький працює на посаді загального редактора у видавництві «Час» (1919–1923), редколегії видання «Рідна школа», причетний до заснування у 1921 р. видавництва «Слово». Для останнього він підготував переклад на українську мову праці Зумера про картини Врубеля у Кирилівській церкві, статтю для Шевченківського збірника.

Крім наукової і публіцистичної праці, П. Стебницький займається і невіддільною від його життя громадською діяльністю: працює разом з М. Могилянським, Г. Голоскевичем, Л. Старицькою-Черняхівською в Українському Червоному Хресті, допомагаючи обездоленим біженцям-емігрантам.

Хоча сам Петро Януарійович мало відрізнявся від безпритульних емігрантів, бо прожив усе 5-річчя у Києві, не маючи власного даху над головою, не в кращих побутових умовах, часто в «курному» (опалюваному самим) і холодному приміщенні, без води і меблів, перекочуючи з одного помешкання в інше. Хвору і морально знищену людину весь час супроводжувала проблема пошуку кращого і затишнішого обійстя. Вражаючою була і кількість переїздів. Перші місяці по приїзді в Київ П. Стебницький жив у родичів на вул. Кудрявській. З осені 1918 р. наймав дві кімнати на вул. Тургенівській, 81, потім дві кімнати йому виділило товариства «Час» на Володимирській, 42. Саме тут йому довелося пережити люту зиму 1920 р. у страш-

¹⁴ П. Я. Стебницький. 1862–1923.— К.: Слово, 1926.— С. 9.

ному холоді і повідморожувати руки. Два роки до осені 1922 р. діяч жив на вул. Столипінській, 31 у великій мебльованій кімнаті, а звідти після тяжко перенесеної інфлюенци переїхав у будинок Академії наук на вул. Володимирську, 37 під нагляд її співробітників, зокрема, близького приятеля М. Синицького, який працював радником при управі АН. Це помешкання і стало останнім притулком для вже немічного і зовсім виснаженого голодними пайками і не облаштованістю діяча. П. Стебницький писав Є. Чикаленкові у листі, який він переслав разом з листом С. Сфремова 10 серпня 1922 р. до Відня, що за останні кілька років він пережив багато усяких страхіть, сильно підупав духом і тілом і жалкував, що не емігрував разом з однодумцями шукати кращої долі. Він писав, що свого майбутнього в Україні вже не бачив, бо шлях його надій і сподівань залишився позаду, а чоботи стопталися «до голої підшви». Діячеві 4 роки життя в Україні здалися цілим століттям.

Про останні роки життя П. Стебницького сумні згадки залишила співробітниця із видавництва «Час», Є. Бігановська, яка була свідком останніх місяців його сирітського життя. Вона писала, що старій і хворій людині у Києві довелося пережити голодні 1920–1922 рр., носити на виснажених плечах продуктові пайки, єдиний заробіток, яким треба було ділитися ще із старими тітками, що жили на Печерську, за кілька кварталів приносити воду у холодну оселю, продавати майже задурно речі на єврейському базарі, щоб купити якісь продукти. Бігановська писала: «Харчувався П[етро] Я[нуарійович] бо-зна як, аби животіти. Ідучи на працю в комісію Енциклопедичного Словника, П. Я. брав з собою у чемоданчик свій злидений сніданок (шматок хліба й цукру), щоб випити тут, у чужій хаті, склянку чаю, бо вдома господиня відмовилась подавати самовара... Страшні то були часи, всі ми були завжди голодні і смачно їли тільки в думках»¹⁵. На панахиді по М. Синицькому, який помер від сипного тифу у 1922 р., від імені товариства «Час» виступав П. Стебницький. Він, як згадували сучасники, був блідим, знеможеним, як «воскова свічка» і видно тяжко хворим. Згодом лікарі виявили у Петра Януарійовича страшну хворобу — шкідли-

¹⁵ Там само. — С. 52–53.

ве недокрів'я, яка і звела його, передчасно, 14 березня 1923 р. у могилу. Відслідували покійного 16 березня у Всехсвятській церкві, а поховали у родинному склепі на Щекавицькому кладовищі. Як відомо, на початку 1930-х рр. кладовище було зруйновано, церква розібрана і пам'ять про відомого діяча розсіялася свідомим замовчуванням на багато десятиліть.

Отже, київський період життя П. Стебницького можна вважати періодом, тривалий час далекосяжним і вимріяним десятиліттями проживання діяча на чужині. Як видно, непросто було йому повернутися на батьківщину через громадські справи та матеріальні обставини, непевність у прийнятті рішення щодо переїзду, яке виникало час від часу. Але, як свідчать факти, він став і найтрагічнішим у житті Петра Януарійовича, бо повертався він додому з бажанням прислужитися національній ідеї, плідно попрацювати для її реалізації, але батьківщина тоді переживала драматичні часи експериментів нової влади, тягар яких довелося відчутти на власній долі і П. Стебницькому.

*Анатолій КОНЧАКОВСЬКИЙ,
завідувач Літературно-меморіального
музею М. Булгакова*

КИЕВСКОЕ ОКРУЖЕНИЕ БУЛГАКОВЫХ: КУДРЯВЦЕВЫ (ЕКАТЕРИНА ПЕТРОВНА)

— Как-то в наш дом, а жили мы тогда в одиннадцатом номере на Волошской улице, рядом с Духовной академией, зашел старший сын коллеги отца и сказал моей матери:

— А я сегодня женюсь!

— Не помню, приглашал ли он родителей на свою свадьбу или просто сообщал, что завершает холостую жизнь, но визит этот мне хорошо запомнился, как и то, что я тогда, кажется, впервые увидела у нас Михаила Булгакова.

— Это было весной 1913 года, когда в нашем городе дружно зацветали сады и с каждым днем приближались летние каникулы.

— Была я тогда совсем ребенком и не очень обратила внимание на стройного голубоглазого студента, который стал одним из самых знаменитых киевлян,— рассказывала Екатерина Петровна Кудрявцева, когда я навестил ее в доме на улице Курнатовского, где проживала теперь коренная киевлянка, дочь профессора Киевской Духовной Академии (КДА) Екатерина Петровна с младшей сестрой Бландиной Петровной, разменявшей уже свой десятый десяток. Старшей тоже было далеко за 90. На вид это была еще крепкая, но уже чуть сгорбленная, среднего роста женщина, в которой угадывалась былая красота. Невзирая на возраст, самостоятельно вела все домашние дела, хорошо помнила не только то, что было в молодости, но держала в памяти дела не так «давно минувших дней». Была прекрасным собеседником, с которым легко и приятно общаться. Пройдя более, чем суровую школу жизни, не обозлилась на окружающих. Постоянно интересовалась современными проблемами жизни, для чего выписывала «Огонек», «Новый мир», несколько местных и центральных газет.

А познакомился я с Екатериной Петровной в конце 70-х годов ушедшего столетия в гостеприимном доме Татьяны Пав-

ловны Глаголевой, невестки протоиерея и профессора КДА Александра Александровича Глаголева, куда был приглашен с женой на праздник Пасхи.

Тогда на Боричевом Току за праздничным столом стали вспоминать о том, как в недалеком прошлом в семьях отмечали Пасху. Екатерина Петровна стала рассказывать о веселых пасхальных застольях, устраиваемых ее родителями на Волошской. О том, как дети задолго до наступления праздничных дней, готовились и с нетерпением ждали дня Светлого Христова Воскресенья. И тут же вспомнила как отмечались пасхальные дни в «сталинских санаториях» далекой Сибири, куда ее, как политически неблагонадежную, отправили в приснопамятном 1937 году на пятнадцатилетнее «перевоспитание» лесоповалом. Ведь и там находились и выживали люди, которые несмотря ни на что не ломались. Вероятно силу им давали крепкие корни, порода, настоящее воспитание. В совершенно нечеловеческих условиях они умудрялись отмечать главный праздник православных христиан. В неволе за кулич тогда была обычная пайка лагерного хлеба, а кому-то даже доставалась с «приколом». Правда, теперь это понятие «прикол», особенно молодыми людьми, ассоциируется с высшей степенью чего-то самого лучшего и самого желанного. Отнюдь, не как хлебная краюха с довеском.

Вдова известного коллекционера и библиофила Троадия Ричардовича Крыжановского Цецилия Игнатьевна рассказала как интересно отмечалась Пасха в Рыбинске, в доме ее отца. Семья их была хорошо обеспечена, так как ее отец был паровозным машинистом и чуть ли ни первым в их волжском крае водил пассажирские поезда.

Татьяна Павловна, занимая гостей, также рассказала о том, как не взирая на все препоны со стороны советской власти, в семье священника всегда торжественно отмечался этот большой праздник.

Накануне выпекались в печи куличи и лучшего дня для этого, чем чистый четверг, Татьяна Павловна не находила. А вечером, в канун праздника — вся семья становилась на молитву, длившуюся всю ночь. Затем святились куличи и вся праздничная снедь, которыми с наступлением утра с большим удовольствием разговлялись. Порой кулич выпекался из темной, низ-

косортной муки да и другие угощения готовились не из перво-классных продуктов, но это не было помехой праздничному застолью.

Татьяна Павловна хлопотала у стола, где ей помогали дочери Магдалина и Мария и привычным для всех тихим голосом поведала о том, как ее тестя отца Александра в 1937 году арестовали в очередной раз и, как семья пыталась освободить «милого дедушку». Тогда она почти ежедневно появлялась у страшных ворот Лукьяновской тюрьмы с передачами для узника и все новыми и новыми документами, опровергающими абсурдные обвинения властей, что арестованный кроткий священник является участником вооруженного движения против власти большевиков.

Своего же мужа Алексея — сына о. Олександра всеми силами удерживала от походов в то «пекло», опасаясь, что и его «загребут» вездесущие энкаведисты. С горечью рассказывала, как холеные и откормленные охранники издевались над несчастной женщиной. Суровые стражи не принимали от нее никаких бумаг, однако не брезговали передачами для свекра, даже тогда, когда его уже не было в живых.

Сын священника Алексей не терял надежды увидеть отца живым и, несмотря на запреты близких, часто появлялся у мрачного тюремного замка, как правило, поздно вечером или ночью. В одну из роковых ночей он увидел страшную картину: тело его отца оказалось на грузовике, который направлялся к Лукьяновскому кладбищу, а затем в числе других несчастных было оправлено в братскую могилу.

На средства прихожан, спасенных киевлян, а также родственников сооружен над ней символический памятник профессору КДА о. Олександру Глаголеву.

Собравшимся в доме Глаголевых было что рассказать, и я с большим интересом слушал суровые жизненные истории, которые выпали на долю людей, переживших сталинское лихолетье.

Теперь же в своем доме на окраине города, усадив меня в старое кресло с высокой спинкой, Екатерина Петровна стала рассказывать о своем отце.

— Петр Павлович был сыном сельского священника на Ситовой Мечи в Тульской губернии. Родился он в селе Алексеев-

ское 24 августа 1868 года. Закончив Духовное училище, приехал в Киев и поступил в Киевскую Духовную академию, обучение в которой завершил в 1892 году. А в 1897 году стал преподавать историю философии в своей Alma Mater. Одновременно читал лекции по философским дисциплинам во Фребелевском институте и на Вечерних высших женских курсах.

— Отец любил и тонко чувствовал природу, возможно потому, что родился и рос в селе и, когда мы всей семьей оказывались за городом, он много рассказывал нам — горожанам о травах, грибах, о жизни трудолюбивых и часто опасных насекомых.

В противовес тихой и мягкой матери, отец был человеком вспыльчивым и горячим, часто «заводился» даже по пустякам, но был отходчив и зла не держал.

Основным увлечением, я бы сказала, страстью его были книги. На протяжении всей своей жизни он собирал библиотеку. Книжки покупал регулярно, часто получал их в подарок от своих коллег и старался тут же отправить их своему переплетчику — старому подольскому еврею, замечательные работы которого сохраняются, конечно, далеко не все, теперь уже в наших с сестрой книжных шкафах.

Папа во всем любил порядок, и все его книги перед тем, как занять место на полке, обзаводились оттиском чернильного овального штампа и получали инвентарный номер. Постоянно велся учет новых приобретений, для чего использовались обыкновенные общие тетради.

Не смотря на суровое время и тяжелые испытания, выпавшие на долю нашей семьи, некоторые из этих тетрадей, как и часть книг из обширной библиотеки отца, сохранились. По ним можно судить о том книжном богатстве, которым владел наш отец.

Папа очень любил поэзию. В его собрании были поэты Серебряного века, причем, как правило, в первоизданиях: Ахматова, Гумилев, Цветаева, Волошин, Анненский, Брюсов, Белый... Однако, предпочитал классиков, с ними он был неразлучен.

Замечу, что библиотеку Петра Павловича хорошо изучил известный украинский ученый-историк и библиофил Сергей Иванович Белоконь. В 1985 году в Северной столице России он

сделал доклад на тему: «Киевский профессор П. П. Кудрявцев как библиофил и читатель» на научной конференции «Актуальные проблемы теории и истории библиофильства». Киевский ученый сообщил, что сохранился «Инвентарный каталог книг “библиотеки Петра Павловича” — тетради 2–4, где зафиксированы приобретения 1910–1931 гг. (№№ 1279–3922), а также «Заметки и извлечения по литературе» — 10 тетрадей, введенных, начиная с 5 марта 1900 г.».

«Среди редкостей его собрания нельзя не назвать 8 том «Полного собрания произведений Тараса Шевченко» (ДВУ, 1932), не вышедший в свет. В 1945 году этот экземпляр (№ 4485) был приобретен у вдовы П. П. Кудрявцева выдающимся книговедом Ф. Ф. Максименко, составившим подробную библиографическую справку о нем. Всего Ф. Ф. Максименко было известно десять экземпляров восьмого тома, но с течением времени пять из них, находившихся в частных собраниях, затерялась. Наиболее полным оказался экземпляр П. П. Кудрявцева. Анализ показывает, что собрание Петра Павловича отличалось изумительным подбором и полнотой... Как ученый он стремился собрать литературу, необходимую ему для работы. Это книги С. Т. Голубева, Е. Е. Голубенского, Н. О. Лосского, Ф. И. Мищенко, Ф. И. Титова, П. А. Флоренского, К. В. Харламповича».

Сергей Иванович справедливо делает вывод, что профессор Кудрявцев был страстным библиофилом, которому удалось собрать «ценнейшую библиотеку».

Волею судеб тогда и я принимал участие в ежегодной встрече библиофилов, которая проходила в городе белых ночей. Мой доклад был посвящен опыту реконструкции библиотеки Михаила Булгакова; там я и познакомился с интересным докладом своего земляка Сергея Ивановича.

— Как историк философии отец интересовался новейшими работами по своей специальности, любил Владимира Соловьева и восторгался не только его теоретическими трактатами, но и его поэтическими произведениями. Обожал Достоевского и, вспоминая какой-либо его роман или повесть, повторял, что главным героем его произведений является — мысль, — продолжала свой рассказ Екатерина Петровна. — Наш отец, как говорили в старину, был духовным писателем. Он автор, например,

таких работ: «Христианский взгляд на жизнь», «Абсолютизм или релятивизм?», «К вопросу об отношении христианства к язычеству», «Очерк современного эмпиризма».

Как-то разбирая свою библиотеку, Татьяна Павловна Глаголева нашла дублетный экземпляр работы П. П. Кудрявцева «Связь с отцами в сердце и мысли Владимира Соловьева», изданную в Киеве в 1916 году и подарила ее мне.

Собираясь посетить в очередной раз Екатерину Петровну, я захватил с собой на улицу Курнатовского подаренную мне невесткой А. А. Глаголева брошюру и попросил хозяйку оставить на ней памятную надпись. Екатерина Петровна, разлинеев белоснежный форзац, написала на нем: «Дорогому Анатолию Петровичу — библиофилу, булгаковеду и страстному борцу за сохранение культурного наследия нашей Родины».

Дочь профессора философии Киевской Духовной Академии, председателя Религиозно-Философского общества в Киеве. Е. П. Кудрявцева, 21.07.90».

А затем стала вспоминать обитателей дома № 13 на Андреевском спуске в пору ее безмятежного детства.

— Варвара Михайловна,— рассказывала Екатерина Петровна, в ту пору являлась главой семьи Булгаковых, ведь она очень рано овдовела, и все заботы о детях лягли на нее. Это была дородная, невысокая, малоулыбчивая, неторопливая женщина, с виду казавшаяся суровой и неприступной. Но когда она улыбалась, либо смеялась — сразу преображалась: ее глаза излучали неподдельную доброту.

Все дети любили мать, хотя и побаивались, хорошо зная, что послушаться ее было невозможно. В доме она была непререкаемым авторитетом.

Старалась всегда занять всех какой-либо работой, особенно в каникулы, справедливо считая, что большинство человеческих пороков происходит от бесцельного времяпрепровождения.

Видя перспективу развития железнодорожного транспорта, желала, чтобы ее сыновья стали служащими Министерства путей сообщения. Не случайно мать дала согласие на то, чтобы ее первенец работал в период летних каникул в качестве поездного контролера.

Когда наступали праздники или именины, всегда заблаговременно к ним готовилась, привлекая к этому делу и всех своих ребят.

В преддверии Рождества дети должны были заняться изготовлением елочных украшений. Эту работу поручали старшим, которые из картона и цветной бумаги вырезали и клеили снежинки, зверушек, модные тогда, цепи. А когда в доме появлялась елка — ее приносил дворник — молодежь украшала лесную красавицу своими рукодельными поделками и на специальных подсвечниках укреплялись елочные свечи, которые зажигались перед самым наступлением долгожданного праздника.

Задумав воссоздать Рождественскую атмосферу в Доме Турбиных, я спросил Екатерину Петровну, довелось ли ей бывать у Булгаковых на Андреевском спуске, когда в доме отмечали праздник Рождества.

— Будучи ровесницей младших Булгаковых, я несколько раз в детстве бывала в их доме. Хорошо помню один холодный снежный день, когда меня привели на Андреевский спуск. Кто-то из старших Булгаковских сестер, кажется Вера, встречала приглашенных детей, а затем рассаживала в гостиной, где красовалась большая нарядная елка.

Сестер, мне кажется, я знала всегда, так как наши отцы были коллегами и оба служили в Академии. Я также, как и они, исключая Лелю, училась в Лютеранской гимназии, куда со своего Подола добиралась трамваем до Садовой улицы, заплатив за одну поездку 5 копеек. Назад с горы шла пешком, экономя пятак.

— Но вернемся в Булгаковский дом. Вскоре все мы были у елки, где вначале под аккомпанемент фортепьяно водили хоровод, пели, а напоследок из-под елки доставались рождественские подарки и вручались всем участникам домашнего торжества.

— А в каком углу гостиной у них ставилась елка? — спросил я Екатерину Петровну. Известно, что у большинства моих современников, особенно в постхрущевскую эпоху, жилищные условия были стандартизованы. Семья из 2–3 человек имела 1 или 2 комнаты; большая, как правило, не более трех. При этом каждая из комнат не превышала 18–20 м². В таких условиях

жилые помещения были до предела заставлены диванами, кроватями, тумбочками, книжными и платяными шкафами... И когда надвигались новогодние праздники, Рождество в то время отмечали далеко не все, комнаты расчищались: освобождались проходы, углы, кое-что даже вытеснялось на балкон или вообще за дверь. И тогда в один из свободных углов, впритык к оставшейся мебели, втискивалась благоухающая зимней хвоей зеленая красавица, которую наряжали фабричными яркими игрушками и, как правило, оставляли на все зимние торжества, вплоть до Крещения. Вот на такое «свободное место» и прописывалась временно лесная гостья, как, впрочем, зачастую это делается и сегодня.

Екатерина Петровна сначала не поняла мой вопрос о том, где ставили елку Булгаковы. Задумавшись, она вдруг сказала:

— Конечно, в центре самой просторной комнаты — в гостиной. Ведь рождественская елка — главное украшение красивого зимнего праздника. В тот далекий рождественский день в доме Булгаковых большая, нарядная, вся в огнях, под самый потолок елка, мне запомнилась великолепной красавицей.

Последний раз я видел Екатерину Петровну в ее доме на очередном празднике Пасхи.

Мы с женой решили поздравить со Светлым Христовым Воскресением очень уж немолодую, как нам всегда казалось, одинокую женщину, которая была вынуждена покинуть свой родной Подол и переселиться с сестрой в отдаленный от центра новый спальный район. Мы рассчитывали застать в квартире двух одиноких женщин и вместе с ними отметить большой праздник. Но, когда мы переступили порог их дома, были просто поражены увиденным. Две их жилые комнаты были соединены столами с праздничными угощениями, за которыми тесно разместились знакомые и неизвестные нам люди. Здесь были родственники, друзья и приятели сестер, многочисленные коллеги, ученики. Среди гостей я заметил и потомков коллег Петра Павловича Кудрявцева — Магдалину Глаголеву, Тамару Широкову (Агееву). Было много молодежи. Как оказалось позже, молодые люди — это все ученики Екатерины Петровны. Ведь она до конца своих дней продолжала работать. Раньше в Киевском инженерно-танковом военном училище и техникуме, а в пос-

ледние годы — у себя дома. Она передавала своим многочисленным ученикам знания английского и немецкого языков.

В тот день в доме Кудрявцевых царила настоящая праздничная атмосфера, которая располагала к приятному общению, в центре которого была разговорчивая остроумная хозяйка. Чувствовалось, что собравшимся здесь людям разных профессий и разных поколений было уютно и хорошо. Никто не торопился покинуть гостеприимный дом Екатерины Петровны Кудрявцевой, хотя он находился на дальней окраине города.

Вскоре я узнал, что разыскивая по всем прилегающим к дому улицам свою сестру Бландину, которая долго отсутствовала, Екатерина Петровна простудилась и слегла в постель.

Врачи не смогли предотвратить серьезную болезнь, и на 96 году жизни старшая дочь профессора Петра Павловича Кудрявцева отошла в Вечность.

*Світлана НОЖЕНКО,
ст. науковець Літературно-меморіального
музею М. Булгакова*

ПОД ФЛАГОМ КРАСНОГО КРЕСТА, или «БУЛГАКОВА ЗАМЕНИТЬ НЕКЕМ»

Прослеживая связь булгаковских произведений с отраженными в них явлениями действительности, мы отмечаем их адекватность жизненному опыту писателя, фактам биографии, его представлению о нравственно-этическом идеале.

Изучая материалы, влияющие на процесс зарождения творческого замысла (события личного и общественного звучания, зафиксированные в дневниках, письмах, документах), мы не только раскрываем субъективные возможности писателя, проникаем в предысторию художественного произведения, но и пытаемся наблюдать процесс трансформации реального факта в ходе становления этого сочинения, уточняем расхождения замысла с его воплощением.

Потенциальным источником пополнения булгаковедения новыми сведениями из так называемой «творческой лаборатории» писателя могут служить киевские архивы. Крохи булгаковских данных (прямых и косвенных) рассеяны тематически. Цельная картина определенного периода жизни писателя складывается непросто. Мозаичное панно-портрет страдает из-за отсутствия отдельных штрихов-деталей. Ведь полноценно завершенных тем нет. И ради единого слова правды приходится лопатить «тысячи тонн словесной руды». «Только через страдание приходит истина», — фраза, проверенная опытом писателя, наполняется смыслом, когда долгожданная цель достигнута. Найден тот единственный факт, гармонизирующий приключение исследователя и исследуемого. Ни с чем не сравнимое удовольствие, полное удовлетворение и даже восторг. Силы удваиваются. И вновь «окрыляешься на борьбу».

Долгое время период добровольческой службы «лекаря с отличием» Михаила Булгакова в Российском обществе Красного Креста считался цензурно закрытым самим автором. Ни в одной автобиографии нет ни слова об этом. А многие исследо-

ватели (в основном, российские) чуть ли не весь киевский период объявили «белым пятном».

Сотрудники музея много сделали для ликвидации этого пробела. В настоящее время мы способны ответить на все вопросы, касающиеся жизни и творчества писателя в 1916–1919 гг.

Последние изыскания принесли положительный результат.

Вот тезисный план, согласно которому мы построим повествование о нашем герое:

1. На позиции. В околотке 2-й Заамурской пограничной пехотной дивизии.
2. Тяготы войны. Характер мл. врача Передового отряда.
3. Ординатор «тяжелого трехсводного госпиталя».
4. «Булгакова заместить некем».

I.

Прозаическое слово не способно передать всю важность и торжественность события, наступившего в конце марта 1916 г. Студенческая эпопея М. Булгакова получила логическое завершение. Выпускные испытания выдержал успешно. За февраль-март их было 26. 13 оценок «весьма удовлетворительно» (высший балл) дали ему право на звание «лекаря с отличием». Диплом получил не сразу, его нужно изготовить типографским способом, а пока «Временное свидетельство» становится главным документом новоиспеченного доктора. Вручение намечено на 6 апреля.

Предвидя в июне-июле воинский призыв (ратники ополчения — статус студентов университета), Булгаков, без мучительных размышлений и согласований, 4 апреля 1916 г. обращается к зав. медицинской частью Российского Общества Красного Креста при армиях Юго-Западного фронта: «Имею честь покорнейше просить Ваше Превосходительство предоставить мне место врача в одном из лечебных учреждений Красного Креста». Заботясь о семье, стремится обеспечить материальную норму. 6 апреля он зачислен в резерв Управления Главноуполномоченного РОКК Юго-Западного фронта сенатора Иваницкого Б. В. В тот же день получил 500 руб. подъемных. Татьяна Николаевна (жена писателя) вспоминала, что выпускники устроили грандиозное празднество. «Михаил пришел домой пья-

ный». Все новые профессионалы ведут себя одинаково. Будущий эскулап отмечал сразу два события.

Однокашники Михаила Булгакова поступили так же, но с временной дистанцией почти в два месяца. В конце мая Каковский Г. (в будущем один из первых гомеопатов Киева) зачислен в 61-й Передовой отряд Красного Креста. Прослужил положенный год, уволившись только из-за серьезного заболевания (порок сердца), причем, в бумажной переписке с начальством многократно доказывал свою физическую несостоятельность.

Но вернемся к фронтовым коллизиям булгаковской судьбы. Встреча друзей-коллег была прощальной, ибо с 7-го он уже числился мл. врачом 60-го Передового отряда (Перевязочно-питательного, полное официальное название) при 9-й армии Юго-Западного фронта под командованием ген. Лечицкого П. А.

Процедура приема под флаг РОКК соблюдена точно, если и есть отступление, то только гуманного порядка со стороны начальства. И. о. зав. мед. частью Главноуполномоченного РОКК при армиях Юго-Западного проф. Андрус В. Ю. (Бибиковский бул., 8) без видимой причины предоставил краткосрочный отпуск врачу-добровольцу. Булгаков попадает в отряд, предварительно представившись Особоуполномоченному РОКК при 9-ой армии Ильину С. (резиденция в г. Каменеп-Подольском), 12 апреля 1916 г.

Интрига не только в этом. Началом своей службы в Красном Кресте Михаилу Булгакову почему-то хотелось считать 13 апреля. Для суеверного человека, каким всегда был писатель, число многократно удачное.

До 29 мая 1916 г. он (мл. врач) выполнял обязанности ст. врача нижнего звена Краснокрестного подразделения. Отряд действовал на территории 33-го пехотного корпуса 2-й Заамурской пограничной пехотной дивизии под командованием ген. Крылова и имел разветвленную инфраструктуру. Кроме лечебной деятельности, занимался хозобеспечением личного состава фронтовых формирований, фактически выполнял посредническую роль между действующими частями и тылом (этапными лазаретами, санитарными поездами). Многофункциональной деятельностью Передового отряда руководил начальник Лихошерстов В. А. (фамилия почти повторившаяся в одном из булгаков-

ских героев), у него — два помощника. Служба ст. врача Чекалина А. А.: мл. врач Булгаков М. А., два студента-медика (Владимиров и Бих), 5 сестер милосердия, 96 санитаров. Количество медперсонала пребывало в постоянной текучести (командировки или отпуск одного из врачей, лечение сестер милосердия в клинике проф. Лапинского М. Н., учеба студентов-медиков и санитаров «борьбе с газами»).

Хроническая неукомплектованность штатами приводила к физической и нервной перегрузке как «классных чинов», так и вспомогательного звена. Кадры РОКК страдали физическим истощением от недоедания, неврастений, варикозным заболеванием и т. д. Клиника санаторного типа учителя М. Булгакова известного невролога и психиатра проф. Лапинского (ул. Бульварно-Кудрявская, 27), используя комплексное лечение с внедрением новейших методов (водолечение) и аппаратуры, была желанным отдыхом для раненых, больных воинов и персонала РОКК. Многие врачи работали безвозмездно, консультировал учитель Лапинского проф. Сикорский И. А. Стоимость содержания в санатории — 400 руб. (40 дней), в сутки — 2 руб. с амбулаторного больного. Почти утвердительно можно ответить — с этой клиникой был знаком не только студент, но и пациент Булгаков. Не эта ли клиника стала прообразом знаменитой лечебницы проф. Стравинского в «Мастере и Маргарите»?

Итак, подсобное хозяйство отряда состояло из 112 обозных лошадей, 10–12 верховых, более 40 четырехколесных повозок (урусовских и кн. Волконского), 10 двуколок (брички сестер милосердия), а еще 4 походные колесные кухни, «Гелиос» — камера для дезинфекции одежды, 3 стационарных кипяильника.

В апреле 1916 г. отряд находился в г. Борщове (Борщев — современное, Тернопольская обл.) и расположился по указанию врача 33-го Заамурского пехотного корпуса Варпаховского Ф. Н. «при корпусе на шоссе», чтобы при первой же необходимости двинуть отряд вперед, где «окажется наибольший наплыв раненых», где нужна будет медицинская и перевязочная помощь. «9го апреля из с. Торске (Торское — совр., Терноп. обл.), находящегося под постоянным артиллерийским и ружейным обстрелом, возвратилась камера «Гелиос», 4 санитаров с

лошадьми и повозкой, пропустившие через камеру 18954 штуки разного белья и платья», — читаем мы в отчете начальника отряда. «Во время нахождения в г. Борщеве, отряд был два раза осмотрен нач. штаба 33-го корпуса ген. Солунсковым С. М. ... и нашел людей, лошадей, обоз, способы и приемы, устройство, питание и работы отряда образцовыми и в образцовом порядке, за что передал начальнику и персоналу отряда от лица командира корпуса благодарность».

И еще одна деталь, характеризующая тот, не похожий на наш, образ жизни. Единение мирных людей и защитников отечества было родственно-теплым, оптимистически-значимым в День веры в общие идеалы и вечные ценности — 9 апреля. «9-го числа весь персонал и все нижние чины, свободные от нарядов, присутствовали в штабе корпуса на Светлой Христовой Заутрени. К Светлому дню Великого праздника, согласно циркуляру (не обошлось без чиновничьего подобострастия — С. Н.), всем нижним чинам было выдано разговение*. Отряд получил поздравление от командира отряда».

Вот и стала понятна причина необычного отпуска Михаила Булгакова (с 7-го по 11-е апреля). Задумаешься тут, можно ли этот эпизод экстраполировать в наше время. Вероятность ответа со знаком минус более логична, к сожалению.

Повседневный напряженный труд всех служб отряда на своих местах для скорейшего победоносного конца кампании на протяжении всего месяца был одобрен и корпусным командиром (ген. Крыловым), и Особоуполномоченным РОКК при 9-ой армии Ильиным, и нач. отряда Лихошерстовым. Тогда на хорошие слова не скупилась. Человечность и забота о людях со стороны начальства скрашивали тяготы войны, улучшали самочувствие, давали силы двигаться вперед.

Однажды в конце апреля, командир корпуса просил отряд перевезти к позициям важный груз: проволоку, колья, фураж. «Памятуя мнение дипломатии и международного права» отряд «не нашел возможным предоставить свои повозки для означенной работы, но желая оказать самую обширную и разнообразную помощь армии ... признал возможным предоставить в распоряжение: 33 человека, 63 лошади и одну повозку для достав-

* «На страстную седмицу люди говели и причащались».

ки фуража». А по возвращении было замечено, «что ... верхняя одежда санитаров была попорчена колючей проволокой». Последняя фраза в донесении зачеркнута. Вот и верь дипломатическим заверениям.

А что же наш мл. врач Михаил Булгаков? 13-го апреля отряд покидает ст. врач Чекалин А. А.; и юный врач получает возможность продвижения по службе — выполняет обязанности старшего, а значит организует всю лечебную деятельность отряда. Его первый шаг — «15го апреля ... М. А. Булгаков произвел медицинский осмотр всем санитарам отряда».

В отчете нач. отряда зафиксирована важная для нас информация.

«За апрель число операций — 5

число перевязок — 478

Число раненых

офицеров — 12

нижних чинов — 446

военнопленных — 18

лиц гражданских — 2

Число смертных случаев

нижних чинов — 5

Число перевезенных с передовых позиций

на перевязочные пункты — 327

Число перевезенных с перевязочного пункта в

ближайшие лечебные заведения — 1312».

К концу апреля отряд оборудовал два перевязочных пункта в м. Королевка и м. Бильче-Золотое (Тернопольской обл.). Работой главного перевязочного пункта в м. Бильче руководил М. Булгаков. Добавим, «без руки мудрого наставника» приобрелся первый хирургический опыт. Страх за результаты своих действий поселился в его сердце.

Совокупность сильных эмоциональных впечатлений, профессионального и жизненного опыта сконцентрированы в метафорической фразе из «Белой гвардии» «... чужие раны, унижения и страдания. О, проклятый бассейн войны».

Еще одна сторона деятельности отряда — питательная.

«Во всех трех кипятыльниках отряда в течение всего месяца бесперывно имелась кипяченая горячая вода для заварки чая,

которая, без отказа, выдавалась проходящим воинским командам».

Число накормленных

хлебом с чаем — 5197

холодной пищей — 100

горячей пищей

офицеров — 215

нижних чинов — 2102

слабыми порциями — 47

В каждом местечке медики отряда открывали амбулаторный прием для местного населения, выдавали горячую пищу, чай, хлеб. Если нужно было, делали подворный обход в целях определения острозаразных заболеваний, предотвращения эпидемий. Картина вырисовывалась печальная. Однажды, еще в марте 1916 г., отряд дислоцировался в м. Сапогово [сравните — булгаковское — Торопово из рассказа «Крещение поворотом». В семье писателя любили переставлять слоги в словах, таким образом делая их неузнаваемыми (напр., пропала — пролапа). Игра в слова-загадки была особенно распространена] и вдруг известие — срочно выехать в Новоселку-Костюково, ибо там, вследствие голода, поголовный тиф. Задача — открыть питательный пункт. Выехали на обследование нач. отряда, его помощник и ст. врач.

При встрече с местным священником и войтом в Новоселке узнали, что больные есть и больше, чем бывало прежде. Священник поделился мнением, что «для здоровых — нема голода, а для слабых — голод», «слабые не с голоду, а с браку свежего воздуха». «По всему местечку лежат отбросы из кухонь, внутренности битых животных и птиц, навоз и т. д. Местность невозможна для здорового житья. ... Воды загрязнены, и тут же стирают белье, тут же берут воду для питья, нет не загрязненных колодцев, каждый берет своим ведром — зараза разносится беспрепятственно». Болезни в большинстве «тифус, виспа и венерическая слабость».

Осмотрев около 50-и дворов подряд и 40 выборочно, представители отряда сделали вывод, что голода в Новоселке нет (у людей — картофель, пшеница, жито, кукуруза, есть и коровы, свиньи, куры, овцы). А болезни — «брюшной тиф, оспа у детей

и венерические — не являются результатом недоедания». Инфлюэнца у взрослых и золотуха у детей. Антисанитарные условия существования усугублялись близостью фронта, постоем воинских подразделений (в Новоселке — 5-й Заамурский пехотный полк). Зрелище не для чувственных натур.

В результате тщательного изучения вопроса (внимание к людям, анализ состояния подсобного хозяйства, запасов продовольствия) с особо медицинским подходом, т. е. учетом психологической настроенности жителей, руководство отряда приняло консолидированное решение — питательный пункт не открывать, хотя все службы отряда были готовы к передвижению.

Впечатления накапливаются в цепкой памяти будущего писателя, отголоски их, несомненно, встретим в будущих «Записках юного врача» (см. «Звездная сыпь»).

Только в мае 1916 г. санитарам отряда были сделаны прививки против оспы. В Новоселку-Костюково для организации помощи раненым в околотки* 5-го и 6-го Заамурских полков были командированы: студент-медик Хромых Д. В., сестры милосердия Скворцова О. Н., Семенова Н. Я. и транспорт в составе 10 двуколок, 1-й кухни и 1-го кипятильника.

В м. Бильче, главном перевязочном пункте 2-й Заамурской пехотной дивизии, находились в подчинении М. Булгакова, помощник начальника отряда Лебедев Н. Н., студент-медик Владимиров В. М. и сестры милосердия: Берникова Е. А., Логвинова С. П., а также транспорт в количестве 20-и урусовских повозок, 1-й кухни, 1-го кипятильника.

23 мая в отряд возвращается ст. врач Чекалин А. А., и под его личным наблюдением открыта и работает «перевязочная» в м. Новоселка-Костюково, а через три дня под его же руководством — в Шупарке, где перевязывают раненых, а затем эвакуируют в м. Борщев и м. Скалу. За работу в м. Новоселка и м. Бильче отряд благодарил дивизионный врач 2-ой Заамурской дивизии.

Боевые действия становятся интенсивными с 22 мая 1916 г. После вялотекущего покусывания друг друга российские войска идут в наступление против австро-венгров и в течение

* Околоток — полковой врачебный пункт.

13 дней одерживают значительные победы на территории от Каменец-Подольска до Черновиц. 9-я армия в эпицентре Брусиловского прорыва. Сам командующий Юго-Западным фронтом называл процесс преодоления мощных оборонительных сооружений противника «кровавым боевым шествием» и сетовал на то, что бездарное Главное командование не дало ему возможности развить успех этого наступления.

За май 1916 г. 60-й передовой отряд оказал разные «виды помощи воинским чинам».

Принято раненых

офицеров — 12

военнопленных — 1

нижних чинов — 446

военнопленных — 17

Принято больных

офицеров — 1

нижних чинов — 42

Состояло на полном довольствии

офицеров — 196

нижних чинов — 1515

Пропущено через «Гелиос»

штук белья и одежды — 23215

амбулаторный прием — 222

Местное население

посещение на дому — 32

Подворный обход — 25

раненых — 2

Выдано порций чая и хлеба — 32

Выдано порций горячей пищи — 32

Выдано порций нижним чинам — 2949

С 23 мая по 25 мая эвакуировано

из м. Новоселки в м. Бильче — 244,

из м. Бильче в м. Борщев — 476,

из Блищанки в Борщев — 83.

Всего за 2 дня 803 раненых.

В это время начинает возрастать и число операций: извлечение пуль, ампутация конечностей, наложение шинных повязок на переломы суставов и др.

Сравните условия существования и характерные особенности деятельности отряда в доисторический для нас, т. е. добулгаковский период. Со слов лица авторитетного, учителя М. Булгакова и хирурга-консультанта Юго-Западного фронта Волковича Н. М.:

«Моя поездка в район 9ой армии в январе 1916 г.

60-й Передовой отряд, расположенный в Сапогове, имеет хорошее помещение в нестаром помещицьем доме, где отведена большая комната для помещения раненых, устроена перевязочная и там же помещается персонал. Отряд находится здесь с начала ноября. Но место, где помещается отряд, находится в сторону от шоссе, хотя всего не больше в полверсте от него, что очень неудобно для транспорта. У самого шоссе отрядом устроена только чайная палатка для проходящих нижних чинов. В виду нецелесообразности расположения, отряд с 14 декабря по 4ое декабря, во время бывших боев, выезжал к фронту, в Шупарку, в 7-и верстах от Сапогова. Через отряд прошло всего 472 раненых и больных. Отряд имеет 2-х врачей (старший Чекалин), оба с хирургической подготовкой, 2-х студентов и 4-х сестер. Постановка дела в нем удовлетворительна, но в последнее время работа затихла, я нашел в отряде только 10 больных. Состоящий при отряде обоз из 30-ти линеек для перевозки раненых страдает тем же главным недостатком, что и в 3-ем хирургическом отряде, а именно, те же четырехколесные, тяжелые и трудно поворачивающиеся линейки».

С приходом Булгакова ничего не изменилось — плохо маневренные повозки остались в том же количестве. А Волкович Н. М., совершая длительные поездки на фронт (в университете его замещали профессора смежных кафедр), не только образовывал персонал РОКК, но и максимально практически использовал свои профессиональные навыки. Читаем: «Я научил персонал как обращению с ранами, так и неотложным операциям — разрезам флегмон, трепанациям черепа и ампутациям».

Подробные месячные отчеты профессора свидетельствуют о неустанном труде, беспокойстве за всю систему медицинского обеспечения на фронте. В отчете за август 1915 г. он сухо, по-деловому, укажет: «Мною лично здесь (имеется в виду район действий 9-ой армии — С. Н.) сделано за все время — 30

операций». При переломе бедра раненых спасал аппарат, сконструированный проф. Волковичем. Читая, подробные, со знанием дела составленные отчеты, удивляешься и восторгаешься позиции доктора и человека. Ни слова о личных трудностях, о сложностях переезда в фронтовых условиях, проблемах бытового устройства и т. д. Этот ряд прекрасных образцов человеческих личностей — учителей М. Булгакова — можно продолжить: Павловский Н. Д., Крымов А. П., Яхонтов А. П. и другие.

II.

29 мая 1916 г. в апогее грозных событий, наплыва раненых М. Булгаков «отбыл из отряда». Причина веская, но таинственно-загадочная. Без возражений со стороны нач. отряда и Особоуполномоченного РОКК при 9-й армии он направляется в Кауфманский госпиталь № 5. Госпиталь располагался в Киевском реальном училище по Б. Житомирской, 2 и был открыт на средства киевских меценатов Терещенко Е. М. с семьей. На бланке Особоуполномоченного значится, что мл. врач М. Булгаков следует в Киев «для исходатайствования отпуска по болезни».

Подведем итоги. Закончился первый период пребывания мл. врача М. Булгакова в действующей армии. Он «видел смерть в упор», он ее ненавидит. Он понял: «В бою, знаете ли, приятно помереть. Лишь бы только не мучиться». И еще: «Лучше смерть, чем позор». Фразы из рассказа «Вьюга» и романа «Белая гвардия» — квинтэссенция его размышлений на тему жизни и смерти, кодекса чести профессионального сословия, человечности и верности долгу, враждебности человеческой сути такого явления как война. На войне смерть и мучения, а значит: «Проклятие войнам отныне и вовеки!» — (рассказ «Необыкновенные приключения доктора»). Врач спасает, исцеляет, несет любовь. «Нужна любовь. Любовь. А без любви ничего не сделаешь на войне» — (пьеса «Бег»). Без женского окружения сложно и тошно. Они радуют глаз, укрепляют силы и спасают душу. С ними приятно посидеть за общим столом. Шутить импровизировать — все для них. «Разве я позволил бы себе налить даме водки? Это чистый спирт» (роман «Белая гвардия»). Звучит почти ирриво.

Выполняя обязанности ст. врача в 60-м Передовом отряде, М. Булгаков должен был «неукоснительно доставить сведения»

Особоуполномоченному Ильину С. о количестве израсходованного ректифицированного (так в тексте — С. Н.) спирта. И даже сохранился этот экзотический документ рукой М. Булгакова:

«В Управление Особоуполномоченного при 9-й армии Юго-Западного фронта: Имею честь препроводить при сем Сведения о количестве имеющихся в наличности и израсходованного спирта с 13 апреля (время моего приезда в отряд и вступление в исполнение обязанностей временного отсутствующего ст. врача) по 30-е апреля 1916 г. включительно:

Было: 5 Kilo 425 grm,

Израсх.: 625 grm.

Осталось в наличности: 4 Kilo 800 grm.

Водки не получалось.

И спирта по накладным со складов Красного Креста не получалось».

Мл. врач М. Булгаков.

Вот почему дамы, сестры милосердия, пили чистый спирт и не только на фронте, но и в тылу, в российской глубинке Смоленской губернии.

Итак, 30 мая 1916 г. М. Булгаков направляется в родной Киев. Кауфманский госпиталь, в котором должно состояться медицинское освидетельствование его состояния здоровья, открыт 24 июня 1915 г. и обслуживался общиной сестер милосердия имени ген.-адъютанта М. П. фон-Кауфмана из С.-Петербурга. Отсюда и название.

Ситуация для мл. врача складывалась неблагоприятно. 31 мая 1916 г. ст. врач 5-го Кауфманского госпиталя Фансмит В. В. получает депешу мед. части Красного Креста: «В виду крайнего недостатка врачей на фронте покорнейше прошу при выдаче медицинских свидетельств о болезни персоналу Красного Креста руководствоваться соображениями лишь самой крайней необходимости в отпуске в каждом отдельном случае, в зависимости от тяжести и характера заболевания». В этот же день мл. врачу 61-го Передового отряда Маркину А. И., в результате освидетельствования комиссией разрешили отпуск по болезни на один месяц. На его место назначен друг М. Булгакова Каковский Г. Ф.

А наш мл. врач? Вероятно, освидетельствование проходил на следующий день — 1-го июля. Указания депешы возымели

действие, и в приказе зав. медицинской частью РОКК при армиях Юго-Западного фронта от 2 июня 1916 г. отмечено: «Назначить мл. врача Передового отряда Красного Креста № 60 М. Н. Булгакова мл. врачом Самарского госпиталя. Андрес».

Диагноз неизвестен, заболевание краснокрестного врача комиссия сочла совместимым с его деятельностью. Почему? Вопрос открыт.

Перипетии булгаковской судьбы у театра военных действий приобрели новый поворот. Условия медицинской службы значительно улучшились.

Самарский госпиталь, в котором предстояло служить Булгакову, сформирован Ольгинской общиной сестер милосердия в начале осени 1914 г., 8 месяцев находился в Смоленске. С мая 1915 г. по август 1915 г. размещался в здании коммерческого училища в Могилеве-Подольском. Вместимость — 210 кроватей, ... «занятых преимущественно тяжело ранеными», являлся «единственным крупным и способным оказывать раненым серьезную хирургическую и оперативную помощь лечебным учреждениям города». 9 сентября 1915 г. госпиталь стал разворачиваться в Епархиальном училище в Лубнах, хотя планировался через ст. Круты разместиться в Чернигове, но помещений в городе не было. Нач. госпиталя получил назначение на ст. Кабыжчи (Киево-Воронежской железной дороги) — обосноваться в здании земской школы. «... До земской школы 4 версты непролазной грязи, школа неудобна для размещения большого госпиталя (300 кров. нижн. чин. + 40 офицерских), нет воды, клозетов», — мотивирует отказ ст. врач Голишевский Е. И. (доктор медицины, ст. советник, с марта 1916 г. — инспектор Управления Особоуполномоченного РОКК при 9-й армии).

«Жду другого подходящего помещения, может быть, подысканного моими врачами», — значит в его телеграмме Андресу.

Хорошо иметь таких расторопных, прагматичных сотрудников, умеющих убеждать в сложной ситуации и даже идти на определенные жертвы во имя общего дела. Таким врачом был Жилин Иван Никифорович. С 16 февраля 1915 г. — в отряде. Прибыл самостоятельно, за свой счет, из Самары — в Смоленск. Бывший ст. ординатор психиатрической лечебницы в

Самаре стал активным помощником ст. врача по организационным вопросам. Это он «выбил» (сказали бы мы сейчас) здание госпиталя в Лубнах, а затем и в Каменец-Подольском, где сумел договориться с руководством Славутинской гимназии об аренде здания.

И. об. ст. врача госпиталя Ненюков В. Ф. телеграфирует 7 июня 1916 г. «... вверенный мне госпиталь развернулся ... в доме Славутинской гимназии в виду ограниченности помещений пока на 180 кроватей для нижних чинов».

Особый стиль деловых бумаг Булгаковской эпохи, обязательно-уважительный, четко-лаконичный, доступный специалистам грамотным и литературнообразованным. В наше время все значительно упростилось и не встретим мы обращение нашего начальства к своим подопечным — «благоволите ответить».., а жаль! Теплое слово не только приятно, но и полезно.

«Настоящим имею честь сообщить, что вчера бго с/м в отряд прибыл командированный Вами для несения службы врач Михаил Афанасьевич Булгаков и 3го с/м прибыла для пополнения штата госпиталя сестра Квест-Булгакова Наталия Карловна».

Оба документа посланы в один день. М. Булгаков на новом месте службы. Через десять дней к нему придет «любовь», без которой сложно на войне — Булгакова Т. Н.

Status quo восстановлен.

«Он поехал, и через неделю я получила телеграмму: «Приезжай в Каменец-Подольский». Ну, я взяла немного вещей и поехала. Он меня встретил и привез в какой-то сад. Маленький такой домик и прекрасные розы растут. Там мы комнату снимали. Небольшой такой городок, старый, но красивый». (Паршин Леонид. Чертовщина в Американском посольстве в Москве, или 13 загадок Михаила Булгакова. М.: Книжная палата.— 1991, с. 42)

В июне 1916 г. госпиталь непрерывно функционирует, причем главный контингент его пациентов состоит из тяжелораненых, поступающих с ближайшего фронта.

Личный состав госпиталя:

и. об. нач. и ст. врача госпиталя — Ненюков В. Ф.,

и. д. ст. ординатора — Воронцов Н. А.,

мл. врач — Жилин И. Н.,
провизор — Бирюков Д. И.,
зав. хозяйством — Добрынин В. Н.,

14 сестер милосердия (старшая — Покровская Мария Геннадиевна. Фамилия распространенная, девичья, Варвары Михайловны. Вероятно, однофамильцы),

56 санитаров.

Оборудование прекрасное: рентгенкабинет, зубоучебный (пока остался в Лубнах, куда и командирован Жилин).

Телеграмма Ненюкова Андресу:

«Самарский госпиталь фактически открыт. Врач Жилин откомандирован Лубны. Прошу его заместителя».

И мучительные раздумья того же Андреса — на чистой нижней части листа: «Кого Кого??»

Вывод логичен и прост: Булгаков заменил Жилина. Если даже они не встретились, то мифы, легенды о столь знатном враче остались, и бытовали в среде персонала, как о Леопольде Леопольдовиче, помните в «Записках юного врача».

Помня пронизательность и тонкую человеческую интуицию Михаила Булгакова, можно предположить, что именно образ врача Жилина повторил он в вахмистре Жилине из «Белой гвардии». Примиряющая, успокаивающая, внушающая доверие натура героя, объединяет враждебные силы и становится идейным выразителем пророческой позиции писателя: «Всех спасти». Если не здесь на грешной земле придет спасение через страдание, то там в мире вечном и покойнесущем, несомненно. Булгаков осознает ненужность в новом социуме таких душ, как Жилин. Они не способны угождать и приспосабливаться — значит должны уйти в мир лучший. Под опеку Жилину он отдает не только доблестного воина Най-Турса, но и готов верить собственного младшего брата Николку. Лучшие — не в мире страстей. Их путь обособлен. Они всегда уходят. С Жилиным это случилось дважды, в реальной жизни и в романе.

III.

На новом месте новые испытания. Но для мл. ординатора М. Булгакова как-то уж циклически правильно повторяются последние события. Ст. ординатор Воронцов уезжает в командировку и вернется только 6-го июля в Черновцы. Мл. ордина-

тор в его отсутствие, в глазах персонала все знающий и умеющий, стал правой рукой самого главврача. Сумел ли психологически справиться с молящими о спасении чужими глазами, не отводил ли своих? Думаем, нет! Оправданный риск во имя здоровья человека, соблюдение кодекса профессиональной чести — особенности личности доктора Булгакова.

Обеспечивая медицинской помощью наступающие войска, госпиталь через месяц расположился в Черновцах.

Вернемся к воспоминаниям Булгаковой Т. Н.: «В Черновцах у нас очень хорошо. Квартира была хорошо обставлена. Там еще столовая была и комната одна, где врач жил из Черновца. А Михаил устроил меня в госпиталь работать... Там очень много гангренозных больных было, и он все время ноги пилил. Ампутировал. А я эти ноги держала». (См. Паршин Леонид. Там же.—С. 42–43)

Попытаемся исследовать ситуацию на Юго-Западном фронте с точки зрения Особоуполномоченного РОКК при 9-ой действующей армии С. Ильина.

В июле-августе задача 9-ой армии — форсировать Карпаты. Направления движения в июле — с юга на север (Станиславское направление) становится движением с северо-востока на юго-запад (по расположению перевалов).

Основная группа войск сосредоточена в верховьях рек Прута, Белого Черемоша, Черного Черемоша и Сучавы (Румыния). В связи с этим лечебные и вспомогательные учреждения эшелонированы в нешироких долинах этих рек. Из-за этого изменились условия эвакуации.

Особой важности, под грифом «Секретно», документ (Отчет Особоуполномоченного при 9-ой армии) разъясняет нам, современникам, диспозицию и задачи учреждений РОКК: «Особые условия горной войны заставили наши Передовые отряды расположиться в 15–20 верстах расстояния от боевой линии, подвижные лазареты — 40–50 верстах. Особенности эти несколько смягчались сравнительным обилием шоссейных и грунтовых дорог, идущих в перпендикулярном фронту направлении».

Схема эвакуации была следующей:

Раненого после перевязки в полковом околотке несли на руках 5–6 верст. Ведь для вьючных носилок горные тропинки

непроходимы. Затем подключались вьючные носилки (две лошади несли их) и перегрузка на двуколки — с доставкой до Передового отряда. Таких перегрузок до временного санитарного поезда еще две, что увеличивало страдания раненых и ухудшало состояние ран. Благодаря обилию транспортных средств, эвакуация совершалась с должной быстротой. Раненые попадали в Черновцы на 2-й-3-й день после ранения. «Но способ эвакуации... большое количество перегрузок, а последнее время самое свойство ранений дают в тыловых лазаретах многочисленные осложнения и значительную смертность».

В районе 9-й армии действовали: 1(один) госпиталь — Самарский (не тот ли это «тяжелый трехсводный», упоминающийся в «Белой гвардии») и 7 передвижных и этапных лазаретов. Самым значительным, вершиной в пирамиде лечебных учреждений был Самарский госпиталь. Булгаков со знанием дела определяет его специфику — «тяжелый трехсводный». «Самарский госпиталь и Покровский этапный лазарет продолжают пользоваться тяжелораненых в Черновицах»,— значит в Отчете.

В начале августа боевые действия носят более спокойный характер, чем в июле. С середины августа боевые действия оживляются и становятся более активными на центральном участке Юго-Западного фронта. Июль-август дают серьезное увеличение смертности. «Смертность эта настолько выходила из нормы и часто настолько не соответствовала тяжести ранений, что обратила на себя особое внимание медицинского персонала. Особенно странным казалось то обстоятельство, что раненные в мягкие части, поступившие в лазарет в удовлетворительном состоянии, через день-два оказывались пораженными газовой гангреной, и легкое по существу ранение приводило к смертельному исходу. Естественное предположение об инфицировании ран нашло свое подтверждение в произведенном бактериологическом исследовании, обнаружившем присутствие в ранах септического вибриона и кишечной палочки (*Bacterium Coli commune*)». «Работать приходилось много,— вспоминала Татьяна Николаевна.— Михаил часто дежурил ночью, под утро приходил физически и морально разбитым, буквально падал в постель, спал пару часов, а днем — опять госпиталь, операции, и так каждый день. Но свою работу Михаил любил, относился к

ней со всей ответственностью и, несмотря на усталость, стоял в операционной, сколько считал нужным. Там я на многое посмотрелась и на всю жизнь запомнила, что такое война» (запись Кончаковского А. П. в кн. Виленского Ю. «Доктор Булгаков». К.: Здоровье.— 1991.— С. 69). Воспоминания очевидца подтверждены документальной информацией. Что может быть важнее для исследователя!

Впечатления двух близких людей (Михаила и Татьяны) о войне звучат в унисон. Ведь правда, любить друг друга — значит видеть все одними глазами. Преданность Татьяны-Таси (так ее чаще называли близкие), желание всегда быть рядом с любимым мужем удивляет и радует нас. Ее личность, словно растворилась в нем, органично и естественно. Помощница, жена, верный друг и прислуга в одном лице, жила его интересами, работой. Забыв об опасности, преодолевая тепличность своего воспитания, она рвалась на фронт. И так поступала всегда в будущем, если знала, что ему тяжело, он страдает — лечила, спасала, не требуя взамен эгоистичной верности. Иногда ее поступки вызывали недоумение медицинского окружения. Но она была счастлива тем, что он есть, уступая первенство быть ближе к нему — к работе, друзьям, воспоминаниям наедине с лампой.

Любовь на войне Булгаков имел, работу с определением любимая тоже. Почему же этот гармоничный отрезок жизни не стал романтическим сюжетом его произведений? Давайте размышлять. Война без любви — это недопустимо для него, это неправильно. А война и любовь — его табу, сердечная тоска и мучительные сигналы памяти. Совместить эти понятия он мог бы со временем, если бы получил прощение той личной сестры милосердия, что хотела следовать за ним всегда. Прощения не было до конца его дней, хотя не так, — он не узнал о нем. Обида Татьяны Николаевны (семья распалась в 1924 г.) ушла, боль утихла. Ведь, если любишь, — прощаешь. Со слов Кончаковского А. П. (директор Музея М. А. Булгакова), встречавшегося с Татьяной Николаевной много раз, если бы она знала, что Михаил Афанасьевич хотел ее видеть перед смертью и проститься, то пришла бы, пешком, с любого места. Но в 1940 г. зов его не был услышан, она была от Москвы далеко. Ох, уж это «бы»!

Умение рождает опыт, профессиональную уверенность, а значит и доверие, уважение со стороны пациентов — вот необходимая цепочка творческого роста любого специалиста. В глазах не только подопечных сестер милосердия, но и важного инспектора Красного Креста 9-й армии Голишевского С. И. юный врач переходит в разряд сведущего и авторитетного. В его мастерстве нуждаются, его словам верят. Он на шаг от врачебной популярности, а то и славы.

Приведу яркий документ, характеризующий деятельность медперсонала не Самарского, а Варшавского госпиталя, но под которым мог подписаться и наш главврач Ненюков В. Ф. Неформальный подход к людям, уважение к их миссии, желание добрым словом, обращенным к начальству, отметить их труд — позиция должностного лица.

«Принимая во внимание большое число ежедневных перевязок, операции, и осознавая, что продолжительный уход за тяжелоранеными, парализованными, бессознательными и беспомощными с разбитыми конечностями весьма труден, надо признаться, что медицинскому персоналу госпиталя была поставлена очень трудная задача.

Считаю своим приятным долгом заметить, что врачи и сестры в высшей степени добросовестно выполняли свой долг, работая зачастую целыми неделями безвыходно. То же должен сказать относительно санитаров, неустанно работавших изо всех сил.

Приятно было смотреть на дружеское, сочувственное отношение всего персонала к раненым и искреннюю благодарность последних.

Дух и нравственная сторона в госпитале выше всяких похвал. Что пользовавшиеся оставались довольны уходом, видно из того, что с их стороны не поступало на персонал ни одной жалобы, и что эвакуированные во внутренние госпитали продолжали посылать благодарственные письма сотнями.

С другой стороны, справедливость требует отметить в честь русского воина, что раненые с изумительным мужеством и терпением, безропотно переносили все страдания, сохраняя бодрость духа, и что они, соблюдая порядок и дисциплину, никогда не давали повода к репрессиям со стороны госпиталя».

Еще один начальственный оклик, полученный главврачом Самарского госпиталя 16 декабря 1916 г. (уже после отъезда доктора Булгакова): «При осмотре генерал-адъютантом графом Бобринским вверенного Вам госпиталя найдено: Чудное помещение. Отличный во всех отношениях, образцовый порядок и чистота. Особая палата для глазных болезней. Много тяжело раненых. Отличная пища и прекрасный вид людей».

Окунувшись в стихию того далекого мира, в какой-то миг начинаешь ощущать его реальность, свою сопричастность к тем событиям и ушедшим людям. В процессе изучения понимаешь: слаженность, четкость Краснокрестного движения обусловлена подвижничеством всех участников, от организаторов до санитаров. Запоминающиеся примеры служению делу, пациентам, Отечеству наблюдал Булгаков в своем окружении.

Приятно удивляет соблюдение дисциплины и норм поведения со стороны всех служб Красного Креста. Например, сестрам милосердия запрещалось в форменной одежде посещать кинематограф, рестораны и т. д. Непослушание строго каралось, вплоть до увольнения. «...Я считаю своим долгом перед лицом истории засвидетельствовать, что громадное большинство из сестер героически, самоотверженно, неустанно работало, и никакие вражеские бомбы не могли их оторвать от тяжелой, душу раздирающей работы над окровавленными страдальцами — нашими воинами. Да и сколько из них самих было перекалечено и убито» (Брусилов А. Мои воспоминания. — М., 1943. — С. 170).

Никакого давления на врачей, желающих служить в РОКК. Только их добрая воля и, добавим, хорошее денежное вознаграждение привлекали многих, но и отсеивалось значительным. Те, кто стремились испытать себя, выполняя патриотический долг, на фронте уставали физически и морально, изнемогали от отсутствия замены. Интенсивный труд приводил к обострению хронических заболеваний. В Самарском госпитале был такой случай: заболела расширением вен сестра Головкина, ей нашли замену. Лидия Бек-Бузарова, «имеющая свидетельство об окончании курсов для подготовки сестер милосердия при Владикавказком военном госпитале и причисленная к пятигорской общине», просилась в штат и даже три месяца работала. Написала несколько прошений в разные инстанции РОКК:

« ... я работала в лазарете Всероссийского Союза Городов, но в виду того, что отец (полковник — С. Н.) мой находится на войне и в надежде увидеть его, я покинула лазарет и вернулась в Могилев (Могилев-Подольский — С. Н.), где я проживала до войны, и где желательно было бы устроиться»... в Самарский госпиталь. Просьба датируется маем 1915 г. Ее поддержал главврач, в то время — Голишевский. Только через полгода, 23 ноября, Бузарова официально вошла в отряд госпиталя.

Следует заметить, что госпитали Красного Креста формировались общинами сестер милосердия и носили их названия. При ротации кадров представители именно этой общины имели первоочередное право быть принятыми в госпиталь. Таким образом, Лидии Бузаровой пришлось писать прошение на имя председательницы Самарской Ольгинской общины. Лидия Бузарова была причислена к ней и стала служить в госпитале.

Возможно, в сентябре 1919 г., во Владикавказе в ее доме (угол Марьинской и Московской улиц, 37) поселилась семья беженцев из Киева — Михаил и Татьяна Булгаковы. Учитывая характер нашего медика, его склонность к пригодным условиям быта, интуитивно верим, что так оно и было. Во Владикавказ Булгаков приехал добровольно, надеясь найти приют в доме знакомого ему человека. Версия имеет право на существование, и поиск доказательств продолжается.

IV.

Успешный мл. ординатор Самарского госпиталя Михаил Булгаков в пике профессиональных возможностей оставил службу. Его затребовало Военное ведомство. Призыв на военную службу был объявлен еще в июле. Управление РОКК могло ходатайствовать об освобождении нужного специалиста. Но даже попытка не была сделана. Общеизвестно, ведомство настроено строго-категорично.

В штате Военно-Санитарного управления не хватало медиков. Призывавшиеся ратники ополчения разыскивались через газету (так было с однокурсником Булгакова Кацианяном). Хроническая усталость войной чувствовалась во всех сферах жизни. Брусиловский прорыв сменился затяжной позиционной войной. Общественное сознание, не получая подпитки в виде

новых побед, протестовало. Резерв человеческих сил исчерпывался, а впереди — больше года войны.

Самый сложный и многотрудный период за всю эпопею войны пережил на фронте (с 13. 04. по 13. 09. 1916 г.) доктор Булгаков. 11 сентября 1916 г. он покидает Черновцы и направляется в Киев, а 13 сентября приказом зав.мед.частью РОКК при армиях Юго-Западного фронта освобожден от службы.

Вскоре Самарский госпиталь оставит на время (два месяца отпуска) и главврач Ненюков. В конце сентября он проходит освидетельствование состояния здоровья. Документ Покровского этапного лазарета удостоверяет: «Работая с начала войны, и не пользуясь отпуском, врач Ненюков сильно утомился и изнервничался за последние полгода, когда работа шла усиленным темпом при неполном штате врачей...»

Исследуемый при этом жалуется на крайнюю слабость и раздражительность, головокружение, неосвежающий сон, сердцебиение, кашель, колющие боли в груди. Объективно найдено: питание ниже среднего, бледность ниже среднего, впалая мускулатура. Со стороны нервной системы: резко выраженный дермографизм и повышение сухожильных рефлексов.

Заключение: ... «больной страдает хроническим катарром обеих верхушек и резко выраженной неврастенией на почве переутомления, в виду чего нуждается в продолжительном отдыхе и лечении не менее двух месяцев».

Становится понятной причина отказа Булгакову в отпуске. Его болезнь (о ней мы можем только догадываться) не была столь серьезной для врачебной комиссии. Да и *a priori* за два месяца, по мнению членов комиссии, он не мог опасно ни заболеть, ни утомиться (ведь сам вызвался служить в Красном Кресте не менее года).

Возвращение в сентябре в родной Киев было временным — на трое суток — для получения военно-прогонных денег в Управлении Киевского уездного воинского начальника. А затем — Москва, Москва! Место службы — резерв Московского окружного Военно-Санитарного Управления. Призывной лист № 9183 Киевского Губернского по воинской повинности Присутствия от 16 июля 1916 г. регламентировал поведение классного медицинского чиновника. И так, была еще одна дата крат-

косрочного пребывания призывника в Киеве, о которой мы не знали. Татьяна Николаевна вспоминала, что на период переезда госпиталя из Каменец-Подольска в Черновцы (начало июля) вернулась в Киев. Через некоторое время за ней приехал муж и забрал ее. Вероятно, в этот период в Киеве и был оформлен Призывной лист.

В район действующей армии просто так не пускали, нужно было обязательно иметь проездные документы и разрешение коменданта штаб-квартиры 9-ой армии. Естественно, документов не было, но находчивость и смелость лекаря-фронтовика помогли обойти армейские строгости. И случилось это на ст. Оршевцы (совр. назв., Чернов. обл.). Вместо пропуска, караульные солдаты увидели что-то похожее, может быть и рецепт. Их неграмотность нивелировала почти драматическую ситуацию.

В отсутствие Булгакова, его имя не сходит с уст медицинских чиновников разных рангов. Первым бьет тревогу главврач Самарского госпиталя. Медперсонал остался без квалифицированного хирурга. Крестарм 9 (служебная лексика) Ильин отправляет депеши в Киев. В ответ телеграфирует Адрес: «7 сент. 1916

Крестарм девять

Инспектору Голишевскому

Резерв давно исчерпан Булгакова заместить нечем точка Если признаете соответственным открыть при Самарском небольшое глазное отделение командиром Рожкова который может организовать также хирургии Срочно телеграфируйте Ваше также Особоуполномоченного согласие

Адрес»

Ответ получен незамедлительно.

«19. 09. 1916 г. Киев, Юго-Запад Крест

Глазное отделение при Самарском желательн Особоуполномоченный и я приветствуют назначение Рожкова

Голишевский»

Интрига исчерпана. Но Булгаков так и остался незаменимым. Рожков открыл глазное отделение и основной упор своей деятельности направил на лечение заболеваний глаз — последствий газовых атак.

А писатель сохранил добрую память о своих бывших сослуживцах и некоторых из них, используя и фамилии и основное в

личностных характеристиках сделал героями своих произведений. Кроме Жилина, одним из самых приметных людей (в Управлении Красного Креста) был нач. отдела мед. части Рудольфи. Его ценными указаниями пользовались все 57 врачей фронта. Циркуляры приходили регулярно (об экономии столбнячной сыворотки, о необходимости ведения статистики остроозразных заболеваний, о замене использования ваты лигнином и т. д.). Выгода была обоюдно и для раненого, и для врача. А теперь вспомните и сравните нашего Рудольфи с приметным в литературном мире издателем Рудольфи («Театральный роман»), не менее профессиональным, чем его реальный однофамилец.

Мы прикоснулись к глубинному периоду в жизни писателя Булгакова, скрытому его памятью. Язык документов рассказал нам многое. Нелегко ему было на фронте. Прекрасные условия работы в Каменец-Подольском и Черновцах сочетались со сложностью и непредсказуемостью ее результатов. Но он делал все, что в силах умного и добросовестного врача: много ампутировал, внимательно и ответственно контролировал послеоперационный уход — отмечал изменения в состоянии раненых, назначал радикальное лечение. Не спал ночами. Пропадал в палатах. Свои обязанности выполнял «весьма удовлетворительно». Спасал, спасал, спасал. Его деяния соответствовали девизу Университета св. Владимира — «Полезь. Честь. Слава.».

В тех условиях неординарных жизненных и профессиональных испытаний Михаил Афанасьевич имел ту человеческую норму, к которой в 20-е гг. стремился в Москве. Квартира, одежда, пища, книги — все было реально. Не было времени. Физическая усталость валила с ног. Писать — не было сил. И все же, на наш взгляд, он был удовлетворен своим образом жизни, ибо пока еще жил в мире, к которому привык — устоявшихся традиций, преемственности поколений интеллигенции. Хочется верить, что эмоциональное и душевное успокоение приносили ему качественно выполненная работа, сочувствие и поддержка верной жены, человеческая благодарность раненых войной. Вдохновляли особый колорит, запах, воздух — дух двух чудесных городов (один — старинная крепость, другой, холмисто-садовый, как сам Киев), навсегда оставшихся зашифрованными мгновениями памяти писателя.

Использованная литература.

1. Брусилов А. А. Мои воспоминания.— М.: Военное издательство.— 1943.— 262 с.
2. Булгаков М. А. Собр. соч. в пяти томах.— ТТ. 1, 2, 4, 5.— М.: Худож. лит., 1990.
3. Виленский Ю. Т. Доктор Булгаков.— К.: Здоровье, 1991.— 254 с.
4. Паршин Леонид. Чертовщина в Американском посольстве в Москве, или 13 загадок Михаила Булгакова.— М.: Книжная палата, 1991.— С. 13—114.
5. Рогозовская Т. А. В поисках компаса. (Из «Дома Турбиных» к «Белой гвардии»)// Булгаковский сборник.— Таллинн.— 2001.— №4.— С. 177.
6. Центральный государственный исторический архив Украины в Киеве.— Ф. 719, оп. 1, дд. 53, 62, 83, 138, 145, 328, 351, 355, 395, 429, 449, 465, 525, 549, 553, 565, 813, 929, 1259, 1545.
Ф. 719, оп. 2, дд. 1205, 1338, 1351.
Ф. 719, оп. 5, дд. 150, 156, 162.

Олена МОКРОУСОВА,

головний спеціаліст

*Київського науково-методичного центру по охороні,
реставрації та використанню пам'яток історії,
культури і заповідних територій.*

ПИЛИП ЯСНОГУРСЬКИЙ — КИЇВСЬКИЙ ДОМОВЛАСНИК-ОРИГІНАЛ

*Милі були люди:
цільні, яскраві тини старого Києва.
Кошиць О. Спогади¹*

В літературі романтизму популярними були оригінальні персонажі, яких письменник Микола Лесков об'єднав під назвою «антиків». Ці яскраві особистості втілювали ті чи інші якості людини, були уособленням людських вад або чеснот. Їх можна вважати психологічними архетипами міста, стовпами суспільства². Зустрічаємо ми портрети оригіналів у багатьох спогадах: Ф. Вігеля, О. Муравйова, С. Ярона, О. Паталєєва, С. Вітте, О. Кошиця, О. Вертинського, інших. Реальні постаті часто міфологізувалися ще за життя, перетворюючись на персонажів міських анекдотів та легенд. Спільними для них можна вважати їх своєрідну «ненормальність», непопадання у стандарт суспільства. Дослідники й сьогодні знаходять в історії Києва людей, які, не завжди поціновані сучасниками, доповнюють галерею київських антиків.

Ім'я дворянина Пилипа Ясногурського — домовласника, чиновника, гласного міської Думи, письменника-«бытописателя», критика (чи, скоріш, критикана) сучасного йому суспільства — можна віднести до тих персоналій, які залишили свій слід в історії київського суспільства. Залишили не завдяки видатним якостям, а скорше, попри них. Крім того, власні спогади нашого персонажа дають змогу побачити його внутрішній світ, що відповідає напряму персональної історії, який є нині популярним у науці. Такий підхід на перше місце ставить особливе,

¹ Кошиць О. Спогади.— К. 1995.— С. 274.

² Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины.—К. 2002.

індивідуальне, використовуючи факти і соціальні події у вигляді фону³. І не біда, якщо героєм стає фігура не велична, а швидше комічна: «...годится биография индивидуума любого калибра: от Наполеона Бонапарта до третьестепенного польского велосипедиста, лишь бы источники давали возможность по-настоящему глубоко заглянуть в его внутренний мир»⁴.

Особа Ясногурського залишається ще маловідомою. Лише невеликі розвідки про нього надрукував у «Киевских ведомостях» та «Газете по-киевски» дослідник М. Кальницький⁵. Вперше з ім'ям губернського секретаря Пилипа (російською мовою — Филипа) Норбертовича Ясногурського^{6*} ми зіткнулися, вивчаючи забудову вулиці Студентської, досить молодої на карті Києва. За чотирма купчими 1871 та 1872 рр. Ясногурський з дружиною Ганною Іванівною придбав величезну територію колишнього позаміського хутора, що простягався приблизно від сучасної вулиці Пимоненка до Глибочицького проїзду, вздовж вулиці Львівської (Артема) і виходив на Глибочицьку. До цього, у 1870 р. Ганна Іванівна Ясногурська (уроджена Костирова) купила вже садибу на Лук'янівці — по вул. Воровського № 11 (колишній № 9), яка наприкінці ХІХ ст. перейшла до іншого власника⁷.

Історія території, де оселився Пилип Норбертович, простежується з першої третини ХІХ ст. Тут знаходився великий хутір, що належав Диковському Іосифу (Іосипу). Вважається, що саме від його імені вулиця Студентська отримала свою первісну назву — Дика (сучасна назва існує з 1938 року)⁸. Майже всю площу садиби займали фруктові сади та гаї, а в нижній частині містився рибний ставок. На одній з верхніх площадок, звідки відкривались мальовничі види на Нижнє місто, стояв чайний будиночок для відвідувачів парку. Тут любили проводити час

³ Володихин Д. Экзистенциальный биографизм в истории//Персональная история.— М.,1999.— С. 4.

⁴ Там само.— С. 5.

⁵ Автор висловлює подяку за окремі надані матеріали і консультації.

⁶ На колоритні документи, пов'язані з цією особою, звернула нашу увагу дослідниця І. В. Абрамова.

⁷ ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 2716.

⁸ Вулиці Києва. Довідник.— К., 1995.— С. 216.

мешканці Подолу, влаштовуючи лікніки⁷. На плані хутора 1872 р. ще позначено це місце для прогулянок. На цьому ж плані ми бачимо, що поряд з володінням Ясногурського ще існував і хутір Диковського Григорія Йосиповича (понад 5 десятин)⁸.

Отже, у 1872 р. Ясногурський володів більше ніж 13-ма десятинами землі»*. Поступово відбулося збільшення і без того значного домоволодіння. Частина землі 1882 р. перейшла, за заповітом родички А. Н. Ясногурської, у 1894 рр.— від М. Н. Криницької (ймовірно, племінниці). 1890 р. він придбав ділянку по вулиці Львівській площею 800 кв. сажнів⁹. Але тоді ж П. Н. Ясногурський почав і розпродаж землі. 1899 р. вже всі садиби від вулиці Пимоненка до Студентської (тоді ще не існуючі), що виходили на лінію вулиці Львівської (Артема) належали різним домовласникам. Дозволи на продаж надавалися у 1903, 1904, 1906, 1908, 1914, 1915 рр. Головною умовою міста було збереження вільного проїзду з новостворених садиб на Львівську вулицю¹⁰. Один з планів відображає розподіл нових ділянок у 1906 р.¹¹ Але станом на 1909 р. залишалася ще ділянка площею майже дев'ять десятин¹². Сам же Ясногурський жив у садибі № 26-30 по вулиці Глибочицькій, забудова якої залишалася малоповерховою невиразною¹³. Серед численних будівель тут розташовувалися і пиво-медоваренний заводик та піч для випалу цегли¹⁴.

Розпланування садиби Ясногурського суттєво змінило топографію історичної місцевості Лук'янівки, стало найдовговічнішим творінням нашого героя. Тут проявився дієвий характер людини, що жила в епоху господарчих зрушень і змогла, незважаючи на немолодий вік, збагатити себе і, принагідно, зробити корисну справу місту. Першою на теренах колишнього хутора була розпланована вулиця Монастирська (сучасна — М. Пимо-

⁷ Макаров А. Вказана праця.— С. 410.

⁸ ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 5920, с. 1.

* Більше 13 га, тобто 130.000 кв. метрів.

⁹ ДАК.— Ф. 163, оп. 38, спр. 614.

¹⁰ ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 1657, с. 60.

¹¹ ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 2720, с. 16.

¹² ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 2718, с. 11.

¹³ ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 3265.

¹⁴ ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 5920, с. 1.

ненка) біля Києво-Покровського жіночого монастиря. При її проведенні 1901 р. у домовласника виник конфлікт з монастирем, під огорожу якого Ясногурський підкопався, роблячи нову трасу. Численні комісії по-різному поставилися до загрози обвалу огорожі. Проте, пану Пилипу, мабуть, набридло бюрократичне листування, тому у 1902 р. він пообіцяв письмово (в прикраманій йому рішучій манері), у разі виникнення пошкоджень стіни, виправити їх за власний рахунок¹⁵. Проте, ще 1906 р. ця вулиця не була нанесена на план міста, садибами володіли кілька осіб на підставі сервітутного права¹⁶. На одному з планів величезного домоволодіння показані зміни, пов'язані з продовженням Глибочицької та прокладенням нових вулиць Монастирської та Дикої (сучасна Студентська)¹⁷. Невдовзі після розпланування останньої, у 1915 р., її мешканці просили міську владу «возбудить ходатайство переименовать «Дикую» улицу другим более примечательным названием, отвечающим культуры г. Киева...»¹⁸. Пам'ять же про Ясногурського залишилася у назві Пилипівського (Филипівського) провулка, що проходить від Студентської до вулиці Василя Дончука, колишньої Пилипівської. Так наш герой продовжив галерею киян-домовласників, які увічнили свої імена у назвах вулиць — Анненківської, Бухтєвської, Бегічевської, Багговутівської, Караваєвської, Мерінгівської, Прозорівської, Смородинському та Пащенковському узвозах і багатьох інших.

П. Ясногурський був автором кількох книжок розповідей і спогадів: «Новеллы» (1906 р.), «Бабий бунт» (1909 р.) «Киев былой, настоящий и будущий. Рассказы очевидца» (1913 р.). Не забував він і про міські питання, видавши книгу «Характеристика деятельности Киевского общественного управления за истекшее четырехлетие. 1906–1910» (1910 р.)* та «Городские клад-

¹⁵ ДАКО.— Ф. 1, оп. 237, спр. 298.

¹⁶ ДАК.— Ф. 163, оп. 7, спр. 1657, с. 59.

¹⁷ ДАК.— Ф. 163, оп. 41, спр. 5920.

¹⁸ ДАК.— Ф. 163, оп. 39, спр. 399, с. 269.

* Вона викликала, до слова, увагу міської влади. У 1910 році в канцелярії генерал-губернатора розглядалася справа «По поводу поданной Ф. Н. Ясногурским книжки под заглавием «Характеристика деятельности Киевского городского общественного управления за истекшее четырехлетие (1906–1910)». Архивна справа зберігалася у ЦДАК України, але вибула зі зберігання.

бища» (1910 р.). Бавився він також віршами, навіть у Думі намагався виступати у поетичній формі. До однієї з книг автор включив власний рифмований твір «Розбите життя» (однак поезією його навряд чи можна назвати):

Дал.. Не знает судьба сожаленья,
Душу пылкую в мир отдала,
Породила в ней страсти, стремления
И желанья сама развила.
Для чего? Чтоб потом беспощадно
Подавятъ все порывы ея,
Сделать жизнь для нея безотрадной,
Беспросветной тюрмой бытия...

Творчість П. Н. Ясногурського свідчить не стільки про літературний хист, скільки про вдачу очевидця, «бытописателя». Але найбільш цікавими його «літературними творами» здалися нам ділові листи, написані живою дотепною мовою людини, що знає ціну собі та владі. Сам домовласник чудово розумів всю користь від проведення вулиць крізь свою садибу, навіть перебільшуючи їх значення. 1909 р. він звернувся до Київського товариства взаємного кредиту за підвищенням кредиту на своє майно, мотивуючи це високою його прибутковістю. Звернення відрізняється комічністю стилю та неабиякою самовпевненістю: «Во-первых, что в настоящее время в Обществе изобилие денег и Банк наш стоит так солидно и на таких твердых ногах, что пусть другие спрячутся... Во-вторых, что касается меня, я тоже как будто бы твердо стою. Никому не должен, не пью, не курю, не развратничаю как другие, живу скромно, да в тихомолку принимаю все заботы улучшать мое материальное положение. В-третьих, имущество мое, которым владею в настоящее время, значительно поднялось в цене... По проведенным мною улицам город устроил освещение, провел магистральную водопроводную трубу, даже камень на мостовья, а на Дикой устраивает канализацию. Такая роскошь какой я никогда не ожидал!.. А цена земли по Глубочице растет не по дням, а по часам, как говорится. Трамвайное сообщение с Подола на вокзал — и с вокзала на Подол устроено на моих даже тротуарах двойными путями; наконец, не сегодня завтра, пойдет грузовое движение к вокзалу через мой двор, только в Петербурге остановка. Тог-

да только садись и загребай лопатой денежки! Прошу уважить мою просьбу, приняв наконец во внимание, что я слишком старый член и должен пользоваться каким либо с Вашей стороны вниманием»¹⁹.

До речі, подібну фантастичну ідею зустрічаємо ми ще раз. Мешканці Глибочицької вулиці хотіли перейменувати її на Санкт-Петербурзьку, щоб привернути увагу киян-депутатів Державної думи, які «...разъезжая ежемесячно из Киева в Петербург и обратно через Глубочицу, обратят внимание на эту отчаянную местность (...) Я конечно не присоединился к этой мысли, заявив, что это глупость, ибо вряд ли вагон, отправляющийся в Петербург пойдет через Глубочицу...»²⁰ У зверненні до кредитного товариства Пилип Норбертович виглядав більш переконливо. Цікаво, хто подав ідею «прямого сполучення» зі столицею — Ясногурський сусідам-лук'янівцям, чи навпаки.

Того ж 1909 р. він подає черговий лист до Ради Київського Товариства Взаємного кредиту з того ж питання — підвищення кредиту: «Общественное мнение г. Киева говорит, что Общество Взаимного Кредита, такой солидный Банк, что лучшего во всем Киеве не найдется и что у Вас имеется много денег. Я, старый член общества Взаимного кредита, тоже такого мнения и пойду дальше. Я полагаю, что наш Банк стоит выше Киевской Конторы Государственного Банка, но меня берет сомнение имеются ли деньги в нашем Банке. Предположение это основывается на том, что наш Совет слишком скупно выдает ссуду под имущество солидной ценности. (...)Прошу назначить Комиссию взглянуть на мое имущество и выдать мне под оное дополнительную ссуду в размере 50 т.р. Тогда будет несомненное доказательство, что в нашем банке имеются деньги». Не відомо, чи вплинув цей лист, чи справді майно було того варте, але кредит був-таки збільшений до 75 тисяч рублів²¹.

Взагалі, Ясногурський вмів писати переконливо. Ще у 1881 р., бажаючи отримати підвищений кредит (звичайно!) на садибу по Бульварно-Кудрявській (Воровського), він серед різних аргументів, навів і такий: «В виду того, что задача Вашего

¹⁹ ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 2718, с. 77.

²⁰ Ясногурский Ф. Киев быллой, настоящий и будущий.— К.,1913.— С. 66-67.

²¹ ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 2718, с. 73-74.

Банка, главным образом, состоит в том, чтобы помогать нам домовладельцам, я обращаюсь к Вам... с покорнейшею просьбою увеличить мне кредит...»²² Здається, така наполегливість непогано діяла.

Схильність до епістолярного жанру Ясногурський іронічно* визнає у спогадах: «Обладея некоторой способностью писать, я целыми пудами написал бумаг, просьб и ходатайств в разные места и разным лицам, но ни от кого не добился участия. От этого писания получил паралич правой руки и остановился писать дальше»²³.

Патріот своєї місцевості, він опікувався впорядкуванням Глибочицької вулиці, на якій жив багато десятиліть: «...нет в Киеве более полезной во всех отношениях улицы как Глубочица, здесь сосредоточена главная артерия человеческой жизни, соединяя Подол с железной дорогой, улица шире Крещатицкой, движение плодотворнее чем на Крещатике, да живописнее всякой другой местности. Здесь лес, горы, ущелья, вид на Днепр и всякие прелести, монастырь... и много прекрасных воспоминаний. Словом попадись эта местность в руки немца, француза или бельгийца... она представляла бы собой восхищение для всех и ценилась бы на вес золота»²⁴. Проте, коли по вулиці пустили трамвайний рух, причому ті самі бельгійці, яких Ясногурський закликав сторінкою раніше (щоправда, це була «бельгійська жидівська компанія»), домовласник виступив проти — «... с оружием в руках останавлию проезд трамвая по моему тротуару»²⁵. Це не завадило йому в подальшому побачити в цьому можливість підвищити кредит.

Не тільки власні твори, й архівні документи (формулярний список²⁶ та інші) дають змогу скласти коротку біографію Пилипа Ясногурського. Він народився у 1839 році, отримав домашню освіту і виховання в Києві. Певний час в дитинстві жив у містеч-

²² ДАК.— Ф. 143, оп. 2, спр. 2716, с. 24.

* Вивчаючи твори Ясногурського ми знаходимо безліч місць, які не можна сприймати серйозно. Проте, залишаються сумніви, чи був автор здатний до гумору і самоіронії.

²³ Ясногурский Ф. Киев былой...— С. 58.

²⁴ Там само.— С. 71.

²⁵ Там само.— С. 72.

²⁶ ДАКО.— Ф. 1, оп. 295, спр. 60139, с. 11–14.

ку Порицк Волинської губернії²⁷. Незважаючи на польське походження, був православним. Закінчив всього 3 класи київської II гімназії, про яку згадує як про місце, куди приймалися діти бідних батьків благородного звання, з чиновництва, військових, купців²⁸. Автобіографічні книги Ясногурського дають докладне уявлення про його гімназичні роки — здібності, уподобання тощо. Читаючи рздуми про географічну науку, як не згадати «Недоросля» Фонвізіна: «Мне казалось, что география... представляла интерес исключительно тем, кто желал путешествовать; но, в то же время, я досконально знал, что в России существуют еврейские балагулы и почты, которые завезут всякого человека, если ему вздумается, хотя на край света»²⁹. Не мав маленький Пилип успіхів і в іноземних мовах, але у наступні роки мотивував свою відразу аргументовано: «...преподавание в гимназиях, как прежде, так и теперь, иностранных языков, не имеет смысла; ибо затуманиваются молодые головы и отвлекаются мальчишки от главных предметов, составляющих цель жизни»³⁰. Нагадаємо, що автор пишався тим, що не використовує іноземних слів у своїх книгах³¹. З російської ж мови і літератури він був непоганим учнем, навіть контролював успіхи інших гімназистів. Проте, «по воле судьбы не пришлось мне заручиться патентованной премудростью за невозможностью окончить с толком образование по случаю преждевременной смерти отца...». Не потрапив хлопець і у кадетський корпус, про що згодом жалкував: «Меня что то тянуло в военную службу; без сомнения по моему характеру и удальству я достиг бы больших чинов, попал бы на войну в Японию, победил бы японский народ... Богу угодно было распорядиться по иному, и вот теперь я прозябаю в Киеве по Глубочицкой отчаянной улице в доме № 30 и пишу заметки о пережитом времени»³².

²⁷ Ясногурский Ф. Характеристика деятельности Киевского городского общественного управления за истекшее четырехлетие. 1906-1910.— К., 1910.— С. 137.

²⁸ Ясногурский Ф. Н. Новеллы.— К., 1906.— С. 14-15.

²⁹ Там само.— С. 16.

³⁰ Там само.— С. 18.

³¹ Ясногурский Ф. Киев былой...

³² Там само.— С. 27-28.

Отже, молодий 15-річний Ясногурський розпочав свою кар'єру 1854 р. у Київському губернському правлінні спочатку як реєстратор, потім канцелярист І розряду земського суду³³. У Земському суді на нього як на «образцового столоначальника» звернув увагу сам генерал-губернатор Васильчиков, після чого кар'єра пішла вгору. Наш персонаж пройшов етапи столоначальника Київської поліції з чином колезького реєстратора (1858 р.), пристава відкупних справ у Києві (1862 р.) та пристава 3 і 2-го станів Черкаського повіту (1862–1863 рр). Виконуючи обов'язки, Ясногурському довелося боротися з польськими повстанцями 1863 р. Дивно, що, попри польське походження, він не ставився прихильно до своїх співвітчизників.

1861 р. наш герой подав прошення про відставку «по домашнім обставинам, а более по разстроенному здоров'ю», на підтвердження надав свідоцтво лікаря. Але оскільки документ підписав тільки лікар, без поліцейського чиновника, то відставка була прийнята не одразу³⁴. Через деякий час Ясногурський одужав і 1862 р. повернувся на службу на посаду поліцейського пристава відкупних справ у Києві. Управляючий київського чарочного відкупу, київський купець Іван Андрійович Толлі дав йому позитивну характеристику: «Ясногурский познаниями своими вполне соответствует этому назначению и будет крайне полезен...»³⁵. У 1864 р. молодий чиновник був зарахований у штат Київського губернського правління, отримував 600 рублів жалування сріблом³⁶. 1865 р. він знову подав прошення за домашніми обставинами звільнити його на деякий час від служби. Але вже у 1866 р. виявив бажання продовжити службу у Міністерстві юстиції і просив перевести його у штат Палати Цивільного суду.

Судячи з документів, кар'єра його розвивалася досить вдало. Але знайшлися і чорні плями. Проте, сам Ясногурський пишався ними. Нагадаємо один службовий подвиг поліцейського чиновника. Виконуючи постанову, він наказав знести єврейський будинок, в якому тоді знаходилися люди. Проти таких дій

³³ ДАКО.— Ф. 1, оп. 295, спр. 48124.

³⁴ ДАКО.— Ф. 1, оп. 295, спр. 55173.

³⁵ ДАКО.— Ф.1, оп. 295, спр. 55905.

³⁶ ДАКО.— Ф.1, оп. 295, спр. 60139.

виступив навіть ключар Софійського собору Лебединцев*. «Он напечатал, что русское царство, преследовавшееся монголами, татарами, поляками и разными врагами, не испытало столько бед, сколько пришлось ему испытать в 1863 году от станового пристава Ясногурского³⁷. Він був звільнений, відправлений на гауптвахту на місяць, а після закінчення терміну мав бути висланий до Архангельської губернії, як «вредный и строптивый чиновник»³⁸. Але в Петербурзі міністр внутрішніх справ Валуєв особисто зацікавився цією справою і Ясногурський був врятований від заслання.

Зберігся ще один красномовний архівний документ «об обидах нанесенных купеческим сыном Красновым становому приставу Ясногурскому и обратно сих последним еврею Краснову». У 1866 р. Палата карного суду розглядала скаргу Малки Краснової на колишнього станового пристава Черкаського повіту за раптовий обшук у будинку її чоловіка Зуся Краснова, нанесення йому побоїв та арешт. З документа відомо, що Краснов, начебто, протидіяв рекрутському набору та образив Ясногурського, однак архівна справа не розкриває кінця процесу³⁹. Про це ми довідуємося зі спогадів самого Ясногурського. Виявляється, він наказав дати Краснову 50 ударів різками, але це самоуправство стало відомим. «Когде дело перешло в Уголовную палату, я просил дать мне свидетельства для получения у раввина Цукермана удостоверения из талмуда, что евреи... обязательно должны солгать под присягой в деле против гоя. В моем ходатайстве было отказано... За сие дело меня арестовали на месяц»⁴⁰. Тут ми вже не вперше зустрічаємося зі «щирим та відвертим антисемітизмом» пана Ясногурського, але про цей ракурс нашого портретованого ми поговоримо далі. Єврейське питання чи не червоною ниткою проходить крізь його життя.

Крім того, пан Пилип вважав, що тілесні покарання, в яких він мав великий досвід, дають найкращі виховні результати

* Лебединцев Петро Гаврилович (1819–1896) — протоієрей, настоятель Софійського собору, відомий історик, краєзнавець, археолог.

³⁷ Ясногурский Ф. Киев быллой...— С. 32.

³⁸ Там само.— С. 32.

³⁹ ДАКО.— Ф.1, оп. 295, спр. 52044.

⁴⁰ Ясногурский Ф. Киев быллой...— С. 31.

«с тех пор, как я выпорол ... еврея Зуся Краснова ... начальство в этом уезде не испытывает никаких противудействий во всех своих делах со стороны евреев. На цыганах Григоровиченковых и других конокрадов отразился случай наказания тем, что в Киевском уезде прекратилось воровство лошадей»⁴¹. Мабуть, така позиція посилювала його схильність до філософії: «Стараясь приобрести любознательность в жизни, я интересовался человечеством даже в мелочах»⁴².

Що ж стосується покарання жінок, то воно не є дійсним: «злые женщины по их характеру, злобе и мщению, окажутся всегда выродками никакия телесные наказания не останвят характер злых женщин от преступных деяний, такая пошла теперь мода...»⁴³. Це не єдиний подібний виступ проти жінок. Ностальгічно згадуючи старі добрі часи Миколи I наш автор підкреслює: «Женщины тогда были на втором плане и не играли особой роли, за исключением двух-трех особ из высшего круга. Назначение остальных ... — размножение потомства, быть верными мужьям, да исполнять по хозяйству домашния работы, к чему мы мужчины вовсе непригодны (...)»⁴⁴ Проте, в іншому місці він не задоволений патріархальним життям простої міщанської київської родини, у якій жінка в усьому догоджає чоловікові та народжує дітей. У цій «Київській новелі» автор дає вісім порад щодо шлюбного життя. Всі вони спрямовані на те, щоб чоловік не трапив під підбор своєї дружини⁴⁵. Проте, якщо довіряти автобіографічним відомостям, його власна дружина (друга) — Єлизавета Андріївна — мала на чоловіка здебільшого вплив, була «чрезвычайно ревнивая и чувствительная особа». Вона навіть контролювала бесіди чоловіка з відвідувачками⁴⁶. Виправданням дружині слугувало лише її виховання в інституті шляхетних дівчат: «воспитанная на широких началах благопристойности, она должна поддерживать такой режим в домашнем своем быту и держать мужа в границах нравственно-

⁴¹ Там само.— С. 56.

⁴² Там само.— С. 52.

⁴³ Там само.— С. 56-57.

⁴⁴ Там само.— С. 59.

⁴⁵ Ясногурский Ф. Новеллы.— С. 59-66.

⁴⁶ Там само.— С. 70.

сти⁴⁷. На завершення питання відносин чоловіка і жінки Ясногурський виступає також експертом у сексуальних проблемах. «Внемлите благочестивые жены! Нынче настал век гуманности, культуры, цивилизации, свободы и своеволия. Бросьте скверную привычку изводить мужей излишними требованиями супружеских ласк — и не надоедайте им своими ласками. Это противно мужьям и охлаждает их чувства»⁴⁸.

Моралізатор Ясногурський із задоволенням згадує, що виконуючи поліцейські обов'язки в Києві, брав участь у боротьбі з будинками розпусти. Проте, збереглося свідчення його сучасника про один красномовний епізод. 1906 р., під час розгляду в Думі питання про переведення будинків розпусти з вулиці Ямської, наш 67-річний герой «прославився» своїм виступом: «В законе нет указаний на то, что публичные дома должны быть в отдаленном месте. Это было в прежнее время. Теперь публичную женщину в каждом доме найдем... Кажется, для удобства нужно устраивать их на Крещатике. Почему я с одной окраины должен ехать на другую»⁴⁹. На завершення він запропонував подивитися порнографічне фото, яке врешті подарував гласному Добриніну. Тож і не дивно, що його молода дружина була вельми ревнивою особою. У новелі «Бабий бунт» Ясногурський змальовує ясраву сцену ревнощів, яку вона влаштувала після спілкування чоловіка з групою знервованих базарних перекупок⁵⁰.

Але Пилип Норбертович здавався поважним членом суспільства. Багатий домовласник, гласний Київської Міської Думи, обраний лук'янівцями член Ради Лук'янівського попечительства про бідних, захисник моральності, письменник... Своєю службою в Думі він пишався особливо: «Я старался быть обыкновенным труженником, работал день и ночь на пользу населения., не добываясь ни выгод ни честолюбия, израсходовал своих денег 800 рублей и в конце концов порешил отдать городу все мое состояние, по примеру Дегтерева, но меня не поняли.

⁴⁷ Там само.— С. 71.

⁴⁸ Там само.— С. 80.

⁴⁹ Гарольд. Наши гласные.— К., 1906.— С. 44–45.

⁵⁰ Кальницкий М. Бывший гласный Киевской думы едва ли не стал жертвой «бабьего бунта»/Киевские ведомости.— 1998.— 19 января.— С. 11.

После этого уничтожил завещание...»⁵¹ «Достоинство мое как гласного ... состояло в том, что я ни одного Думского заседания не пропустил ... (їздив навіть у непогоду — О. М.), знаю на память все дела доложенные Думе и всякому могу, без вранья, ответить в каком оне положении. Затем, будучи свободным человеком, я имел возможность ежедневно бывать в управе, и помогать нуждающемуся по городским делам человечеству...»⁵² Не крав наш депутат міського каменю, не втручався у справи, яких не розумів, не брав участі у зайвих комісіях, не користувався безкоштовними трамвайними квитками... А після засідань він, нещасний, не спав півночі, даючи звіт про роботу своїй власній дружині, яка вельми цікавилася справами самоврядування. «Понятно Вам теперь господа исключительное положение смирных характером мужей. Стоит ли после того жениться на институтках с широким образовательным цензом»⁵³.

Маячи досвід депутатства, Ясногурський залишив нам образ «ідеального гласного Думи»: «Гласный это не вещь, не птица и не баран.., а живой гражданин, обладающий пятью чувствами... Гласным, прежде всего, должен быть честный человек, без всякой корысти, иметь здравый ум, понятливость, подвижность и находчивость, а если, не обладая таковыми качествами лезет в гласные, пусть не обижаются когда услышит название «головотяп». Гласному, кроме того, нужно быть богобоязливым христианином и благочестивым семьянином, не подымать высоко носа, памятуя, что он — слуга общества, он должен любить свой город, как собственное тело...»⁵⁴ Серед пороків гласних він називає небажання спілкуватися зі своїми виборцями, кокетування з дамським персоналом Думи (а раніше приймати жінок на службу вважалося взагалі злочином!), пропускання засідань Думи («гласный тогда только освобождается от явки в думское собрание, если бы он умер или заболел»), відвідування замість цього клубів і ресторанів. Гнівається він і на тих, хто займається в Думі політикою. Але найстрашнішими злочинцями були куряги, які в думських засіданнях отруювали

⁵¹ Ясногурский Ф. Киев быллой, настоящий и будущий.— С. 71.

⁵² Там само.— С. 110.

⁵³ Ясногурский Ф. Новеллы.— С. 117.

⁵⁴ Там само.— С. 105.

оточуючих («если одолевает вас... скука... лучше ухаживайте за женщинами, хотя, собственно говоря и это порок, но не так убийственный как табак»)»⁵⁵. Саме в тютюнокурінні вбачав Ясногурський причину невдалих рішень думців: «Не может быть правильного взгляда, разсуждения и решения, когда люди думают только о курении...»⁵⁶. Невипадково, за чотири роки він провів у Думі тільки одне питання — про заборону паління на засіданнях. Щоправда, приходячи в Думу щодня, він закидав її пустими заявами «проявляя черты типичного графомана (...)»⁵⁷

Соціальна активність Ясногурського виявилася і у виборах уповноважених 2-го розряду Товариства Взаємного кредиту. Але він був забалотований, попри всі передвиборчі гарантії. «До такой степени поразило меня это событие, что даже и теперь, когда в нашей думе участвую в баллотировке, начинает меня трепать лихорадка...»⁵⁸ Незважаючи на «тонку душевну організацію» наш антик відчував у собі неабиякі керівні здібності: «Будь я губернатором, у меня на столе лежало бы городское положение., я бы умело держал в ежовых рукавицах халатников городских деятелей и у меня глубочица была бы перво-классной улицей»⁵⁹. Про розвиток своєї кар'єри Ясногурський пише (знову сподіваємося, що іронізує, а не говорить серйозно): «Имея возможность достигнуть чина гражданского генерала, я отказался от сей чести, исключительно из того, чтобы, в своем парадном костюме, не уподобляться гробовщику. По этой причине я остался в чине коллежского асессора, хотя мог быть даже Действительным Тайным Советником, ибо обладаю здравым умом и могу правильно говорить, читать и писать по русски, что собственно говоря, только и требуется по настоящему времени»⁶⁰. На цей крик душі автора надихнуло спостереження поховальної процесії на вулиці Львівській. Ці ж події наштовкнули Ясногурського на роздуми про християнську обрядовість і закінчилися сентенцією, яка свідчить, що не тільки євреї, іно-

⁵⁵ Там само.— С. 106-107.

⁵⁶ Ясногурский Ф. Характеристика деятельности...—С. 67.

⁵⁷ Гарольд. Вказана праця.— С. 45.

⁵⁸ Ясногурский Ф. Новеллы.—С. 40-43.

⁵⁹ Ясногурский Ф. Киев бывлой...— С. 73.

⁶⁰ Ясногурский Ф. Новеллы.— С. 52-53.

земці, поляки, малороси, чиновники та жінки не догодили Ясногурському: «Всемогущий Творец неба и земли! Какую массу народа Ты создал по образу и подобию своему, но зачем между ними так много православных дураков»⁶¹. Що ж, здається, наш герой був класичним мізантропом — він не любив усіх людей без винятку. «В Киеве из обширного общества людей, которых насчитываю вместе с евреями 550 тысяч человек, хороших людей не встречаю и вероятно не увижу... настали эгоисты ниже всякой критики»⁶².

Вимальовується образ людини не тільки колоритної, а й доволі неприємної в житті. З ностальгією згадував Пилип Норбертович часи імператора Миколи I. «Сравнивая прежнее устойчивое Николаевское время с настоящим культурным дряблым временем с трудом верится чтобы свет так быстро изменился к худшему»⁶³. Нині в громадське управління «... избираются исключительно пришлые в город из разных мест чиновники, а не коренное население города из обыкновенных граждан»⁶⁴, тоді як у миколаївські часи «все начальство было русское, немца ни одного». Єдине, що Ясногурський цінує в новому житті — звільнення кріпаків. «Слава Богу исчезло теперь это тяжелое время и крестьяне сделались людьми»⁶⁵.

Автор з теплотою згадує про часи свого навчання — карцеру, військові вправи після занять, зразкову форму учнів. Але головне — до учбових закладів не приймали євреїв: «... Евреям по их профессии предназначалось быть плутами, торгашами спичек, поджигателями и тому подобными артистами, а низшее сословие хотели сделать людьми кустарного промысла... Теперь же все стремятся в чиновники, чтобы легким способом найти свое счастье (...) Взгляните в календари, сколько у нас числится тунеядцев-адвокатов. Их чуть ли не больше, чем дел, а о врачебном персонале и говорить нечего»⁶⁶. Виступає він також проти жіночої освіти, проти вчення про соціалізм та сво-

⁶¹ Там само.— С. 56.

⁶² Ясногурский Ф. Киев быллой...— С. 59.

⁶³ Там само.— С. 57.

⁶⁴ Там само.— С. 60.

⁶⁵ Ясногурский Ф. Повеллы.— С. 19.

⁶⁶ Ясногурский Ф. Киев быллой...— С. 1–9.

боди любові. Ці ідеї, звичайно, поширюють євреї «Этим человеконенавистникам мало, им нужно развратить глупых людей, чтобы они, в погоне за новыми предметами любви, избегали брака, чтобы на детей смотрели как на помеху... им нужно, чтобы у христиан, и вообще не евреев, было как можно меньше детей...»⁶⁷. Навіть впорядковане єврейське кладовище на Лук'янівці виходить чомусь на південний сонячний бік, а занедбане християнське — на північну темну сторону... Піднімав Ясногурський єврейське питання і в Думі. «За этот подвиг пришлось мне перенести много неприятностей. Из еврейского лагеря забросали меня тысячами ругательных писем, изображали в карикатурах свиньей... При встрече плевали на меня. Словом я был в родном городе мучеником. Приходилось бежать из собственного дома куда глаза глядят». Цікаво, що ця карикатура з газети «Киевская Речь» збереглася*: огрядний чоловік зі свинячими вухами та копитами з мітлею в руках стоїть біля в'їзду до садиби, над яким вміщено напис «Черносотенно-порнографічний заклад. Львівська №200». У ворота в'їжджають бочки з лайном. Карикатура підписана: «Господар закладу приймає новий транспорт своїх творів».

Після своїх антисемітських виступів горе-депутат, за його спогадами, був бойкотований євреями, нічого не міг купити чи продати. Він начебто навіть звертався листом до Головного Правління Всеросійського Єврейського Організаційного Бунда: «Устал я в борьбе и нет мне покоя, нравственное страдание измучило меня,— а это хуже материального ущерба. Я много перенес горя, жизнь моя одно лишь непрерывное мучение»⁶⁸. Після зняття бойкоту, Ясногурський кілька сторінок присвятив позитивним якостям євреїв, відмітивши на останок, що всі єврейські злодії, яких він зустрічав, були руді, вони ж і Талмуд складали. «В общем не рыжие евреи не совмещают в себе преступных качеств. Есть между ними добродушные и даже честные особы»⁶⁹.

Для повноти картини нагадаємо, що Пилип Норбертович зневажливо ставився і до українців. Зокрема, в гумористичному

⁶⁷ Там само.— С. 41.

* Люб'язно надана М. Кальницьким.

⁶⁸ Ясногурский Ф. Характеристика деятельности...— С. 121.

⁶⁹ Там само.— С. 125.

(або, швидше, сатиричному) оповіданні «Малороссийские типы» читаємо: «В Малороссии, более менее грамотный, козак старается выдвинуться из громады и мечтает быть гетманом. Эта человеческая честолюбивая черта указывает на расслабление мозга и известна в медицине под названием «Мания величия»... Многие этой болезнью страдают»⁷⁰. Важко не погодитися з останньою фразою автора, який, здається, сам не зміг уникнути цієї хвороби. «Необходимо, чтобы мое учение проникло в кровь и в мозг человечества, чтобы на мою книгу обращено было особое внимание, чтобы она читалась везде и на каждом шагу: в церквях, монастырях, в собраниях, клубах, казармах, на площадях и в каждом месте, где происходит сходка людей»⁷¹. Важко уявити, ким вважала себе така людина.

Незважаючи на велику зарозумілість, Ясногурський справляв зовсім інше враження на сучасників, подібне до того, як сприймають сьогодні, приміром, російського політика Жириновського: «Скудость ума он стремится прикрыть разными коленцами, не брезгая никакими средствами лишь бы обратить на себя внимание» (вдягав на свого коня капелюха)⁷². «Своими коленцами потешает часть самой невзыскательной публики»⁷³, — писали про нього. Чи випадково грав він роль шута? Чи й насправді був настільки недалекою і обмеженою людиною?

Помер Ясногурський у жовтні 1913 р.— в останньому спокійному році Російської імперії, на сторожі ідеалів якої він ціле життя стояв. Похований був неподалік від свого домоволодіння, на Лук'янівському кладовищі⁷⁴. І в цьому теж вбачається іронія долі... Кількома роками раніше, невдоволений станом цього кладовища, Ясногурський писав: «Если... кладбищенское дело на Лукьяновке не будет упорядочено и все останется по-прежнему в духе антихристианском, прошу моих родных похоронить мой прах на другом благоустроенном кладбище, чтобы могила моя не подверглась осквернению бродячим скотом»⁷⁵.

⁷⁰ Ясногурский Ф. Новеллы.— С. 44.

⁷¹ Ясногурский Ф. Киев былой...— С. 40.

⁷² Кальницкий М. Как это было//Газета по-киевски.— 2005.— 28 января.— С. 10–11.

⁷³ Гарольд. Вказана праця.— С. 45.

⁷⁴ Ковалинский В. Меценаты Киева.— К. 1998.— С. 519.

⁷⁵ Ясногурский Ф. Характеристика деятельности...— С. 96.

Серед архівних документів збереглися матеріали про брата — Олександра (Франца) Норбертовича Ясногурського. Вони дають важливу інформацію про велику родину Ясногурських. Олександр (Франц) народився у 1844 р., отримав домашню освіту, кар'єру розпочав 1859 р. у м. Кременчугу писарем у міському магістраті. За формулярним списком 1888 р. він був помічником Звенігородського повітового ісправника, мав чин надвірного радника (VII ранг), до якого дослужився за 29 років служби. Прийнявши православ'я у Києво-Печерській Воскресенській церкві у 1865 р. поміняв ім'я Франц на Олександра, що засвідчує свідоцтво⁷⁶. Дружина та діти також були православні. Родового та купленого маєтку не мав.

У 1845 р. тимчасове присутствіє Волинського Дворянського Депутатського зібрання розглянуло справу про дворянство роду Ясногурських⁷⁷. З документів стає відомим, що засновник роду, Савватіян Ясногурський володів за купчою 1738 р. нерухомим маєтком — частиною села Бжонезін с селянами. Його син Лаврентій Ясногурський зазначене майно продав 1790 р. Законне походження Лаврентія, його синів Франца і Норберта-Іосифа-Еразма, онуків Сильвестра, Адама, Антонія-Рафаїла, Костянтина-Антоня-Ігнатія та Норберта-Івана-Антоня-Онуфрія з синами Феліксом-Антоном і Францем Ясногурськими підтверджувалося метричними свідоцтвами. На підставі всіх розглянутих документів Франц, Норберт-Іосиф та Норберт-Іван Ясногурські з синами були занесені до 6-ї частини дворянської родословної книги Волинського повіту. Як бачимо, ім'я Пилип не зустрічається в документах. Гадаємо, що він, так само як і брат, змінив ім'я після хрещення у православ'я. Крім того, в документі 1855 р. згадується реєстратор земського суду Фелікс Ясногурський⁷⁸.

1888 р. Олександр (Франц) Норбертович Ясногурський подав прохання перевести його до дворян Київської губернії, де він живе більше 20 років (у містечку Звенігородка). Наступного 1889 р. його діти — Георгій, Володимир і Марія Олександровичі були також зараховані до роду Ясногурських⁷⁹. Сини Володи-

⁷⁶ ДАКО.— Ф. 782, оп. 1, спр. 13867, с.18.

⁷⁷ Там само.— С. 17–19.

⁷⁸ ДАКО.— Ф. 1, оп. 295, спр. 48124.

⁷⁹ ДАКО.— Ф. 782, оп. 1, спр. 13867, с. 18.

мир та Георгій були у 1879 та 1880 рр. охрещені у Києво-Стрітенській церкві. Донька Марія народилася вже у Звенігородці. В цій церкві вінчався і сам Олександр Норбертович, у 34 роки, з донькою колезького асесора Катериною Станіславівною Дідківською, 19 років, православною⁸⁰. Помер О. Н. Ясногурський 1903 р. і був похований на Лук'янівському кладовищі (сьогодні — дільниця № 16). На могилі залишилася лише тумба від пам'ятника⁸¹.

⁸⁰ Там само.— С. 12–13.

⁸¹ Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське цивільне кладовище. Путівник.— К., 2001.— С. 152.

Сергій БІЛОКІНЬ,

*лауреат Національної премії України ім. Тараса Шевченка,
доктор історичних наук.*

ОСТАННІ РОКИ ЖИТТЯ ФЕДОРА ЕРНСТА

Федір Ернст уфундував музей Української державної академії мистецтв. У 1923–1924 роках він був членом Комітету Музею мистецтв ВУАН (Музею мистецтв ім. Богдана і Варвари Ханенків). Але найміцніше він був зв'язаний з Всеукраїнським Історичним музеєм ім. Шевченка¹ (поділений на кілька частин, цей музей ліг в основу Національного художнього музею України, Національного музею історії України та ін.). У грудні 1923 р. Ф. Ернста було обрано на завідувача його художнім відділом. До того цієї посади не існувало. За десять років (до жовтня 1933 р.) Федір Ернст збільшив свій відділ приблизно в 15–20 разів, зайнявши увесь горішній поверх музею систематично й науково підбраною збіркою українського малярства, графіки й скульптури². Він згадував, що «здобув силу першорядних мистецьких творів з музеїв, палаців та фондів Ленінграда й Москви», влаштував виставки українського портрета XVII–XX ст. (1925), творів Георгія Нарбута (1926), Тараса Шевченка на тлі його доби (1927), українського малярства XVII–XX ст. (1929), «Україна XVIII ст.», «Україна першої половини XIX ст.», «Україна доби імперіалізму», першу персональну виставку творів О. Кравченка (1930), «опублікував на підставі музейного матеріалу кілька каталогів й багато дослідів». Йому належить один з перших курсів історії українського мистецтва³.

Доречно відмітити, що у штаті відділу працювало лише двоє осіб — завідувач і лаборантка (Аделаїда Артюхова). Ернст писав, що на нього припадала й уся технічна робота — «самому доводиться часто тягати картини, працювати з молотком, соки-

¹ ІМФЕ.— Ф. 13–1, од. зб. 2, арк. 19 зв.

² Там само.— Арк. 12 зв., 19 зв., 24 зв.

³ Ернст Федор. Українське мистецтво XVII–XVIII віків. [К.:] Видавниче т-во «Криниця» у Києві, Друкарня польська, 1919. 32 с. з 2 іл., 24 табл. із 44 іл. Відбиток з вид.: Дорошкевич О. Хрестоматія по історії української літератури.— Том I.— Кн. II.

рою й ганчіркою»⁴. У музеї протягом 1929–1932 років він керував також семінаром з історії й соціології українського мистецтва⁵ для підвищення кваліфікації наукових працівників усіх київських художніх музеїв. Року 1931 Ернста було призначено на завідувача Кабінетом мистецтв при Всеукраїнському Історичному Музеї ім. Шевченка. Важко переоцінити діяльність Федора Людвіговича як пам'яткоохоронця⁶, київського крайового інспектора охорони пам'яток культури⁷.

Німець з роду, Федір Людвігович Ернст все своє життя віддав глибинному студіюванню українського мистецтва й культури. За свою пристрась і відданість він заплатив найвищу ціну. Його було ув'язнено тричі, потім його розстріляли.

Коли почалась Перша світова війна, як громадянина Німеччини, його було заарештовано 7 серпня 1914 р. Перебуваючи в еміграції, видатний славіст Дмитро Чижевський згадував, що на романо-германському семінарі, де «панував дух В. Маккавейського, [...] від когось з колег [...] довідався про ту сумну долю, яка спіткала [Освальда] Бурггардта [Юрія Клена] разом з більш мені знайомими істориками мистецтва, братами Ернстами та ще деким — про їх інтернування — як «німців»⁸.

До 23 серпня Федора Людвіговича тримали в «дворцовом участке», — потім відправили до Оренбурга⁹. Бюрократичний апарат спрацював не одразу: з університету його звільнено допіру 15 вересня як підданого «Германії, ведущей войну с Россіей»¹⁰. Його брата Миколу Ернста, щойно обраного на посаду бібліотекаря Київського комерційного інституту, було заслано до Вологодської губ.¹¹. Сестру Віру Людвігівну, класну наглядачку Київської жіночої гімназії А. В. Жекуліної, звільнено з

⁴ ІМФЕ.— Ф. 13–1, од. зб. 2, арк. 13.

⁵ Там само.— Арк. 15 зв.—16.

⁶ Білокінь С. Соціальна революція в СРСР і пам'ятки Золотоверхого Києва//Пам'ятки України.— 2004.— Ч. 2 (143).— С. 96–106.

⁷ Нові призначення//Прол. правда. 1926.— 26 березня.— № 68 (1378).— С. 4.

⁸ Чижевський Дмитро. Юрій Клен, вчений та людина: Із спогадів//Збірник «Укр. літ. газети», 1956.— Мюнхен, 1957.— С. 159.

⁹ ДАМК.— Ф. 304, оп. 1. № 27, арк. 131–132.

¹⁰ Alma Mater: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української Революції.— Кн. 2.— К.: Прайм, 2001.— С. 287.

¹¹ ДАМК.— Ф. 153, оп. 1. № 391, арк. 8, 16.

посади з 4 серпня 1914 р, хоч вона подавала прохання про перехід до російського підданства¹². З Києва було вислано навіть їхню стару матір. Повернулись Ернсти лише восени 1917 р.¹³

Ф. Ернста заслали за кілька сотень верст за Челябінськом. Він писав Біляшівському: «Время [...] моего возвращения в Киев зависит или от окончания войны, или от принятия моего прошения о переходе в русское подданство, которое я подал еще в октябре прошлого [1913] года»¹⁴. У Сибіру Федір Людвігович зазнав численних знущань. Так, одного дня за наказом оренбурзького губернатора, його послано етапом до Челябінська, щоб він там відсидів три дні за якесь порушення дисципліни. Перебував він взагалі «в дуже тяжких умовах, живучи в землянках, заробляючи собі на життя лекціями серед інших засланих, працею батрака на сільсько-господарських роботах тощо»¹⁵. А в листі до колеги Всеволода Зуммера він розповідав: «Живеться мені тут на диво паскудно. Навряд чи Ви навіть уявляєте собі, що це значить — добре повештавшись по білому світі, споживши з дерева пізнання добра й зла — потрапити до такої собі глушини й сидіти, не сміючи рухатись, як замаринований у банці. Від кожного сільського Матюхи сподіватися плювка чи триповерхового виразу, шанобливо потискувати руку стражникові й тремтіти перед паном урядником. Не кажу вже про пана волосного писаря, що тільки за дуже доброго настрою простягує мені два пальці. Давно б уже повісився — та найближчий телеграфний стовп у 60 верстах відси»¹⁶.

Після лютневої революції, 4 квітня 1917 р., у присутності протоієрея с. Куртамиш Челябінського повіту та голови Куртамиського комітету безпеки Ф. Ернста було приведено до присяги «на вірність Росії та її Тимчасовому уряду» й звільнено¹⁷. Оскільки на той час тексту цивільної присяги вироблено ще не було, її мусив скласти він сам.

¹² ДАМК.— Ф. 151 гімназії А. В. Жекуліної, оп. 1, од. зб. 73, арк. 5, 8, 9.

¹³ ІМФЕ.— Ф. 13-1, од. зб. 2, арк. 11 зв.

¹⁴ ДАМК.— Ф. 304, оп. 1. № 27, арк. 131–132.

¹⁵ ІМФЕ.— Ф. 13-1, од. зб. 2, арк. 18 зв.

¹⁶ ІМФЕ.— Ф. 13-3, од. зб. 47, арк. 1–2. Оригінал писаний російською мовою.

¹⁷ ДАМК.— Ф. 16, оп. 464, од. зб. 12160, арк. 1, 11.

Особливо вражає в цій історії те, що Ф. Ернст подав клопотання про перехід до російського підданства ще 23 жовтня 1913 р., і Київське губернське правління задовольнило його 30 листопада 1914 р.¹⁸ Про це рішення вченому стало відомо ще в лютому 1915 р., та офіційне повідомлення наспіло лише за два з половиною роки. Повернувшись до Києва, Ернст довідався, що рішення губернського правління «приховував один з чиновників київського губернатора, сподіваючись на хабаря»¹⁹.

Важливим джерелом до біографії Ернста треба вважати його щоденник (1925–1933)²⁰. Закінчується він таким записом від 22 жовтня 1933 р.: « В Академії розмовляв з Козубовським²¹ з приводу плану праці на 1934 р. Ввечері шукав відомости про етюд Свідомського, що в нашій фондї»²². Багато років тому я листувався²³ з Ернстовою удовою Тамарою Львівною (дочкою генерала Байкова). Перший її лист датується 25 липня 1967 р. У додатку до листа від 3 лютого 1968 р. Тамара Львівна надіслала мені надзвичайно цінні спогади про свого покійного чоловіка. Уривок із них я опублікував²⁴. Вона оповіла і про обставини

¹⁸ ДАМК.— Ф. 16, оп. 464, од. зб. 12160, арк. 1, 3.

¹⁹ ІМФЕ.— Ф. 13-1, од. зб. 2, арк. 11.

²⁰ Білокінь С. Щоденник Федора Ернста про боротьбу довкола української культурної спадщини у 1920–1930-х роках: Публікація текстів//Пам'ять століть.— 2005.— Травень–серпень.— № 3–4 (54–55).— С. 61–137.

²¹ Козубовський Федір Андрійович (15 липня 1895, с. Богушево, потім Вінницького округу — 2 вересня 1938, Київ) — функціонер, археолог, музейник. Член ВКП(б) з 1926. Емігрант Борис Жук твердить, що Козубовський підписав постанову Сектора історії матеріальної культури, мовляв, Михайлівський Золотоверхий собор побудовано у XVII ст., і він нічого цінного в науковому відношенні не являє (Жук Борис. Советские археологические музеи и их руководители//Вестник Института по изучению СССР. [Том] 1 (18). 1956. Январь-март. С. 89). За рішенням трійки УНКВД по Київській області 29 серпня 1938 його розстріляно (ЦДАГО України.— Ф. 263, оп. 1. № 47912 ФП / кор. 855, арк. 105). Див.: Український музей. Зб. 1.— К., 1927.— С. 260–261; Полонська-Василенко Наталя. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків//ЗНТШ.— Том CLXXIII.— Париж; Чикаго, 1962.— С. 35; Маньківська Руслана. Репресії серед музейних працівників в кінці 1920–1930-х рр.//3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 1997. № 1/2 (4/5).— С. 269.

²² ІМФЕ.— Ф. 13-1, од. зб. 7. 127 зв.; Білокінь С. Щоденник Федора Ернста про боротьбу довкола української культурної спадщини.— С. 63.

²³ Див.: Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.: Джерелознавче дослідження.— К., 1999.— С. 56–57.

²⁴ Ернст Тамара Львівна. Із спогадів//Пам'ятки України.— 1989.— № 2.— С. 60–61.

його другого ув'язнення, і його точну дату, про яку в ті часи більше нізвідки було довідатись: «23-го октября 1933-го года утром Ф. А., как обычно, направился в Издательство Академии, но домой больше не вернулся». Виходить, той запис у щоденнику (про Козубовського) він зробив буквально за кілька годин до свого арешту.

Вченого відправили до харківської спецтюрми. Там, у тодішній столиці слідчі активно формували справу Української військової організації та контрреволюційної організації музейних працівників. Ернстові пришили ще участь у німецькому націоналістичному контрреволюційному підпіллі. Тамара Львівна розповідала: «При последнем свидании в Лукьяновке я уже знала, что надеяться больше не на что, так как муж мой осужден на три года. Оставалось только непонятным — за что? Прокурор Крайний²⁵, к которому я обратилась с просьбой дать мне разъяснения и указать, нет ли возможности ходатайствовать о пересмотре решения, ответил, что «три года — это фунт семечек» и, следовательно, мужу моему никаких серьезных обвинений не предъявляется, а просто нужно было его на время удалить, так как добровольно он из Киева, конечно, не уехал бы». 29 травня 1934 року трійка ОГПУ УСРР справді дала йому мізерний як на ті часи строк — три роки ИТА за ст. 54-11 Карного кодексу УСРР. Як бачимо, цей строк було визначено ще перед слідством.

На щастя, на загальні роботи вченого не призначили. До 5 березня 1936 р. він завідував музеєм Біломор-Балтійського каналу (ББК) в Повенці. Таких, як він, у таборах звали «придурками». За довідником Жака Россі, так звали «заключеного, устроившегося на канцелярской или другой не физической

²⁵ Крайний Лев Александрович (+ лютий 1943) — т.в.о. помічника генерального прокурора УСРР у спецсправах. 1929 оформив Мих. Івченка, 1934 — В. Бобинського (... З порога смерті... Вип. 1.— К.: Рад.письменник, 1991.— С. 67, 205).— 23 лютого 1934 затвердив винувальний висновок проти Олеся Досвітнього, дописавши: «Предлагаю — расстрел», на другий день дописав те саме у справі Сергія Пилипенка: «Предлагаю — расстрел» (ЦДАГО України.— Ф. 263, оп. 1. № 44228 ФП/кор. 658. (Том 8, арк. 67; Том 7, арк. 90) та ін. Сам був заарештований 8 липня 1937. Рішенням Окремої наради при НКВД СРСР від 1 липня 1937 засланий до Казахстана на 5 років. Хворів на туберкульоз легенів в активній формі (ЦДАГО України.— Ф. 263, оп. 1. № 46122 ФП/кор. 773. (Том 1, арк. 178; Том 2, арк. 256, 258; Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР.— С. 60–61, 107, 138, 266, 275–276, 296, 328).

и не тяжелой работе»²⁶. На Ернста мали завести табірну справу, якої ще не вивчали. Зберігатися вона повинна б в Архангельську. У даний момент, крім кількох листів, інших джерел, за якими можна простежити, як минали останні місяці й роки його життя, просто немає.

Тим часом відкрито інше джерело — це табірна преса²⁷. З огляду на колосальні масштаби, у ББК (ст. Медвежья Гора, тепер Медвежегорськ) виходило кілька варіацій газети «Перековка» — просто «Перековка», двосторінкові «Перековка на фронте строительства 7 отделения ББК», «Перековка на фронте стройки Сорокского порта: Орган 6-го отделения Беломорско-Балтийского исправительно-трудового лагеря ОГПУ» тощо. На першій сторінці кожної з цих газет угорі праворуч зазначалось: «Не подлежит распространению за пределы лагерей».

Як у краплі води тут відбивалась атмосфера, що панувала на одній шостій земної кулі. Напередодні того дня, як туди прибув Ернст, там побувало чекістське начальство. Газета формувала матеріали під рубрикою-гаслом «Ответим на приезд нач. ГУЛАГ т. Бермана и нач. ББК т. Рапопорта (sic) мощной волной высоких производственных показателей и борьбой за улучшение быта!»²⁸. Журналісти повідомляли, що Берман відвідав Туломський відділок: «[...] по ознакомлению с ходом строительства и с жизнью лагерника-туломца [он] выделил лучших из лучших ударников и их очень здорово (sic) премировал»²⁹. Як видно зі списку, із десятків чи сотень тисяч в'язнів Берман скоротив строк для 31-го з них. Так само й Ернста було звільнено на 231 день раніше строку. До 4 жовтня 1936 р. він був вільнонайманим директором згаданого музею³⁰. У їхніх газетах він навіть друкувався³¹. Сучасний публіцист А. М. Буровський філо-

²⁶ Росси Жак. Справочник по ГУЛАГу. В двух частях. Изд. 2, доп.— М.: Просвет, 1991.— Ч. 2.— С. 307.

²⁷ Горчева Алла Юрьевна. Пресса ГУЛАГа (1918–1955).— [М.]: Изд-во Моск. ун-та, 1996.— 151 с. (500 прим.).

²⁸ Перековка на фронте строительства 7 отделения ББК.— 1934.— 4 марта.— № 14.— С. 2.

²⁹ Там само.

³⁰ ИМФЕ.— Ф. 13–1, од. зб. 4, арк. 97; Од. зб. 2, арк. 24 зв.

³¹ [Выставка работ Центральных художественных мастерских ББК НКВД в Повенецком доме культуры, 15 октября 1935 г.: Листовка.] (500 прим.). Підп.

софствує: «Даже люди, лично задеты советской властью — например, сосланные «кулаки» и их недавние потомки, — находили множество причин, по которым советскую власть необходимо любить»³². Навіть ми повинні якось цінувати те, що нетиповий статус Федора Ернста дозволив йому зберегти архів, без якого нам сьогодні було б дуже сутужно.

З 17 жовтня 1936 р. до 22 травня 1937 р. Ф. Ернст завідував Музеем будівництва каналу Москва-Волга Дмітровського табору в м. Дмітрові (Московська обл.)³³. Тут була своя газета: «Москва-Волгострой: Орган парткома, постройкикома, управления строительства канала Москва-Волга и Дмитлага НКВД СССР». 25 травня 1936 р. будівництво відвідав нарком Генріх Ягода. Протягом місяців газета публікувала світлини: «В кабинете у Наркома. Лучшие люди экскаваторно-транспортного комплекса нашего строительства рассказывают об опыте своей работы»³⁴, Сталін, Каганович, Орджонікідзе і Ягода вчора відвідали Перевинський шлюз³⁵. Вчений продовжив друкуватись³⁶. Його дмітровська адреса була така: Дмітров Московської обл., Вало-

Ф. Эрнст, Н. Зенгер; Эрнст Ф. Год работы Центральных худож. мастерских Беломорско-Балтийского комбината НКВД//Перековка. Медвежья Гора, 1935.— 19 декабря; Музей Беломорско-Балтийского комбината должен быть краеведческим//Перековка.— 1935.— 26 ноября; Они стали художниками, резчиками, скульпторами: На выставке Центральных художественных мастерских ББК в Повенце//Перековка.— 1935.— 29 октября; Центральные художественные мастерские Беломорско-Балтийского комбината НКВД СССР. Медвежья Гора, 1935; Музей Беломорско-Балтийского канала имени тов. Сталина//Беломорско-Балтийский комбинат. Медвежья Гора, 1936.— Январь-февраль.— № 1-2.— С. 30-35: 6 іл.; Наша творческая работа, планы и перспективы: Художники Беломорско-Балтийского комбината о себе//ж. Под знаменем Белморстроя.— 1936.— № 1.— С. 33-35; Первая выставка: О выставке Центр. художественных мастерских Беломор-Балтийского комбината в Повенце//Под знаменем Белморстроя.— 1936.— № 1.— С. 33-35: 7 іл.

³² Буровский Андрей. Евреи, которых не было. Кн. II. М.; Красноярск, 2004. С. 311.

³³ ИМФЕ.— Ф. 13-1, од. зб. 4, арк. 98-99; Од. зб. 2, арк. 24 зв.

³⁴ Москва-Волгострой.— 1936.— 4 июня.— № 54 (228).— С. 1.

³⁵ Москва-Волгострой.— 1936.— 15 июня.— № 61 (234).— С. 1.

³⁶ Эрнст Ф. Музей канала имени Сталина // Сталинская трасса. 1936. 2 августа; Большое, полезное дело: Выставка картин из фондов Государственной Третьяковской галереи в центральном клубе МВС // Москва-Волгострой. Дмітров, 1937. 8 апреля; Його ж. Древний Дмитров и новый сталинский путь // Ударник. Дмітров. 1937. 1 августа; Його ж. История великого пути // Москов-

вая вул., 22, 2-й комунальний будинок, кімната 24³⁷. За кілька місяців Ернст перейшов з «малої» зони у «велику», як тоді казали, тобто ніби на волю.

Його реабілітували за півстоліття. А тоді, з 1 серпня 1937 р. до 26 червня 1938 р. Ф. Ернст працював на посаді заступника директора Казахської національної художньої галереї по науковій частині в Алма-Аті (з 10 листопада 1937 до 15 березня 1938 р. тимчасово виконував обов'язки директора)³⁸. У грудні 1937 р. він став членом Спілки радянських художників³⁹. Працювати тут було дуже непросто. У листі до спів'язня, брата пушкіністки Т. Г. Цявловської Н. Г. Зенгера він писав: «Я и к работе своей привык и привязался — вложил в это дело массу энергии и труда, работал за всех, т.к. здесь нет буквально ни одного хоть крошечку смыслающего в музейном деле человека. Работал за директора, за всех хранителей будущих отделов, за заведующего фондами, за секретаря (здесь даже элементарной бумаги или протокола никто не может составить, и неграмотность потрясающая), за библиотекаря, сам лазил по лестницам при развеске, разводил палисадник при входе, возился с столярями, малярами, стекольщиками, электромонтерами, пожарными, штукатурами и т.д. и т.д.»⁴⁰.

До Алма-Ати Ернстова дружина змогла приїхати з Києва у грудні 1937 р. Тут в Алма-Аті почало налагоджуватись життя.

ская колхозная газета.— 1937.— 1 мая. № 99 (2389).— С. 7; Його ж. Как «самодержцы всероссийские» хотели соединить Волгу с рекой Москвой//Ударник.— 1937.— 1 мая.— № 99 (1378).— С. 6; Його ж. Немного истории//Рабочая Москва.— 1937.— 15 июля.— № 160.— С. 4; Його ж. Старые водные пути и старые попытки соединить Москва-реку с Волгой//Москва-Волгострой.— 1937.— 1 мая.— № 56 (385).— С. 11: іл.

³⁷ Лист Ф. А. Ернста до Т. Г. Цявловської від 19 жовтня 1936 р.

³⁸ ІМФЕ.— Ф. 13-1, од. зб. 4, арк. 93, 102. В автобіографії Ф. Ернст датував початок роботи в Алма-Аті 1 липня (Од. зб. 2, арк. 28). Див. також: Од. зб. 2, арк. 24 зв. Музей перебував тоді в дуже важкому стані (Тюменцев Б. Печать запущенности//Соц. Алма-Ата. Вечерняя газета.— 1937.— 25 августа.— № 194 (386).— С. 3.

³⁹ ІМФЕ.— Ф. 13-1, од. зб. 4, арк. 101.

⁴⁰ Лист Ф. А. Ернста до Н. Г. Зенгера від 7 травня 1938 р. Зенгер Николай Григор'евич (1897–1938?) — співробітник Держ. Ермітажу, син царського міністра народної освіти (1902–04). Розстріляний. Дж.: Шилов Д. Н. Государственные деятели Российской империи: Главы высших и центральных учреждений, 1802–1917: Библиограф. справочник. Изд. 2.— СПб., 2002.— С. 286.

Ф. Л. розповідав Т. Г. Цявловській: «[...] до карточного свого каталога українських художників я добрався, но остальные все мои материалы, вместе с библиотекой, лежат забытыми в ящички в чулане, и добраться до них я никак не могу»⁴¹. Здавалося, вчений повернувся до звичайної роботи. Але подружжя не прожило разом і півроку, як Тамару Львівну несподівано знову заарештували. У цитованому вище листі до Зенгера Ф. Ернст писав: «Увы — с тех пор уже многое переменялось в нашей жизни — я не могу уже писать «нашей», а пишу только «моей». Бедная Т. Л. захворала совершенно неожиданно, совершенно непонятно, почему и отчего, и я снова один. Всего лишь 4 1/2 месяца мы пробыли вместе».

Але проблеми поглиблювались. У цей самий час, навесні 1938 р. Алма-Ату внесли до списку міст, де колишні репресовані не мали права мешкати. Тож Ф. Ернстові було запропоновано негайно залишити місто. Саме 1938 р., як свідчить її життєпис, виїхала з Алма-Ати до Семипалатинська і Євгенія Спаська⁴². Можна уточнити навіть місяць. В Алма-Аті вона перебувала з липня 1937 р. саме до травня 1938-го — завідувала експериментальною майстернею при артілі «Ковровщица»⁴³. Отже, місяць той самий, травень.

Ф. Ернстові несподівано пощастило. Ніколай Зенгер працював в Ермітажі, де вивчав меблі, й був знайомий з колишнім директором Ермітажу, приятелем Георгія Нарбута — С. М. Трійницьким⁴⁴. 7 травня Ф. Л. попросив Зенгера запитати в нього,

⁴¹ Лист Ф. Л. Ернста до Т. Г. Цявловської 1 червня 1938 р.

⁴² Білокін С. Мистецтвознавча діяльність Є. Ю. Спаської// Народна творчість та етнографія.— 1983.— № 6 (184).— С. 67.

⁴³ ЦДАГО України.— Ф. 263, оп. 1. № 30353 ФП, том 2, арк. 1.

⁴⁴ Трійницький Сергій Миколайович (1 вересня 1882, с. Галайки Таращанського повіт. Київської губ.— 2 лютого 1948, Москва) — мистецтвознавець, геральдист, видавець. Нащадок келебердянського сотника (1717, 1730) Павла Трійницького (Краткая родословная дворян Тройницких. Коррекционное изд. СПб., 1911. Табл. I. Наклад 100 прим.). У 1905–06 заснував видавництво й друкарню «Сирус» (ЦГИА в СПб.— Ф. 986, оп. 1. № 77, арк. 29). Видавав журнал «Гербовед» (1913–14). З 1918 — директор Державного Ермітажу. Намагався протистояти державній політиці, спрямованій на розпродаж за кордон унікальних пам'яток мистецтва (Жуков Ю. Н. Операция Эрмитаж. С. 37–38, 52, 54–55, 62, 68–69, 71, 78, 86, 91, 93, 103). У березні 1935 засланий до Уфи. 1939 мешкав півроку у Малоярославці, оскільки мав мінус 100, а восени того року переїхав до Кускова, де працював у Музеї порцеляни. З початку 1941 мешкав у Москві. 1946 чи 1947

якого засланого в березні 1935 р. до Уфі, чи є для нього можливість влаштуватись у тамтешньому музеї. Слово почесного засланця важило в Уфі багато, і 1 липня 1938 р. Ернста було призначено на старшого наукового працівника Башкирського державного художнього музею, а 25 травня 1940 р.— на заступника директора з наукової частини⁴⁵. Тут він знову заходився давати лад своїм справам. Звернувся із запитом до київського університету, і 22 серпня 1940 р. йому надіслали до Уфи свідоцтво про університетську освіту⁴⁶.

Умови перлюстрації позначались на листуванні. Люди відчайдушно шифрували свої тексти, і зараз аналізувати їх непросто. Ось що він, наприклад, писав в одному з листів: «Оказались здесь двое моих прежних слушателей по археологическому институту, но я у них не был; здесь же живет прежнее непосредственное начальство Вашего Коли, но я его еще не видел». На перший погляд, Федір Людвігович мав би з подякою кинутись по приїзді до свого благодійника,— аж раптом така холодність. Чи не слід припустити, що заяви «не был», «не видел» призначались передусім якраз для стороннього ока? Бо контакти з Трійницьким, навіть листовні, у них все-таки були. У пізнішому листі до Т. Г. Цявловської Ф. А. Ернст розповідав: «Может быть, Вы слышали, что находившийся здесь в течение нескольких лет бывший Колин шеф по Эрмитажу, Сергей Николаевич [без прізвища! — С. Б.], уехал сперва в Малоярославец и подписал несколько договоров на печатные работы (он мне об этом уже оттуда писал и, в частности, просил пополнить его библиографию по украинской части), а на днях я слышал, что он назначается в музей в Кускове»⁴⁷.

В Уфі Федір Ернст друкував доволі численні, можливо навіть, досить цікаві статті, присвячені творчості видатних російських художників — Рєпіну, Айвазовському, Нестерову⁴⁸. У листопаді

захистив докторську дисертацію про європейську порцеляну (лист дружини Трійницького М. В. Борисової-Мусатової до мене від 1 грудня 1970).

⁴⁵ ІМФЕ.— Од. зб. 2, арк. 28; Од. зб. 4, арк. 104.

⁴⁶ Alma Mater: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української Революції.— Кн. 2.— К.: Прайм, 2001.— С. 287.

⁴⁷ Лист Ф. Ернста до Т. Г. Цявловської від 23 грудня 1939 р.

⁴⁸ Эрнст Ф. Выставка картин И. Урядова//Красная Башкирия.— Уфа, 1939.— 2 июля.— № 148 (5450).— С. 3; Його ж. Уфимский художественный музей//

1938 р. його тамтешня адреса була — Уфа, вул. Зенцова, 39, пом. 3⁴⁹. Але найбільший «проект», як тепер кажуть, який виробив він в Уфі, це було видання його київської монографії про Шевченка-маляра. Великі надії покладав вчений на підтримку Цявловських. Він писав Татяні Григор'євні: «Прилагаю при сем конспект моей работы о Шевченко-художнике, и отдельно пишу Мстиславу Александровичу несколько к нему (т. е. конспекту) примечаний. Для меня чрезвычайно важно, чтобы в Киеве знали и помнили обо мне и моих работах, и тем более, если о них напомним лицо с таким огромным авторитетом, как Мстислав Александрович. Правда, я думал сперва напечатать что-либо в Москве и на русском языке, т.к. одна и та же книга, вышедшая в Москве на русском языке — будет воспринята на Украине с благоговением, а та же точно книга, напечатанная на Украине и на украинском языке, вызовет хай и лай всяких старателей. Но раз уж такой случай и такая любезная протекция — я счастливым ими воспользоваться и еще раз горячо Вас благодарю»⁵⁰. Від його ув'язнення минуло шість років,— здавалося б, не так і багато. Як бачимо, він мріяв продовжити свої студії, міркував, як зробити це ефективніше. Але ситуація в СРСР змінилась, і це була вже не та Україна.

А невдовзі почалась війна. У липні 1941 р. працівники евакуйованої до Уфи Академії Наук часто зустрічалися з Федором Людіговичем. Проф. Сергій Маслов говорив потім, що відчував сором за свою розгубленість перед тимчасовою зміною звичної обстановки в порівнянні із зібраністю та палкою, непересборною творчою енергією, яку Ернст зумів пронести недоторканими крізь своє життя. Він зробив тоді висновок, що тут має місце

Красная Башкирия.— 1939.— 14 сентября.— № 210 (5512).— С. 3; Його ж. Произведения И. К. Айвазовского в Башкирском художественном музее//Красная Башкирия.— 1940.— 21 сентября.— № 219 (5819).— С. 3; Його ж. Илья Ефимович Репин//Красная Башкирия.— 1940.— 29 сентября.— № 226 (5826).— С. 4; Його ж. Лауреат сталинской премии М. В. Нестеров//Красная Башкирия.— 1941.— 23 марта. № 69 (5972).— С. 3; Його ж. Сталинсы премия лауреаты М. В. Нестеров//Кызыл Башкортостан.— 1941.— 28 марта.— № 73.— С. 1; Його ж. Выставка «Героика народов СССР в борьбе против интервентов»// Красная Башкирия.— 1941.— 13 июля.— № 164 (6067).— С. 3.

⁴⁹ Лист Ф. Ернста до Т. Г. Цявловської від 3 листопада 1938 р.

⁵⁰ Лист Ф. Ернста до Т. Г. Цявловської від 26 серпня 1939 р.

такий союз людини з наукою, що порушити його може тільки смерть⁵¹.

Наприкінці червня — на початку липня Ф. Ернст підготував в Уфі виставку, присвячену боротьбі російського народу проти іноземних загарбників. Вчений переживав майже фізичну муку від того, що на Україну, на рідний його Київ знову насувається воєнна армада з землі його предків, з Німеччини.

Відповідно до вказівки КГБ при СМ СРСР № 108 сс [совершенно секретно] від 24 серпня 1955 р., як і в інших подібних випадках⁵², чекісти повідомили Тамарі Львівні фальшиву дату смерті — 17 серпня 1949 р.⁵³ Насправді Ф. Ернста розстріляли 1942 р.⁵⁴

Його довго не реабілітовували. 29 квітня 1958 р., себто після XX з'їзду, голова КГБ при РМ УРСР генерал-майор В. Никитченко затвердив висновок старшого слідчого Дідура: «Заявление Эрнст Тамары Львовны о пересмотре решения по делу Эрнста Федора Людвиговича и реабилитации его оставит без удовлетворения»⁵⁵. Така відповідь совєцького держиморди затьмарила останні роки життя удови українського вченого.

Большевицький терор забрав з собою і самих людей, і їхню спадщину. Гинули архіви, гинули бібліотеки. У даному випадку склалось так, що більша частина архіву Ф. А. збереглася. 25 липня 1967 р. Тамара Львівна Ернст писала мені: «Уважаемый Сергей Иванович, зная, как высоко ценил мой покойный муж Г. И. Нарбута, как бережно собирал и хранил любые сведения, характеризовавшие его жизнь и творчество, мечтаю со временем превратить их в капитальную монографию этого за-

⁵¹ Спogada Т. А. Ернст.

⁵² Див.: Листування з удовою священика Степана Горового з приводу дати його смерті//Наше минуле.— Ч. 1 (6).— К., 1993.— С. 32–35; Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.— С. 55–56.

⁵³ Ернст [...]//УРЕ. [Вид. 1.] Том 4. Данте — Ешелон.— К., [1961].— С. 520. Ця дата мандрувала з однієї публікації до іншої, див.: Ernst Fedir//The Encyclopedia of Ukraine/Edited by Vol. Kubijovyc. Vol. I: A-F. Toronto; Buffalo; London, [1985]. P. 834–835.

⁵⁴ Нестуля Ол. Ол. Україна стала його долею//Репресоване краєзнавство.— К.: Рідний край, 1991.— С. 101–113; Шемшученко Юрій. Зигзаги долі//Культура і життя.— 1991.— 7 грудня.— № 49 (3126).— С. 6: фото.

⁵⁵ ЦДАГО України.— Ф. 263, оп. 1. № 62089 ФП/кор. 1650, том 2, арк. 150.

мечательного художника, я считала бы себя счастливой, если бы могла быть хоть чем-нибудь полезной Вам в Вашей работе. Тем больнее мне отвечать Вам, что в силу обстоятельств у меня не сохранилось не только ничего из рабочих архивов Ф. А., но даже ни одной строчки, написанной его рукой. В Уфе, где мы с ним последнее время жили, а потом навсегда расстались, его библиотека и архивы хранились в фондах Худож.[ественного] музея Башкирии, т.к. из-за отсутствия соответствующих жилищных условий разместить их дома он не мог. Книги, рукописи, коллекция ex-libris'ов, гравюр и рисунков с автографами художников (в т. ч. и Г. И. Нарбута), фотоснимков и пр., а также картотеки, которые Ф. А. со студенческих лет составлял по вопросам украинского искусства — все это хранилось в тех ящиках, в каких было отправлено из Киева, когда Ф. А. пришлось оттуда уехать. Начиная с весны 1941 г., по договоренности с Академией Наук УССР, он готовил к печати материал по истории искусства Украины. Часть ящиков с необходимыми ему рукописями и книгами открыл, принес содержимое их частично домой, оставив остальное по-прежнему в музее. Книги из открытых ящиков были расставлены в отдельном шкафу. Ту часть архивов Ф. А., которая после него оставалась дома, я берегла до того момента, пока это было мне доступно, т. е. до весны 1942-го года, после чего она, как и все прочие наши вещи, оказалась брошенной на произвол судьбы. По истечении десяти лет добыть какие-либо точные сведения мне не удалось, съездить самой в Уфу оказалось невозможным. Из случайных сообщений своих студентов узнала лишь, что часть вещей кто-то разобрал, а часть (в том числе ящики и корзины с какими-то рукописями и книгами) долгое время лежали в чулане соседей. Потом соседи сменились, ящиков не стало. Спрашивать было не с кого, т.к. родных у нас не было, все произошло неожиданно, а поручить кому-нибудь постороннему хранение того, что оставалось, было бы невозможно. Таким образом, все то, что Ф. А. в свое время принес домой, пропало безвозвратно. Возможно, что какая-то часть его архивов, оставшихся в музее, не попала в Академию. Библиотека была изъята отсюда уже без меня, тогда же, вероятно, изъято было и остальное. Но кем и как составлялась опись, что именно вошло в нее — все это мне

неизвестно. После реабилитации Ф. А., происшедшей посмертно, УАН известила меня о том, что от когда-то очень большой библиотеки моего мужа осталось лишь небольшое, переданное ей через несколько лет на хранение. Составлена была опись, согласно которой мне выплачена была стоимость сохранившихся книг. Ничего другого в описи не значилось. На вопрос о подлинных, подписных работах Г. И. Нарбута, Лукомского, Добужинского (и других художников), находившихся в ящиках с книгами, мне ответили, что, к сожалению, ничего, кроме разрозненных томов библиотеки, в Академию не поступило. Вот то, что я, в свою очередь, с глубоким сожалением могу сообщить Вам сейчас о судьбе многолетних трудов моего покойного мужа, которые он всегда мечтал сделать своим скромным вкладом в советскую науку. Война и сопутствующие ей обстоятельства и здесь оказались губительными. В части архивов рукописей Ф. А.— то, что он принес домой, а также и то, что, возможно, оставалось в музее и залежалось где-нибудь в фондах,— вероятно, и составляет недостающую часть материалов, хранящихся сейчас в УАН».

Як стає зрозуміло з наведеного, важка доля випала й Ернстовій дружині, Тамарі Львівні. З процитованого вище листа Федора Людвіговича⁶⁶, видно як її забрали в Алма-Аті у квітні-травні 1937 р. Під слідством вона перебувала протягом місяця. У роки від 1 жовтня 1970 р. приятелька Тамари Львівни А. Г. Шелегова переказувала мені її розповіді: «Допроси були очень тяжелые, по 9 часов приходилось стоять на ногах, а у нее уже в то время страшно отекали ноги. Она отказалась подписывать предлагаемые ей обвинения». Тамара Львівна одержала 10 років у Сиблаг'у⁶⁷. А. Г. Шелегова продовжує: «Затем Т. А. этапом отправили в Сибирь. 150 км пришлось идти зимой пешком, неся с собой кое-какие вещи. Шарф, который закрывал шею, был покрыт ледяной коркой от слез, и в то время, она говорила, у нее было одно желание, чтобы разрешили сидеть сколько захочется у огня. Но этап торопили, и люди брели.

⁶⁶ Лист Ф. А. Ерста до Т. Г. Цявловської 1 червня 1938 р.

⁶⁷ Смирнов Михаил Борисович. Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923–1960: Справочник.— М.: Звенья, 1998.

Она была в лагерях в Бирикуле, недалеко от Мариинска, какой-то срок. Там она очень тяжело заболела. Заключенным давали хлеб, испеченный из зерна, которое горело на токах. В результате начиналось отравление, и из 100 выживал один. Работала Т. А. на лесоповале, где сильно простудила ноги, и они покрылись страшными язвами, рубцы на ногах у нее остались на всю жизнь. Позднее она была переведена в Суслово, тоже недалеко от Мариинска, где пробыла до своего освобождения. В сусловском лагере она работала техническим секретарем в медчасти». Звільнившись, Тамара Ернст осіла у столиці Сиблаг'у — Маріїнську, неподалік від Омська й Кемерова. Там вона й померла.

Не менш трагічно склалась доля й рідного брата Федора Людвіговича — Миколи Ернста. Видатний дослідник кримської археології, він так само був ув'язнений. Його дружина Софія Миколаївна Олтаржевська писала мені 14 червня 1974 р.: «Во время ареста Н. А. все материалы, документы, над которым[и] он работал, все работы его, уже вышедшие из печати, письма и многое другое, были изъяты. Словом, все ящики письменного стола Н. А. и полки книжные с изданными работами были опустошены. После реабилитации Н. А. мне ничего не вернули, ссылаясь на то, что все изъятое якобы было уничтожено». Поширену свого часу оповідь, що Миколай Ернст помер у таборі від розриву серця, коли його звільнили, опосередковано потверджує той самий лист Софії Миколаївни: «Снятие с нас спецпоселения дало нам возможность вернуться на родину Николая Львовича, в Киев, и он мечтал продолжить научную работу. Имея уже ж/д [железнодорожные] билеты, Николай Львович скоропостижно скончался». В удови зберігались листи Миколи Львовича з табору (Тайшет), а також короткий список робіт, який він склав з пам'яті, коли скінчився табірний строк.

Славетний український історик мистецтва Федір Людвігович Ернст мріяв, — згадувала його дружина, — щоб після нього в науці лишився хоч невеликий камінь, закладений його рукою. В історичній перспективі видно, що вчений був класиком українського мистецтвознавства. Його праці, як ми тепер розуміємо, — це надійний підмурівок для дальших студій з українознавства. Але це тільки один бік справи.

Тепер другий, якого ніколи не можна забувати. До революції Федір Ернст відбув в ув'язненні й на засланні три роки. Після арешту 1933 р.— чотири. Після арешту 1941 р. був розстріляний у віці п'ятдесяти одного року.

*Вікторія ВЕЛИЧКО,
завідуюча сектором відділу «Київ у другій половині
XVII ст.— початку XX ст.» Музею історії міста Києва*

ХУДОЖНИК ОЛЕКСАНДР РОМАНОВ

У плеяді київських художників-пейзажистів, а певною мірою і урбаністів поч. XX ст., творчість яких загалом мало досліджена, ім'я Олександра Романова залишається абсолютно невідомим і згадується винятково у зв'язку з репродукціями його робіт у серіях листівок київського видавництва «День» — «Київ в творах українських художників», що була здійснена, вірогідно, в 1914 р., а потім відтворена в альбомі «Київ», який виходив двічі у Празі в 1919 та 1924 роках¹. У серії репрезентувались як роботи уже відомих на той час майстрів Є. Вжеца, І. Їжакевича, В. Галімського, В. Фельдмана, так і художників-початківців О. Романова, Т. Попельської, Л. Бркоммера. О. Романов був представлений чотирма роботами: «Ланцюговий міст на Дніпрі», «Яри на Кирилівці», «Андріївська церква», «Куток Подолу». Також одна з цих репродукцій — «Куток Подолу» потрапила до альбому «Крізь віки: Київ в образотворчому мистецтві XII—XX ст.»², однак до останнього часу нічого не було відомо про долю оригіналів картин, а також про художню спадщину художника і його біографію³. Лише путівник по Лук'янівському кладовищу, де похований художник дає невелику довідку, але вона не може задовольнити нашої цікавості⁴.

Проте значна частина робіт та матеріали з родинного архіву Дзегановської (дружини художника Романова) зберігається в Національному художньому музеї України, а друга частина архіву — в Музеї історії м. Києва. Матеріали в обидва музеї у різний час надійшли від внучатої племінниці дружини худож-

¹ Див.: Цинковська І., Юхимець Г. «Київ очима українських малярів початку XX століття». — Пам'ятки України, 1999. — С. 85–89.

² Крізь віки: Київ в образотворчому мистецтві XII—XX ст. / Авт.-упор. Ю. В. Белічко, В. П. Підгора. — К., 1982.

³ На сьогодні знайдений тільки один оригінал репродукції з чотирьох — «Андріївська церква», що зберігається у фондах НХМУ.

⁴ Проценко Л., Костенко Ю. Лук'янівське кладовище. Путівник. — К., 1998. — С. 26.; У виданні помилково вказана дата народження художника — 1884, замість 1885.

ника А. В. Дзегановської — Лобастової⁵. Архів художника складається з листів та листівок, що були адресовані дружині (а також його листи до неї), друзів сім'ї, колег, учнів, замовників, офіційних документів, фотографій (загалом у двох музеях — близько 90 одиниць зберігання, не враховуючи близько 300 художніх робіт, що зберігаються в Національному художньому музеї України). Наявні документи, фото, листування дають загальне уявлення про життя та певною мірою про творчість художника, його особисту роль у художньому процесі Києва в 1910-х рр. як організатора виставок, критика, педагога. Проте залишається ще багато білих плям, невідомих для нас імен, які тільки виблиснули на початку ХХ ст., але згодом внаслідок еміграції, переїздів, репресій, хвороб, ранніх смертей загубились у 20–30-х роках. Тому навіть згадка про них в архіві Романова є для нас цінним матеріалом для подальшого дослідження процесів, що відбувалися в мистецькому житті Києва того періоду.

Олександр Євдокимович Романов народився 15 квітня 1885 р. в Києві, і згідно зі свідцтвом київської духовної консисторії, був похрещений у Георгіївській церкві⁶. Його батько — відомий білоруський вчений, етнограф, археолог, знавець церковних старожитностей — Євдоким Романович Романов (1857–1921?)⁷. На жаль, невідоме прізвище матері, яка походила, очевидно, з Києва. У формулярі її чоловіка вказано тільки ім'я — донька протоієрея Анна Федотова. Хрещеною Олександра стала Лідія Петрівна Дзегановська — донька титулярного радника, тітка, та, в подальшому, опікунка його майбутньої дружини. Ймовірно, між старшими Романовими та Дзегановськими підтримувалися тісні стосунки, оскільки подальше гімназійне життя двох старших дітей — Олександра та Євгенії було пов'я-

⁵ Див.: Величко В. «...Я помню наши Липки» (з листів курсистки О. Дзегановської до гімназиста О. Романова). Київ і кияни. Матеріали науково-практичної конференції. Вип. 2.— К., 2002.— С. 83–95.

⁶ Музей історії м. Києва.— Дк-12369.

⁷ Є. Р. Романов — дійсний член Імператорських Російських Географічного товариства, Товариства шанувальників природознавства, антропології та етнографії. З 1876 викладав у Гомельському народному училищі, видавав «Білоруський збірник». У Музеї історії Києва зберігається службовий формуляр Романова та досить позитивний відгук О. Шахматова на його праці. Вчений також був відомим бібліофілом, володів цінною колекцією старовинних гравюр.

зане з Києвом і доручено хрещеній Олександра. Всього родина Романових мала п'ятеро дітей: Євгенія (1884), Олександр (1885), Леонід (1886), Зінаїда (1888), Ніна (1895). Перші дитячі роки майбутній художник провів, вірогідно, в Білорусії разом з батьками, але в подальшому його гімназійне навчання проходило в Києві. Весь цей час вони з сестрою Євгенією мешкали у великому будинку своєї хрещеної на вулиці Лютеранський, 13 (будинок у перебудованому вигляді зберігся і до сьогодні). Численні флігелі цього будинку здавались недорого учнівській молоді, серед якої були Олександр та Євгенія. В домі своєї тітки мешкала також рідна племінниця Лідії Петрівни — Ольга Андріївна Дзегановська — майбутня дружина художника, яка рано залишилася без батьків і також виховувалась тіткою. Всі діти — й Романови, і Дзегановські зростали разом і були добре обізнані в сімейних справах одне одного. Дитяча дружба та довірливі взаємини переросли згодом у серйозні почуття, які через багато років увінчалися щасливим шлюбом.

Олександр навчався в 4-й київській гімназії, яку закінчив у 1905 р. Під час навчання в старших класах як вільний слухач він відвідував Київське художнє училище по відділенню малювання⁸. Того ж року вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету київського університету. Однак пошуки свого майбутнього тривали і уже в 1907 р. Олександр перейшов на історико-філологічний факультет, однак повного університетського курсу він так і не закінчив⁹. Проте, навчаючись в університеті він продовжував займатись живописом, а в 1908 р. взяв участь, вірогідно, у своїй першій виставці — на користь студентів-політехників. За відгуком критиків, вона мала досить еkleктичний характер. Тут були зібрані твори М. Пимоненка, І. Селезньова, С. Светославського, І. Шишкіна та інших, що були надані колекціонерами та самими авторами для продажу. Молодий Романов, не будучи професійним художником, виставив 20 робіт — переважно етюдів та кілька пейзажів¹⁰. Вже з перших виставок він заявив про себе, головним чином, як про художника-пейзажиста.

⁸ Держархів м. Києва.— Ф. 93, оп. 1, спр. 527.

⁹ МІК.— Дк-12371.

¹⁰ Каталог первой выставки картин в пользу нуждающихся студентов политехников.— К., 1908.

У 1909 р. він вийшов з університету, так і не отримавши диплома. В тому ж році Олександр вступає до Московського училища живопису, скульптури і архітектури. В Москві він опинився у бурхливій мистецькій атмосфері. Училище мало славу прогресивного закладу, порівняно з Петербурзькою Академією мистецтв. Звідси вийшло багато видатних художників як авангарду, так і реалізму. Проте зміна поколінь відбувалась у напруженій боротьбі поглядів і течій. Учні розділилися на два табори: один об'єднував апологетів передвижників та прихильників традиційного живопису, інший — шанувальників нового французького мистецтва.

Романов вступив до Училища в 1909 р., коли М. Ларіонов та Д. Бурлюк, батько російського футуризму, влаштували першу виставку «Бубнового валета». Проте зустріч з футуризмом могла відбутись у нього і раніше. Оскільки ще в 1908 р. в Києві пройшла виставка «Ланка», влаштована Д. Бурлюком та О. Екстер, де вперше пролунав маніфест Бурлюка «Голос імпрессионіста в захист живописи».

У 1911 р. до Училища вступив Володимир Маяковський, який завважував, «що це було єдине місце, куди приймали без свідоцтва про благонадійність». Студентами училища на той час були В. Єрмилов, О. Хвостенко-Хвостов та В. Пальмов — у майбутньому відомі українські художники авангарду. Серед киян, які опинилися в цей час в училищі найбільш близькими Романову були М. Я. Козик¹¹, який приїхав до Москви після закінчення Київського художнього училища та М. М. Попов¹², за плечима у якого були Одеське художнє училище та один курс Петер-

¹¹ Козик Михайло Якимович (1879–1947) — живописець-пейзажист. Навчався в Київському художньому училищі (з 1904), потім у Московському училищі живопису, архітектури та скульптури. У 1914 повернувся до Києва, викладав у художньому училищі. Працював театральним художником в Ромнах, Луганську. З 1925 викладав у Київському художньому інституті, з 1928 — у Харківському художньому інституті. В 1928 р. за дорученням Наркомосвіти перебував за кордоном. Учасник багатьох художніх виставок, у 1937 р. — персональної виставки.

¹² Попов Микола Михайлович (1878–1893) — живописець, графік. Навчався в Московському університеті, потім перевівся на медичний факультет Київського університету (1900–1902), закінчив Одеське художнє училище (1905), потім — в Петербурзькій Академії мистецтв, Московському училищі живопису, скульптури і архітектури. Після закінчення переїхав до Києва. Тут викладав у Вищій початковій школі на Подолі, в 6-й початковій школі, 55-й трудовій школі. Пра-

бурзької Академії мистецтв. Вони і в подальшому, київському житті залишалися найближчими колегами та співниками в мистецькому житті. Серед московських приятелів Романова — художники Яків Башилов та Володимир Місін, взаємини з якими Романов підтримував і після закінчення училища. На жаль, листів раннього періоду перебування його в Москві не збереглося. Вони могли б багато розповісти про багатьох персонажів московського життя. За спогадами дружини художника — Ольги Андріївни Дзегановської, він був добре знайомий з Маяковським, і навіть листувався з ним. Знайомство це відбулось, вірогідно, через родичів Дзегановської — братів Кузьмичих, які часто згадуються в листах¹³.

У стінах училища відбувались і виставки «Союзу російських художників», у яких брали участь і викладачі училища — Малуїн, Пастернак, Коровін, Архіпов та ін. Тож не випадково Романов після повернення до Києва стає активним пропагандистом «Союзу» і натхненно береться за влаштування в Києві його виставок, постійно підтримуючи зв'язок з московськими художниками. Водночас і він постійно отримував запрошення взяти участь у виставках, що проводились у другій столиці.

Найбільший вплив на формування художнього стилю Романова як художника мав К. Коровін, один з кращих представників імпресіонізму в Росії. Він надавав учням свободу у власному баченні пейзажу, засобах вираження. Романов пізніше писав: «Мой профессор Конст. Коровин, когда я пришел к нему в мастерскую работать по окончании классов сказал мне: прежде всего забудьте все то, чему вас учили в предыдущих классах. Но мое положение не было таким печальным, как положение рядового ученика, ибо я пришел в школу уже с университета, проживши изрядно на свободе, будучи осведомленным во всех

цював ілюстратором у видавництві «Культура», «Молодий більшовик», художнім редактором дитячих журналів «Тук-тук», «Жовтень», брав участь у художніх виставках. Був репресований у 1937 р. Архів М. М. Полова зберігається у документально-архівному фонді НХМУ, ф. 41.

¹³Брати Кузьмичих — зведені брати двоюрідної сестри Ольги — Олени Дзегановської, які мешкали в Москві. Георгій — авіатор, Леонід (?) — скульптор. Г. Кузьмич та С. Долинський видали у Москві у 1912 перші футуристичні твори О. Кручених та В. Хлебникова з ілюстраціями Н. Гончарової та М. Ларіонова. Після революції 1917 обидва емігрували до Франції.

вопросах искусства, с начинающим слагаться характером и убеждениями»¹⁴. Слід зауважити, що Романов і в подальшій художній та педагогічній практиці дотримувався думки, до якої прийшов ще в стінах училища не без впливу Коровіна та інших викладачів, що учню якомога раніше необхідно надавати свободу самовираження, що багаторічна професійна «муштра» призводить до нівелювання творчої особистості та втрати індивідуальності. Тому тільки особистий досвід, прагнення до постійного самовдосконалювання, вміння вдивлятися та по-своєму бачити навколишній світ у поєднанні з необхідними азами художнього ремесла, на його погляд, можуть стати основою творчості митця.

У Москві він одночасно з навчанням дає приватні уроки малювання в родині купця Ушакова, бере участь в учнівських виставках, починає заробляти собі на життя продажем картин. Взагалі ж тональність московських листів останнього періоду була сумною, він постійно скаржився на свою самотність, матеріальні нестатки, нерозуміння з боку оточуючих. Єдиною людиною, яка підтримувала його, та намагалась оберезити його душевний спокій була Ольга, майбутня дружина, яка залишалася в Києві. В одному з листів до неї він писав: «Я мысленно перебрал всех своих близких и друзей, думая у них найти участие, утешения мне не нужно было. Мне хотелось до безумия знать, что кто-то есть, кто меня любит. Я перебрал всех — и таких кроме тебя, не оказалось. Мать слишком много горя видела и видит, чтобы ей еще прибавлять свое, сестра погружена в личную свою жизнь, тоже несладкую, если в ней разобраться поглубже. Так кто же? Кому поведаю печаль мою? Ты. Тебя считал, считаю своим единственным другом, в тебе найду участие и утешение, в тебе я найду и друга, и сестру, и мать, с тобой выплачу наше-мое горе. Я решил бежать к тебе во что бы то ни стало, ибо теряют то, чем прожил 28 лучших лет, сознавать, что жизнь окончилась так скоро, жизнь без радостей с одними мечтами на скорое будущее, жизнь среди мучительных унижений и лишений, — было очень тяжело. Я думаю, что твоя искренность и любовь, в которой ты меня так уверила, что я поверил, спасут меня — нас»¹⁵. Крайня знервованість, депресія, властива остан-

¹⁴ Рукопис виступу на з'їзді діячів пластичних мистецтв зберігається у родинному архіві А. В. Дзегановської-Лобастової.

¹⁵ Лист до О. Дзегановської, б. л. — МІК.

ньому періоду перебування в Москві, вплинула на стан здоров'я О. Романова. У відчаї він писав Ользі: «Сумасшедствия я боюсь и предпочту смерть безумию. Катастрофы в Москве боюсь, работают все равно не могут... Поэтому удеру в Киев. Может быть среди домашней сутолки туднее будет рехнуться»¹⁶.

Нарешті в 1914 р. він повертається до Києва і невдовзі, після багаторічного очікування бере шлюб з О. А. Дзегановською, яка в тому ж році закінчила жіночий медичний інститут (перший випуск). Молода родина оселилася в одному з помешкань по Андріївському узвозу, 38. Цікаво, що майже одночасно там мешкало і інше молоде подружжя — Михайл Булгаков і Тетяна Лаппа (будинок належав вітчиму Булгакова — доктору І. П. Вознесенському). У тому ж році взяли шлюб і два його приятелі — М. М. Попов, який одружився з С. Жирноюю, а рідна сестра Попова — Ніна вийшла заміж за М. Козика. Обидві, так само як і О. Дзегановська були випускницями жіночого медичного інституту. В 1914 р. на виставці «Союза русских художников» у салоні на Хрещатику, 58 експонувалася картина М. М. Попова — «Курсистки»¹⁷, яка, вірогідно, стала своєрідною вдячністю вірним подругам.

Художник О. Романов багато працював, брав участь у київських виставках, мав своїх замовників, давав уроки, пробував себе як художній критик, педагог, співробітничав з видавництвом «День». Невідомо, чи готував він спеціально на замовлення для серії «Київ» свої роботи, про які згадується на початку статті, чи надав роботи, виконані раніше, але одна з представлених для репродукції картин була датована ще 1913 роком, тобто написана під час перебування в стінах училища.

Коло зацікавлень художника в цей час було досить широким. В його архіві зберігаються чернетки статей, присвячених виставкам «Союза русских художников» в Києве, фрагмент статті про роль малювання у вихованні дитини, листування з приводу участі у виставках. Незважаючи на важкі воєнні роки, мистецьке життя в Києві не припинялось. Про участь у київських виставках свідчать каталоги, які видавались в цей час. Наприклад,

¹⁶ Лист до О. Дзегановської, б. д.— МІК.

¹⁷ Він згадує про це в листі до М. Козика.— Документально-архівний фонд НХМУ, ф. 5. Доля цієї картини невідома.

в каталозі виставки картин київського товариства художників 1917 р. він представив десять робіт — переважно пейзажів, етюдів, натюрмортів, що дає підстави думати, що саме цьому жанру він надавав перевагу. Серед інших київських художників на цій виставці були репрезентовані Є. Вжещь, В. Галимський, М. Бурачек, О. Мурашко та інші¹⁸. Також його роботи виставлялись на виставці картин по Хрещатику 12 (на жаль, у каталозі не вказаний рік, у якому відбулась виставка), на який він презентував 15 картин, так само переважно пейзажного характеру. Разом з ним у виставці брали участь його друзі та співучні по Московському училищу — М. Попов та М. Козик¹⁹.

Ще навчаючись у Москві О. Романов починає брати участь в організації виставок у художньому салоні по Хрещатику, 58. Салон ставив собі подвійну мету: знайомити київську публіку з сучасними віяннями в мистецтві і продавати картини молодих київських художників. О. Романов та І. Грейн виступили засновниками Салону. Тут почались регулярні виставки «Союзу російських художників», до складу якого входили О. Архіпов, І. Бродський, В. Васнецов, К. Коровін, С. Малютін, А. Пастернак, О. Мурашко та інші. Підкреслюючи значення виставок «Союзу», Романов зауважував, що на них «воспитываются вкусы общества». В салоні кияни побачили роботи молоді Г. Юлубкіної, які придбала згодом Третьяковська галерея. Однак Романов був обурений мовчанкою київської критики, яка не «помітила» талановитого скульптора. Він писав з цього приводу: «Столичная печать наполнена статьями о Юлубкиной, откликнулась и наша киевская двумя статьями — корреспонденциями из Москвы. Молчать уж было бы стыдно!»²⁰. Крім «Союзу» тут влаштовувались виставки «Сатирикону», мюнхенського Сецессіону, польських, чеських художників, одеситів — Нилуца, Дворникова та багатьох інших. Паралельно в сусідніх залах виставлялися роботи кола молодих київських художників — Курнакова, Грейна, Демидова, Козика, Попельської, Попова, Сілкина та інших, які проголошували себе як «враждебные рутине и сухой мертвой ремесленности, лощеной салонности»²¹.

¹⁸ Каталог виставки картин киевского общества художников.— К., 1917.

¹⁹ Каталог виставки картин в Киеве, Крещатик 12. Б. д.

²⁰ Родинний архів А. В. Дзегановської-Лобастової.

²¹ Там само.

Романов скаржився на неувагу до них з боку київських критиків, невеликі прибутки, але від ідеї «некомерційного» мистецтва не відмовлявся. Їхні роботи постійно виставлялись у Салоні, ці ж художники брали участь у кількох виставках, що відбувались у Києві під час війни під гаслом «Художники — раненим».

У 1916 р. після кількох відстрочок, О. Романова було призвано в армію, але він залишився служити в Києві в запасному понтонному батальйоні, де мав можливість займатись живописом і брати участь у художньому житті міста. У зв'язку з подіями Лютневої революції багато хто з колег-художників Романова плекав надії на більш широке і вільне художнє життя. У листі з Москви, датованому 7 березня 1917 р., один із знайомих художника — Яків Башилов, співучень по Московському училищу — писав: «Прежде всего, свободный гражданин Российской империи поздравляю Вас с новым званием... Довольно обывательщины! Вероятно, что теперь художники (большинство) из узкого сектантства будут шире смотреть на свою миссию, как художники. Не подумайте, что я проповедую возвращение к идеалам «передвижничества». Нет! С новым строем цель художника, великая задача, как можно большие массы заразить искусством и может быть исполнятся слова Достоевского — «Красота спасет мир!»²². В Києві політичні події розгортались за іншим сценарієм. З приходом до влади Центральної Ради в серпні 1917 р. комісією на чолі з Г. Павлуцьким була утворена Українська Академія мистецтв, але і після цього ще довгий час тривало обговорення статуту Академії, а в зв'язку з цим і питання організації художніх учбових закладів, основних принципів нового національного мистецтва. Питання обговорювались на першому з'їзді діячів пластичних мистецтв, що відбувся в червні 1918 р. О. Романов взяв у ньому активну участь і виступав кілька разів з різних питань²³, у тому числі і з приводу організації навчальних закладів. До цього часу він уже мав чималий педагогічний досвід, керуючи дитячою художньою студією. Одним з його учнів був відомий радянський книжковий

²² Лист Я. Башилова О. Романову з Москви від 7.3.1917.— МІК.

²³ Тексти виступів на з'їзді зберігаються в родинному архіві А. В. Дзегановської-Лобастової.

графік Сергій Пожарський. У його біографії зазначається: «Наступили годы войны, за ними пришла и революция. В это время гимназист-семиклассник Пожарский начал учиться рисунку в студии художника А. Е. Романова. Он пробыл там более года, и только неожиданная смерть этого педагога заставила молодого человека подумать о необходимости серьезной художественной подготовки.

Студию взяв под своє покровительство професор Бурачек...»²⁴. Пізніше Пожарський перейшов до Академії, де навчався у Г. Нарбута.

У вересні 1919 р. О. Романова обрали викладачем підготовчих курсів художнього училища, а також викладачем живопису та малювання²⁵. Училище переживало у цей час реорганізацію, розроблявся новий статут, у роботі, над яким також брав участь молодий викладач.

Наприкінці 1918 р. О. Романов ініціював та очолив професійне Товариство художників «Мистецтво». До Товариства, крім Романова, ввійшли п'ятнадцять художників: О. К. Богомазов, Е.-А Бергон'є, М. Г. Генке, Г. О. Золотов, М. І. Зорокович, В. В. Климов, О. К. Красовський, Б. Леховський, В. Любева-Михальська, І. І. Мозалевський, О. С. Монко, М. М. Попов, Б. В. Сілкін, П. Сніткін²⁶. Перше засідання Товариства відбулось на квартирі Романова в Нестеровському провулку, 9. Мета Товариства, як зазначалось у статуті — сприяти розвитку сучасного мистецтва, а найближчим завданням вважалась підтримка зв'язків між митцями, надання можливостей для виставок, лекцій з метою ознайомлення з сучасним станом мистецтва, а також поліпшення матеріальних умов життя членів товариства, що було досить важливим, враховуючи умови громадянської війни. На жаль, небагато відомо про подальшу долю та діяльність цього Товариства, дуже різного за складом своїх учасників.

Наприкінці 1919 р. художник захворів на тиф. Перед смертю, перебуваючи у важкому стані він знищив багато своїх робіт,

²⁴ Сокольников М. П. С. Пожарский.— М., 1947.— С. 8.

²⁵ Посвідчення викладача живопису та малювання Київського художнього училища (1919).— Архів НХМУ, ф. 5.

²⁶ Устав общества художников «Искусство». Документально-архівний фонд НХМУ, ф. 5.

частину паперів, листування. Але значну частину, проте, встигла врятувати дружина. Помер Олександр Євдокимович Романов у грудні 1919 р. та був похований у Покровському монастирі, згодом, у зв'язку з ліквідацією монастирського цвинтаря на початку 1930-х рр., О. А. Дзегановська перепоховала його на Лук'янівському кладовищі.

*Віра ПАВЛОВА,
ст. науковець відділу
«Київ давній та середньовічний»
Музею історії міста Києва.*

В. Є. КОЗЛОВСЬКА — АРХЕОЛОГ І МУЗЕЙНИЙ ДІЯЧ КИЄВА

Сторінки життя та наукова діяльність однієї з перших жінок-археологів України В. Є. Козловської ще не достатньо повно вивчені і відомі лише вузькому колу фахівців. (Латуха, 1994, с. 62–64; С. Ляшко, 2004, с. 277–278). Немає сумніву в тому, що її внесок у розвиток музейної справи та краєзнавства в Україні в 20–40-і роки ХХ ст. був досить значний. Але ім'я В. Є. Козловської, як і імена багатьох музейників і науковців того періоду, довгий час не згадувалось. У радянській археологічній науці багатьох вчених довоєнних часів, які присвятили себе улюбленій праці, було оголошено «ворогами народу», їхні наукові праці забороняли, імена викреслювали. В останній час не лише згадують цих вчених-археологів, а й повертають їхній науковий доробок (Іванцов, 2004).

Життя Валерії Євгенівни Козловської було тісно пов'язано з Києвом. Тут, у чудовому місті на високих схилах Дніпра, Валерія навчалась, одержала вищу освіту і присвятила себе (вона не мала своєї власної родини) вивченню давньої історії рідного краю. Доля подарувала їй радість спілкування з видатними вченими і улюблену справу. Але так сталося, що пізніше життєва вдача залишила Київ для Валерії Євгенівни лише містом спогадів...

В. Є. Козловська народилася 20 червня 1889 року. (Енциклопедія Українознавства, 1959, с. 1071). Батько — Козловський Євген Іванович — інженер шляхів сполучення, мати — Козловська Ганна Олексіївна — домогосподарка. Мешкала родина Козловських у Києві по вул. Мала Володимирська, 55¹. Після

¹ Родина з дітьми (у Валерії був брат Семен) мешкала у прибутковому будинку К. З. Бродського, який до нашого часу не зберігся. Сучасна назва — вул. Олесь Гончара. (Календарь. Справочная и Адресная Книга г. Киева на 1910, с. 242).

закінчення жіночої гімназії Валерія Козловська навчалася на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів у Києві. Викладачами тут були відомі київські професори, зокрема курс «Руські старожитності» читав професор В. Ю. Данилевич — доцент Університету св. Володимира, історик і археолог, учень В. Б. Антоновича.

Вже під час навчання Валерія почала опановувати музейну справу. У 1911 р., з ініціативи директора Київського художньо-промислового і наукового музею Імператора Миколи Олександровича М. Ф. Біляшівського, її було залучено до упорядкування фондів музею Волинської губернії в Ґородку, створеного на кошти барона Ф. Р. Штейнгеля. (Латуха 1994, с. 62–64). Ще студенткою В. Козловська почала цікавитись і археологією. Значний вплив на формування її особистості і кола наукових інтересів мав видатний київський археолог В. В. Хвойка, з яким вона познайомилась у 1909 р. під час дослідження стародавнього Белгорода (нині с. Білогородка Києво-Святошинського району). Саме у 1909–1911 роках В. В. Хвойка започаткував широкомасштабні дослідження літописного міста, заснованого князем Володимиром у 980 р., що дозволили відтворити яскраву культуру давньоруського міста домонгольського часу й викликали величезну зацікавленість в історичних колах. Двадцятирічна Валерія захоплено працювала в експедиції разом зі своєю приятелькою Надією Полонською, набуваючи досвіду польових робіт. (Боряк, Дубровіна, 2004, с.101). З цих розкопок почалася співпраця В. В. Хвойки з молодою дослідницею. Валерія Козловська брала активну участь в археологічних розвідках В. В. Хвойки, вона допомагала йому в роботі над його рукописами і звітами².

У 1913 р., за ініціативи професора В. Ю. Данилевича, при історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів відкрився Археологічний музей.

² У передмові свого рукопису «Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена», який був переписаний В. Козловською до друку в 1912 р., В. В. Хвойка писав: «Вменяю себе в приятную обязанность принести мою глубокую благодарность г-же В. Е. Козловской за помощь, которую она оказала мне своим сотрудничеством в моем скромном труде». (НА ІА НАНУ.— Ф-2, № 83).

Про активну участь Валерії Козловської у комплектуванні збірки й бібліотеки нового музею свідчать чернетки листів В. В. Хвойки до В. Ю. Данилевича, які вона писала власноручно. (ІР ЦНБ.— Ф. 153, спр. 47–48). В одному з них В. В. Хвойка писав: «...Горячо сочувствую Вашей прекрасной мысли учредить при Женских курсах Археологический кабинет. Со своей стороны с удовольствием сделаю все, что найду возможным для расширения коллекции и библиотеки. В число археологических предметов, намеченных мною для Археологического кабинета, войдут палеолитические орудия, фрагменты трипольских сосудов, фрагменты белгородских плиток...». Згідно зі своїми намірами, В. В. Хвойка передав до нового музею «VII картонов с древними предметами (всього 242 експоната) и свою последнюю работу в виде краткого очерка «Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена». (ІР ЦНБ.— Ф. XXIX, спр. 1442—1443; Известия ИАК, с. 23).

У жовтні 1914 р. збори історико-філологічного факультету ВЖК одноголосно обрали хранителем Археологічного музею Валерію Козловську, яка на той час була студенткою. (ІР ЦНБ.— Ф. XXIX, спр. 1845). Під час занять, що проводились у музеї, демонструвались та пояснювались історичні предмети різних епох. Це засвідчує фото, на якому професор В. Ю. Данилевич з Валерією Козловською в археологічному кабінеті разом зі слухачками історико-філологічного факультету ВЖК. (ІР ЦНБ.— Ф. XXIX, спр. 1843).

Для своєї дипломної роботи Валерія Козловська обрала тему «Славянские курганы и городища, как исторический источник». Ця праця увійшла до збірки статей Археологічного музею ВЖК за 1914 р. (Козловська 1914, с. 38).

Влітку 1914 р. Валерія разом з В. В. Хвойкою працювала в Білгородці. Вже тяжко хворий В. В. Хвойка доручав їй проводити розкопки окремих ділянок самостійно. Наступний сезон вони планували провести на Уманщині, присвятивши дослідженню трипільських поселень. (НА ІА НАНУ.— Ф-10, к-56.) Але цим намірам не судилося здійснитися. У серпні почалась Перша світова війна, а в жовтні, після важкої хвороби, помер В. В. Хвойка. Після його смерті Валерія Козловська дістала посаду хранителя археологічного відділу Київського художньо-промис-

лового і наукового музею Імператора Миколи Олександровича³. Вона продовжила справу свого вчителя.

З 1914 до 1916 року В. Є. Козловська, окрім археологічного, завідувала в Музеї ще й історичним і етнографічним відділами⁴. Незважаючи на труднощі, викликані війною, вона одразу бере активну участь у роботі щодо опрацювання музейних колекцій, проводить екскурсії (переважно для військових), спілкується з науковцями, колекціонерами, дає консультації. У листі до П. П. Курінного⁵ Валерія емоційно описує зустріч з «...довольно интересным посетителем музея американским зоологом Симоном, который живо заинтересовался орнаментом на бивне мамонта⁶. Заметил, что подобного предмета он не знает нигде, хотя хорошо знаком с музеями за рубежом...» (НА ІА НАНУ.— Ф-10, к. 56)

Наприкінці літа 1915 р., у зв'язку з погіршенням ситуації на фронті, музейні колекції і бібліотека терміново пакуються і відправляються в евакуацію до історичного музею в Москві. Водночас з Києва були евакуйовані учбові заклади, серед яких і факультети ВЖК. Державні іспити по завершенні навчання на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів Валерія Козловська успішно складає в Саратові. У 1916 р., згідно «Правил объ испытаніи лицъ женскаго пола въ знаніи курса высшихъ учебнихъ заведений г-жа Козловская, определениемъ историко-филологической испытательной комиссії при ИМПЕРАТОРСКОМЪ университетѣ Св. Владимира» була «удостоєна

³За протоколом засідання Комітету Музею від 24 жовтня 1914 р. відомо, що «за смертю В. В. Хвойка, хранителем археологического отдела Музея избрана, окончившая Высшие женские курсы по историко-филологическому отделению, Валерия Евгениевна Козловская, с окладом содержания по 75 руб.» (ДАК.— Ф. 304, оп.1, спр. 40).

⁴Посаду зав. історичного і етнографічного відділів Музею з 1910 до 1927 рр. (з перервою у 1914–1917 роках у зв'язку з призовом до армії) займав Данило Михайлович Щербаківський (1877–1927рр.) — археолог, історик, етнограф, мистецтвознавець, педагог.

⁵Курінний Петро Петрович (1894–1972) — історик, археолог, етнограф і мистецтвознавець.

⁶Бивень мамонта з гравірованим орнаментом з розкопок В. В. Хвойки на Кирилівській стоянці у Києві зберігається в Національному музеї історії України (Зараз НМІУ).

диплома первой степени со всеми предоставляемыми дипломи соответственныхъ мужскихъ учебныхъ заведений правами...» (УВАН. Особистий архів В. Є. Козловської. № 4).

Від самого початку свого професійного становлення В. Є. Козловська поєднувала музейництво з науковими дослідженнями в галузі археології. Свої перші самостійні археологічні розкопки вона проводить улітку 1916 р. поблизу села Сушківка на Черкащині. Це було поселення трипільської культури, яке Валерія досліджувала з особливим захопленням. Збираючись на розкопки вона писала: «...Я приеду с опытными рабочими Максимом и Самийлом, они знают эту работу, копали еще с Викентисм В'ячеславовичем. Для меня важно качество работы, а не количество...» (НА ІА НАНУ.— Ф-10, к. 56) Того літа, під час розкопок, крім мальованого трипільського посуду та антропоморфної пластики, їй пощастило знайти глиняну модель «хатки», де з усіма подробицями показано інтер'єр житлового приміщення, в куті якого глиняна фігурка жінки, що меле зерно. Цю унікальну знахідку, разом з іншими речами, вона передала до археологічної збірки київського музею. Валерія Євгенівна комплектувала колекцію музею не лише матеріалами зі своїх розкопок, а й шляхом придбання давніх речей власним коштом. «Кушила для музея у крестьянина сосуд латенского типа за 5 руб. Говорит, что нашел его около Трахтемирова⁷. Бронзовый топорик — за 10 руб. и превосходную вислугу печать — за 5 руб. Также несколько бронзових предметов, которые найдены у села Подгорцы...⁸ Музей не нашел бы средств на их приобретение...» До цих рядків В. Є. Козловська додає малюнки речей. (НА ІА НАНУ.— Ф-10, ф. 56).

⁷ Горщик чорнолощений з двома паралельними валиками під вінцем дослідники пов'язують з похованням за обрядом трупоспалення зарубинецької культури біля села Трахтемирів Переяслав-Хмельницького району Київської області. (Максимов, 1972, с. 43, тб. II, 10).

⁸ В. Є. Козловська датувала ці речі до IX–X ст., пов'язуючи їх з фінно-угорськими старожитностями, про що написала у 1927 р. статтю «Бронзові прикраси з с. Підгірців на Київщині». Сучасні науковці відносять ці речі до підгірцівсько-милоградської культури раннього залізного віку. Пам'ятки цієї культури були виявлені у 1950 р. В. М. Даниленком при розкопках поселення поблизу с. Підгірці на південь від Києва. В. Д. Даниленко вважав пам'ятки цієї культури праслов'янськими (Археологія України, 1971, с. 177).

Руйнування в країні за часів війни ускладнювали збереження пам'яток і значно погіршили становище музейної справи в Україні. В тих умовах музейники не отримували платню, приміщення не опалювалися, що шкодило не лише людям, а й експонатам. Валерія Козловська так писала про своє життя в Києві: «...Як ми живемо у тяжкі часи стрілянини і большевізму? Музей наш ціл, тільки побито деякі вікна, але посуд в археологічному відділі та на горі ціл весь, як і інші речі. Всю зиму не можна було працювати, але тепер почали помалу роботу. До нас передано деякі речі з воєнно-історичного музею (білгородські цеглини з емалевою поливою, предмети з заліза, посуд)... Серце болить у мене, коли подивившись, що робиться навкруги, гублять діло, гублять дорогу Україні...» (НА ІА НАНУ.— Ф-10, к. 56.).

У березні 1917 р., після утворення Центральної Ради, в Україні піднімається питання збереження історико-культурної спадщини, і 20-ті роки, не зважаючи на складні умови політичного протистояння, стали періодом відродження української культури і науки. З притаманною молодості впевненістю, Валерія Козловська брала участь у різних справах. Вона упорядковувала архів В. В. Хвойки, відвідувала бібліотеки, працювала з новою літературою, планувала скласти колекцію цеглин XIX–XX ст., активно працювала над заснуванням в Києві Археологічного інституту⁹. Доречно привести тут цитату з листа К. В. Щироцького¹⁰ до В. Козловської: «..отже прийміть мое слово не як реверанс, а правдиве признання Ваших високих людських здібностей... Лист Ваш написано чудовою українською мовою. Велика приємність розуміти що сею занедбаною

⁹Красномовною є згадка у спогадах Н. Д. Полонської: «В цей час серед української інтелігенції виникають суперечності щодо мови викладання в археологічному інституті». Н. Д. Полонська, якій було доручено збирати підписи під складною проф. Завидпевичем запискою про необхідність даного закладу, розмовляла російською. У зв'язку з цим «співробітницею проф. М. Беляшівського В. Козловською було заявлено, що їй (Полонській) треба покинути Київ, бо їй тут не місце як чужій для української науки людині. Так вперше, з уст моєї кращої приятельки, я почула цей вирок»,— зауважувала пізніше Наталія Дмитрівна (Див. Полонська-Василенко, 1988, с.121).

¹⁰Щироцький Костянтин Віталійович (1886–1919) — мистецтвознавець, приват-доцент Петроградського Університету, дійсний член Імператорського Російського Археологічного Товариства і Петроградського Археологічного інституту.

мовою писала справді інтелігентна людина...»(Інститут рукопису ЦНБ.— Ф. 152, спр. 70.).

У цей час В. Є. Козловська бере активну участь у багатьох інституціях, що зосереджували пам'яткознавчі та пам'яткоохоронні роботи в Україні. Вона стає членом Археологічної секції Українського Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка (УНТ). Маючи добру освіту і фаховий досвід В. Є. Козловська бере участь у підготовці проекту Положення про археологічну секцію, який передбачав цілісну систему наукового дослідження пам'яток: опис, замальовки, фотографування, складання креслень, реставрацію, а також нагляд за тим, щоб вони не руйнувалися від самовільних розкопок та під час земляних чи господарських робіт. (Латуха, 1994, с. 62–64).

Влітку 1919 р. Валерія Козловська проводила археологічні розкопки слов'янського могильника поблизу села Віта-Поштова на Київщині.

На той час життя Валерії Євгенівни, як і багатьох науковців, було складним. «На думку моєї мами ми стали жебраками, переїхали жити до родичів на вул. Пушкінську і мешкаємо в трьох кімнатах: я, брат з дружиною, родичі. Працюю в музеї, маю лекції в гімназії по історії України і українській мові. Отже на наукову працю залишається небагато часу. Вважаю таке становище тимчасовим, та живу надіями на кращі обставини. В осені почала викладати лекції з археології Києва в Археологічному інституті, але перед Різдом всі лектори-українці примушені були кинути інститут і я не скінчила свого курсу...» (НА ІА НАНУ.—Ф-10, к. 56.)

У 1921 р., після об'єднання Українського Наукового Товариства з Академією Наук, В. Є. Козловська увійшла до складу ініціативної групи із заснування Археологічного Комітету при ВУАН, завданням якого була допомога місцевим музеям та товариствам охорони пам'яток старовини і мистецтва¹¹. (Полонська-Василенко, 1993, с. 93). Розширення функцій Археологічного

¹¹ До ініціативної групи входили В. Міяківський, І. Моргілевський, Д. Щербаківський, Ф. Ернст, Г. Красицький, М. Макаренко, К. Мельник-Антонсвич, О. Грушевський, І. Гермайзе, А. Дахнович. До складу Археологічного Комітету в 1922 році увійшли академік Ф. Шмідт (голова), М. Ф. Біляшевський, та М. П. Василенко (члени), О. Новицький (секретар).

комітету спричинило його перетворення у червні 1924 р. на Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК) при ВУАН. Протягом всього часу діяльності ВУАК В. Є. Козловська була його дійсним членом, вченим секретарем археологічної і мистецтвознавчої секцій, поєднуючи при цьому велику організаційну роботу з активними польовими дослідженнями. Вона брала участь в організації щорічних виставок за результатами розкопок, формувала та редагувала періодичні видання та збірки статей, а також виконувала конкретні завдання щодо організації досліджень слов'янських старожитностей України. Як досвідчений археолог вона брала участь в археологічних розкопках курганів епохи бронзи та раннього заліза (Горбаківка, Семківка, Пилипча), могильників та поселень черняхівської культури (Ромашки, Жуківці, Дідівщина), обстежила городища та могильники давньоруського часу (Київ, Ржищів, Ходорів, Білогородка, Буки, Шарки, Біла Церква) (НА ІА НАНУ.— Фонд ВУАК, спр. 86/2-в-д, 116/33, 34).

Для координації досліджень у галузі трипільознавства при ВУАК було створено Трипільську комісію, в якій В. Є. Козловська багато років була науковим секретарем. На засіданнях комісії складалися плани подальших польових та наукових досліджень, робилися наукові доповіді, обговорювались нові видання. Комісія підготувала два томи за матеріалами досліджень трипільської культури¹². (Трипільська культура на Україні, I, 1926). В. Є. Козловська досліджувала відомі пам'ятки поблизу Трипілья, Ржищева, Халепья, відновила розкопки поблизу Сушківки¹³, обстежила поселення біля Володимирівки, а також поселення Балики, Верем'я, Романівці, Черепин та інші. Довелося їй працювати і в найбільших в Україні археологічних експедиціях, якими керували Д. І. Яворницький (Дніпробуд, 1927–1932 рр.) та Т. М. Мовчанівський (Райки, 1932 р.). Результатом цих досліджень стали численні публікації та наукові звіти.

¹² Матеріали для другого тому, який так і не був виданий, зберігаються в науковому архіві Інституту археології НАН України.

¹³ В. Є. Козловська багато років залучала до своїх експедицій робітників, які працювали ще з В. В. Хвойкою. «..Замість Самійла, що помер в голодні роки, також як й Максим Зелений, командирюю Максима Куценко, що більш за помірних працював у Вікентія В'ячеславовича...»,— писала вона збираючись на розкопки до Сушківки. (НА ІА НАНУ.— Ф-10, к. 56)

З метою активізації роботи з краєзнавцями, за ініціативи В. Є. Козловської, була організована Бориспільська експедиція. Також завдяки її зусиллям було створено заповідну зону для охорони городища, селища та могильника давньоруського часу в селі Буки на Київщині. (НА ІА НАНУ.— Фонд ВУАК, спр. 46/2-а).

Чимало зусиль доклала вона і для організації місцевих музеїв, зокрема Білоцерківського, до фондів якого передала велику колекцію археологічних матеріалів, здобутих під час розкопок місцевих пам'яток, допомагала також у створенні експозиції. (Латуха, 1994, с. 62–64).

Діяльність В. Є. Козловської була тісно пов'язана і з пам'яткоохоронними і науковими роботами у Києві. З 1924 р. вона тривалий час була секретарем спеціальної комісії при ВУАК з комплексного дослідження та охорони Софійського собору у Києві. (НА ІА НАНУ.— Фонд ВУАК, спр. 16.). Незважаючи на брак коштів, комісії на той час вдалося розпочати дослідження фресок собору, провести археологічні дослідження і обміри будівлі та архітектурні зондажі храму. В. Є. Козловська працювала в комісії разом зі справжніми фахівцями та ентузіастами своєї справи: акад. В. Шапошниковим, проф. Б. Лисіним, архітекторами І. Моргилевським, О. Кобелевим, П. Безсмертним, реставраторами О. Юкіним, М. Касперовичем, М. Сичовим. Розуміючи необхідність комплексного підходу у вивченні і зберіганні пам'яток історії і культури, члени комісії поставили проблему щодо створення у Києві Всеукраїнської реставраційної майстерні з відділами станкового и монументального живопису, архітектури, шиття, малярства, дерева, археології, рукопису тощо. (НА ІА НАНУ.— Ф. ВУАК, спр. 16.)

Багато уваги і часу В. Є. Козловська приділяла вивченню давніх пам'яток Києва. За дорученням ВУАК їй було уповноважено стежити за археологічними розкопками у Києві (НА ІА НАНУ.— Ф. ВУАК, спр. 16.). Про це свідчить, зокрема, звіт В. Є. Козловської про роботи в Києві влітку 1926 р., коли було «оглянуто місця комунальних робіт у місті (прокладення нових вулиць, перепланування скверів, утворення спортивних майданчиків, риття каналів)». А саме: по вул. Кирилівській, 59 (місто Кирилівської палеолітичної стоянки, відкритої В. В. Хвойкою),

де «разом з Магурою, Сталінським, Мазур, Василенко було закладено невеликий розкоп, знайдено фрагменти неолітичної кераміки, кістки тварин, фрагменти кераміки княжої доби, цеглу XVIII ст.» Спостереження велись за земляними роботами під час прокладення телефонних мереж по вулицях Андріївський узвіз, Жертв Революції (Трьохсвятительська), Горовиця (В. Житомирська), Рейтарській, Десятинному провулку. По вул. Короленка (Володимирська) було знайдено скляні браслети, вироби з шиферу, намистини. До кожної ділянки дослідниці додає список знахідок (НА ІА НАНУ.— Ф. ВУАК, спр.16.).

Велику увагу ВУАКу привертала дослідження цього ж року на колишній садибі Трубецького у Києві (сучасна вул. Володимирська, 3). Це засвідчує фото, на якому В. Козловська разом з В. Кульженко, А. Новицьким та з керівником розкопок С. Гамченком на ділянці розкопу. (НА ІА НАНУ, архів Гамченка, № 71).

У 1930 р. у Києві В. Є. Козловською були здійснені археологічні дослідження на горі Дитинка. З її звіту відомо, що «місце для дослідів було обрано через те, що частково почали забудувати цю гору. За відкритим листом 403 (на право розкопів, розвідок на території Київської округи і у м. Києві з околицями) провела розкопки на кошти ВУАК ВУАН». У висновках вона констатувала: «Розкопки довели, що гора Дитинка на поч. XII ст. була залюднена. Ця місцевість знаходиться поза давнім валами давнього Києва. Тут могли оселятися ремісники. З другої половини XII ст. тут було кладовище, що захопило всю гору». (НА ІА НАНУ.— Ф. ВУАК, спр. 327/23).

У Києві В. Є. Козловська проводила також археологічні розкопки на горі Киселівці, перші дослідження якої були проведені її вчителями — М. Ф. Біляшівським (80-ті роки XIX ст.) і В. В. Хвойкою (90-ті роки XIX ст.). В результаті її досліджень було простежене стратиграфічне залягання культурних шарів (зокрема залишки дерев'яних балок, глиняної стінної обмазки і дерев'яного помосту від житлових і оборонних споруд XV–XVI ст.) та зібрано численний речовий інвентар різних історичних епох¹⁴. (НА ІА НАНУ, Фонд ІІМК.— Ф. 20, спр. 28–29). За виз-

¹⁴ Знахідки з розкопок Козловської В. Є. на горі Киселівці зберігаються в НМІУ.

наченням спеціалістів розкопки В. Є. Козловської були найбільш результативними і методично-фаховими за всі, що проводились на Киселівці у попередні часи. (Зоценко, 2003, с. 89). Як досвідчений фахівець В. Є. Козловська увійшла в 1940–1941 роках до комісії по вивченню історії Києва, яку було створено при Інституті археології АН УРСР. За планом роботи її було залучено до підготовки чотирьохтомної історії міста Києва, зокрема до написання розділу «Ранньослов'янські поселення на території Києва (VI–IIIст.)»¹⁵. На жаль, цей проект не був здійснений.

Під час реорганізації ВУАК у СІМК (Секція історії матеріальної культури) В. Є. Козловську було призначено завідуючою відділом феодалізму (1932–1933 рр.) Заслугують на увагу теми її доповідей, зачитані на засіданні секції СІМК у 1933 р., які вказують на проблематику її тодішніх досліджень: «Вивчення феодалізму на терені України за пам'ятками матеріальної культури» та «Селища та городища часів феодалізму на Україні».

Значною була і музейна діяльність В. Є. Козловської. Вагомий внесок зробила вона в розбудову одного з головних музеїв України — Першого Державного музею (пізніше Всеукраїнський Історичний музей ім. Т. Шевченка) у Києві¹⁶. З 1922 р. він був підпорядкований Всеукраїнській Академії наук. Штат музею тоді був кількісно незначним, проте, під керівництвом М. Ф. Біляшівського, тут працював колектив справжніх ентузіастів. В. Козловська працювала разом з Д. Щербаківським, М. Рудинським, Ф. Ернстом, К. Моценком (НА НХМУ.— Оп. 1, №5, с. 96)

З ініціативи В. Є. Козловської та під безпосереднім її керівництвом, у музеї розпочав роботу семінар з підготовки аспірантів та студентів до археологічної роботи та музеєзнавства. Його діяльність була різнобічною: взимку члени семінару знайомились з експонатами музею, з науковою літературою, писали реферати, слухали лекції. Влітку працювали на розкопках під керівництвом досвідчених археологів. Всі предмети знайдені

¹⁵ У 1941 р. до авторського колективу входили А. Кримський, І. Підоплічко, Г. Корзухіна, К. Гуслистий, М. Ячменьов, П. Курінний, І. Іванцов. План проекту зберігається в архіві Г. І. Іванцової-Костенко. (Іванцов, 2003, с. 16).

¹⁶ У 1919 р. Київський художньо-промисловий і науковий музей був оголошений власністю УРСР й перейменовано у Перший державний музей.

під час розкопок, передавались до музею. (Коршак, 1930, с. 57–66). Наприклад, як об'єкт дослідження, до програми семінару з археології та музейної справи була включена київська гора Киселівка. Під час розвідочних розкопок учасниками семінару було відкрито культурний шар часів Київської Русі і ремісничу майстерню з виготовлення кістяних виробів¹⁷.

Багато років В. Є. Козловська була зберігачем археологічних колекцій музею, які завдяки її старанням, збагатились більше ніж на 4 тис. експонатів. Валерія Євгенівна завжди вважала наукову роботу одним із найважливіших і постійних напрямів діяльності музею. Дбаючи про це, вона організовувала виставки і путівники. Саме в той час, за її ініціативою, вийшло перше число збірника «Український Музей».

Археологічний відділ музею, відчував брак площ для розгортання у повному обсязі експозиції та впорядкування фондів. Тоді при ВУАК ВУАН було вирішено заснувати окремих археологічний музей на території Всеукраїнського музейного містечка (територія Києво-Печерської Лаври), де було виділено для нього двоповерховий корпус, і у 1928 р. до заповідника було перевезено збірки та меблі. До музею вирішили передати колекції археологічного музею Інституту Народного Образовання (колишній кабінет археології Університету св. Володимира) та Духовної Академії (Курінний, 1947, с. 60–61). До нього мали передати й колекції археологічного відділу Всеукраїнського історичного музею. Керівником археологічного музею ВУАН було призначено В. Є. Козловську.

Не підлягає сумніву, що думками про створення нової експозиції музею, про його майбутню наукову діяльність жила Валерія Євгенівна в ті роки. Але події розгорнулися інакше.

Після звільнення М. Ф. Біляшівського з посади директора Всеукраїнського Історичного музею ім. Т. Г. Шевченка, на його місце був призначений А. Вінницький. Його бюрократична діяльність спричинила до конфлікту в колективі. Бібліотекар музею А. Оніщук та вчений секретар Є. Дзбановський стали поширювати чутки про «некомпетентність» археолога В. Козловської і Д. Щербаківського. (Павловський, 1977, с. 86–87).

¹⁷ Колекція кістяних виробів зберігається в археологічних фондах НМІУ.

У 1925–1926 роках комісією з перевірки фондів музею було складено акт про їх стан з висновком про «навмисне пониження музейних зібрань». (Шовкопляс, 2002, с. 40). Доповідна записка за підписом співробітників музею до Бюро секції ВУАН не допомогла подолати кризи. У 1926 р. з музею звільнився М. Рудинський, а у 1927 — трагічно загинув Д. Щербаківський. У листі до газети «Пролетарська Правда», в зв'язку з самогубством Д. Щербаківського, науковці, в тому числі і В. Є. Козловська, яка тісно співпрацювала з ним довгий час, вимагали провести кримінальне і громадське розслідування. Однак, у липні 1927 р. на пленумі Центрального бюро секції наукових співробітників УРСР авторів листа було звинувачено у спробах використати смерть Д. Щербаківського для політичних маніпуляцій академічних кіл проти Радянської влади. Невдовзі розслідування припинили (Пристайко, Шаповал, 1996, с. 69).

Це був час, коли в музеях, як і в інших науково-просвітницьких установах, посилювалася ідеологізація навчального процесу, суворо контролювалася наукова діяльність. Правлячий режим прагнув підкорити діяльність інтелігенції інтересам партії і держави, направити думки в ідеологічно «правільне» русло. Репресії проти інтелігенції здійснювалися по всьому СРСР, але в Україні науковці звинувачувалися ще й в «буржуазному націоналізмі». Головною метою тодішньої влади було «подолання української національної ідеї і формування нової соціальної спільноти — радянського народу». Репресії почалися у зв'язку з так званою «справою Спілки Визволення України (СВУ)».

Поштовхом до переслідувань археологів і музейних працівників стало звинувачення археології в СРСР, яка «ще не пережила своєї революції і досі залишається на старих, дореволюційних, антимарксистських — антисоветських позиціях і є найбільш відсталою ділянкою серед історичних наук». (Равдонікас, 1930, с. 39). Від цього часу саму назву «археологія», як дореволюційну, було заборонено і замінено «історією матеріальної культури»¹⁸.

Тоді ж почалася «реорганізація» археологічних установ і музеїв. Компартія висунула гасло — «музеї не для експозиції речей, а для експозиції ідей» і музеї перебудовували за новими

¹⁸ Назву «археологія» було відновлено в 1935 р.

принципами — походження людини з тваринного світу, основні соціально-економічні формації та роль класової боротьби в розвитку суспільства, соцбудівництво та перемога комунізму. В музейних експозиціях з'явилися численні гіпсові скульптури, діаграми, плакати з поясненнями та обов'язковими текстами «класиків марксизму-ленінізму». Саме тому пізніше їх називали «паперовими або гіпсовими музеями». За ці роки «реорганізації» загинуло не тільки багато справжніх музейних експонатів, а й музейних працівників. (Міллер, 1962, с. 116).

У травні 1933 р. в газеті «За Радянську Україну» було надруковано статтю під назвою «Припинити ганебну бездіяльність Археологічного музею», автори якої звинувачували керівництво музею (нагадаємо, директоркою була В. Є. Козловська) у «браку пильності, невмінні притягти широку громадськість до праці в музею, загальну бездіяльність, відсталість від сучасної науки». Стаття мала наслідки. В 1933 р. археологічного музею вже не існувало¹⁹. Ліквідація установ проходила паралельно зі звільненням їхніх співробітників, здебільшого без права працювати за фахом. Активна і плідна праця В. Є. Козловської була зупинена. У липні 1933 р. вона була «з роботи директора археологічного музею негайно знята». (Музеї історії міста Києва, Фонд Макаревича).

Члени комісії ЦК КП(б)У з обстеження наукової роботи київських музеїв характеризували працю В. Є. Козловської, як «музейне рутинерство». У своєму життєпису вона відмічає, що за офіційним протоколом її було «усунуто з роботи в Академії за буржуазну ідеологію в наукових працях». Козловську було заарештовано і звинувачено у приналежності до «контрреволюційної» організації «Спілка Визволення України». (Міллер 1962, с. 112).

У березні 1934 р. кваліфікаційна комісія при Всеукраїнському історичному музеї не атестувала В. Є. Козловську. За доповідною запискою заступника наркома освіти УРСР А. Хвилі до ЦК КП(б)У від 4 листопада 1934 р., науково-дослідна і теоретична робота «махрових націоналістів контрреволюціонерів» співробітників Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шев-

¹⁹ Замість нього створено Антирелігійний Музей.

ченка Ф. Ернста, Д. Щербаківського, В. Козловську, Я. Струханчука «була спрямована на розвиток націоналістичних тверджень, суть яких полягала у відриві від Радянського Союзу. Вихідним моментом і політичною спрямованістю їх виставкової діяльності було відірвати увагу робітничо-колгоспних мас від сучасного, прищепити їм сліпе схиляння перед культурою минулого...» Далі зазначалося, «що відверто нахабної форми набрала ця націоналістична пропаганда в науково-видавничій діяльності». Як головні видання «цієї зграї», зокрема, наведено збірник «Український музей», а також низку робіт В. Є. Козловської. (ЦДАДО України.— Ф. 1, арк. 75–87).

Як зазначила В. Є. Козловська у своєму життєпису, після її звинувачення «парт, керівництвом ВУАК було конфісковано її «Відомості про деякі городища південної частини київського Подніпров'я XI–XIII ст.», повідомлення «Виставка у Києві досягнень радянської археології за останні роки», що були підготовлені до друку в 4–5 випусках збірки ВУАК «Хроніка археології та мистецтва» за 1931 р. Не було надруковано також підготовлену до друку рецензію на працю Я. Пастернака «Гальштатська культура Закарпаття в його природних межах». Її ім'я, як і багатьох її колег, замовчувалось і значно пізніше²⁰.

За відсутністю доказів В. Є. Козловську було звільнено з-під арешту, але, як зазначає М. Міллер, «кожна репресія, навіть найлегша, була вже драматичною для науковця, бо, крім важкої моральної образи, позбавляла його змоги працювати за улюбленим фахом». Як і інші репресовані, які залишились на волі, В. Є. Козловська певний час не працювала, вона змушена була стати «хатньою господаркою». (Міллер, 1962, с. 112).

У червні 1936 р., як колишню директорку Археологічного музею, В. Є. Козловську було залучено до роботи у складі комісії з передачі матеріалів з музею ПМК АН УРСР (нова назва ВУАК ВУАН) до збірки Центрального історичного музею. На серпень 1936 р., за її даними, археологічні колекції в ньому складались з колекцій Всеукраїнського історичного музею, колишнього археологічного музею ВУАН, археологічного музею Київського

²⁰ Праця В. Є. Козловської «Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 р.» була надрукована в 1947 році без згадування прізвища авторки. (Див. Археологія, т. 1, 1947).

Університету, Археологічного музею Вищих жіночих курсів у Києві. (НА НМІУ.— Ф, р. 1260). З 1938 р. В. Є. Козловська залучалась консультантом до археологічних експедицій Інституту археології АН УРСР.

Під час війни В. Є. Козловська, відмовившись евакуюватися з міста, залишилась в окупованому німцями Києві зі своєю старою і хворою матір'ю.

Вже 22 вересня 1941 р. загарбниками було видано наказ про те, що всі хто працював у місті до окупації, повинні продовжити роботу. У вересні-жовтні 1941 р. головою Київської міської Управи був професор О. Оглоблин²¹. Для роботи в науково-просвітницьких закладах О. Оглоблин залучав науковців, які залишилися в Києві. Серед них була і В. Є. Козловська. (Оглоблин, 1995, с. 306). Всі бібліотеки, архіви, музеї, академічні установи було взято окупантами під контроль, до кожної установи призначався куратор. Музеями керував німець доктор Георг Вінтер²².

За наказом від 5 жовтня 1941 р. всі музеї міста почали розбирання речей, що німцями були перевезені з території колишнього музейного містечка у Лаври. Співробітники кожного музею відбирали речі, що відповідали профілю їх установи. (Кульженко, 1998, с. 149). У приміщенні по вулиці Короленка, 57 (перед війною Музей Леніна) розмістився Крайовий музей (інститут) прадавньої та давньої історії, куди в січні 1942 року були перевезені археологічні матеріали з найдавніших часів до XIII ст. Цей музей очолював спочатку проф. Грімм, а згодом — проф. Р. Штампфусс. Заступником директора був призначений П. Курінний. (Кот, Коренюк, 1999, с. 74). Науковими співробітника-

²¹ Олександр Петрович Оглоблин (1899–1992) — професор, відомий історик. У 1923–1943 рр.— ст. науковий співробітник УАН, у 1930 р. репресований, у 1931–1932 рр.— заступник директора з науки Всеукраїнського історичного музею в Києві, у 1932–1933 рр.— директор Київського Центрального Архіву Стародавніх актів, у 1934–1935 рр.— безробітний, у 1936–1937 рр.— науковий консультант археологічних експедицій ІІМК АН. У 1938 р.— проф. Київського і Одеського університетів. З квітня до осені 1942 року очолював Музей-архів переходнової доби. З 1944 року — на еміграції.

²² Георг Вінтер з осені 1941 року представляв Крайове управління архівами, бібліотеками і музеями Райхскомісаріату України, і водночас — Оперативний штаб при відомстві гітлерівського райхсміністра окупованих східних територій.

ми музею, у тому числі і В. Є. Козловською, розбиралися речі, складалися огляди з ретельними реєстрами про матеріали, евакуйовані радянськими органами чи такі, що загинули під час бомбардувань, готувалась експозиція. Про музейну діяльність В. Є. Козловської свідчать її власноручні записи про надходження матеріалів до археологічної колекції музею²³.

В. Є. Козловська займалась і науковою роботою, за деякими даними вона була директоркою Інституту Археології (Полонська-Василенко, 1993, с. 173). Про зустріч з нею 21–23 грудня 1941 р. в Інституті археології, у будинку Української академії²⁴ згадує у своєму київському щоденнику угорський археолог Нандор Феттіх: «Чисту археологію представляє Валерія Євгенівна Козловська. Вона в літах, авторитетна особистість. Знає лише російську. Її цікавлять старовинні угорські об'єкти з періоду переселення народів, які ми їй намалювали з пам'яті. Вона нічого не показала нам зі своїх зібрань, сказавши, що у них незначна кількість матеріалів, по-перше, а по-друге, вони ось-ось мають переселитися з будинку академії, тому всі предмети спаківано. Козловська без будь-якого приводу згадала раптом, що за советів багато видавали себе за комуністів, навіть ті, хто насправді комуністом не був». (Феттіх, 2004, с. 31). Відбиток своєї статті «Срібний скарб часів великого переселення народів з с. Фатівиж на Чернігівщині», що містить посилання на публікацію Н. Феттіха, В. Козловська підписала «п. проф. Феттіху з повагою від автора. 22.XII.1941 р.» Але з невідомої причини він не був подарований угорському гостю і залишився у Валерії Євгенівни. (УВАН. Особистий архів Козловської В. Є., № 5).

Восени 1943 р. з наближенням лінії фронту нацисти розробили плани вивезення культурних цінностей з України, у тому числі з Києва. За розпорядженням доктора Г. Вінтера музейники міста пакували експонати і складали докладні списки речей, що готувалися до вивезення²⁵.

²³ Археологічний каталог зберігається в Національному музеї історії України.

²⁴ Академія містилася на розі вулиць Велика Володимирська та Фундуклевська (сучасна вул. Б. Хмельницького).

²⁵ За даними української дослідниці Т. Себти докладні списки входять до матеріалів Айнзацштабу А. Розенберга, що зберігаються в ЦДАДО України. (Кот, Коренюк 1999, с. 74).

Після кількох нальотів радянської авіації на Київ Г. Вінтер рапортував, що, зважаючи на brutальне знищення радянським режимом багатьох пам'яток української культури, дехто з місцевих фахівців підтримував німецькі плани евакуації музейних колекцій, оскільки це могло врятувати їх від загибелі. (Грімстед, Боряк, 1994, с. 97).

Безперечно, В. Є. Козловська розуміла, що сам факт перебування її на окупованій німцями території, не залишав їй шансів для подальшого безпечного перебування в Києві. В березні 1943 року помирає її 82-річна мати, а восени В. Є. Козловська назавжди залишає місто. (УВАН. Особистий архів Козловської В. Є. № 2). За деякими даними, вона «вивезла на Захід архів В. В. Хвойки і частину речей з археологічних колекцій» (Гузько, 1994, с. 8). Згодом у своєму життєписі, В. Є. Козловська напише: «Емігрувавши, я мешкала деякий час в Здолбунові, Львові, Кракові. У Львові працювала в Археологічному музеї²⁶. Навесні 1944 року, під час евакуації Львівського музею, переїхала до Німеччини, до Іггштеду²⁷ (на Дунаї), де працювала в Інституті праісторії, який скупчив в собі археологічні збірки, вивезені німцями з різних місць України». (УВАН. Особистий архів Козловської В. Є., № 1).

За матеріалами досліджень комісії з питань повернення культурних цінностей, що були вивезені з України в часи Другої світової війни, відомо, що в жовтні 1943 р. вагони з музейними колекціями супроводжував з Києва, разом з іншими особами, П. Курінний. Кілька місяців вони перебували у Львові, потім у Кракові, де діяла Українська філія Айнзацштабу А. Розенберга. Співробітники філії (троє німецьких і троє українських фахівців) мали приймати й обробляти вантажі, що надходили з України. Вони складали інвентарні картки, робили світлини. На початку 1944 р. культурні цінності відправили до Німеччини. Переважна більшість музейних фондів з України була зосереджена у старовинному замку XV ст. баварського міста Хохштадті (Кот,

²⁶ У Львові В. Є. Козловська стає «почесним працівником» (без винагороди) в науковому фонді відділу шкільних справ Українського центрального комітету. (УВАН. Особистий архів Козловської В. Є., № 3).

²⁷ Хохштадт — містечко в Баварії (Німеччина).

Коренюк, 1999, с. 75, 76)²⁸. Саме цей маршрут (у стислому вигляді) свого переміщення після від'їзду з Києва, згадує В. Є. Козловська в своєму життєписі.

Після капітуляції нацистської Німеччини у Другій світовій війні, доля наших співвітчизників, які залишили Україну, складалась по-різному. Складаючи свій життєпис у передноворічні грудневі дні 1948 р., В. Є. Козловська напише: «В жовтні 1945 року переїхала до табору в Ашафенбурзі²⁹ (до свого брата, який знаходився там), де в учбових роках 1945/46 і 1947/48 викладала на курсах українознавства. Я не маю ані чоловіка, ані дітей...» (УВАН. Особистий архів Козловської В. Є., № 1).

Вся подальша діяльність В. Є. Козловської пов'язана з Українською Вільною Академією Наук на еміграції (УВАН). Наприкінці 1949 р. вона стає дійсним членом УВАН в історико-філологічному відділі за спеціальністю археологія у Вінніпезі (Канада)³⁰. У 1950 р. переїжджає до Нью-Йорку.

На еміграції В. Є. Козловська продовжувала підтримувати наукові зв'язки з колегами-фахівцями. Вона була залучена до підготовки перших трьох томів «Енциклопедії Українознавства» за редакцією проф. В. Кубійовича, також була співавтором статей у розділі «Археологія» (доба переселення народів та княжа доба). Але, безперечно, так натхненно і працездатно, як у Києві, Валерія Євгенівна вже ніколи не працювала.

Останні роки життя вона мешкала в Ютиці (Нью-Йорк), де і завершила свій життєвий шлях. З некрологу, який було надруковано в «Ukrainian Academy of Arts and Sciences in U.S.» відомо, що вона померла 6 травня 1956 р. Її особистий архів зберігається

²⁸ Після капітуляції Німеччини Хохштадт належав до зони відання американської військової адміністрації. Внаслідок переговорів експонати українських музеїв передали Радянській військовій адміністрації в Німеччині. У липні 1946 р. представником в Берліні, з питання повернення культурних цінностей з музеїв України, був В. Богусевич. Частково повернуті до Києва культурні цінності протягом січня-березня 1948 р. на території Державного Києво-Печерського заповідника, приймала й розподіляла по музеях спеціальна комісія. (Кот, Коренюк, 1999, с. 77).

²⁹ Ашафенбург — містечко неподалік від Франкфурта на Майні (Гессен, Німеччина).

³⁰ УВАН в Канаді заснував Я. Рудницький (президент), Д. Дорошенко, А. Білецький.

ся в архіві-бібліотеці Української Вільної Академії у Нью-Йорку (США). Він містить оригінальні документи, рукописи, листування, друковані праці тощо³¹.

Матеріали, що збереглися в Україні, засвідчують діяльність В. Є. Козловської до жовтня 1943 р. Значна колекція предметів з розкопок однієї з перших в Україні жінки-археолога Валерії Євгенівни Козловської знаходиться у краєзнавчому музеї міста Біла Церква Київської області і Національному музеї історії України. Разом з іншими реліквіями в музеї, що височить на Старокиївській горі, майже сто років зберігається та сама глиняна моделька давнього «житла» з фігуркою жінки з трипільського поселення, що походить з перших археологічних розкопок Валерії Козловської.

ЛІТЕРАТУРА

Археологія Української РСР.— К., 1971, т. 2.— С. 177.

Боряк Г., Дубровіна Л. Архів Українського Вільного Університету в Мюнхені: попередній огляд фондів//Архіви України.— К., 2004, № 4-6.— С.101.

Відейко М. Трипільська цивілізація.— К., 2003.— С. 18.

Грімстед П., Боряк Г. Нищення українських музеїв, архівів і бібліотек у роки Другої світової війни//Пам'ятки України.— 1994, № 1-2.— С. 97.

Гузько П. В. Археологічний музей при київських вищих жіночих курсах//Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Білоцерківського державного краєзнавчого музею.— Біла Церква, 1994.— С. 8.

Зоценко В. Скандинавские древности и топографи Киева//Ritenica.— К., 2003.— Т. II.— С. 87.

Известия Императорской археологической Комиссии. Прибавление к вып. 57. Хроника и библиография вып. 27. II. Музеи. С. 23.

Іванцов І. О. Давній Київ.— К., 2004.

³¹ Висловлюю щиро подяку пані Оксані Радиш-Міяківській за можливість ознайомитись з деякими матеріалами особистого архіву В. Є. Козловської в Архіві-бібліотеці УВАН. Нью-Йорк. США.

Календарь. Справочная и Адресная Книга г. Киева на 1910.— К., 1909.— С. 242.

Киевлянин.— № 263.— 23 вересня.— 1913 р.

[Козловська В. Є.] Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 р.//Археологія.— 1947, № 1.

Кот С., Коренюк Ю. Михайлівські пам'ятки в російських музеях//Пам'ятки України.— К., 1999.— № 1.— С. 63-82.

Коршак К. З праці семінару при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка у Києві//Хроніка археології та мистецтва.— К., 1930, Ч. 1.— С. 57-66.

Кульженко П. Спомин//Пам'ятки України.— 1998, № 1.— С. 149.

Курінний П. Нариси з історії української археології. Університетські виклади.— Аугсбург, 1947.— С. 60-61.

Латуха Т. Археологічний музей при київських вищих жіночих курсах//Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Білоцерківського державного краєзнавчого музею.— Біла Церква, 1994.— С. 62-64.

Ляшко С. Валерія Козловська//Енциклопедія Трипільської цивілізації.— К., 2004.— Т. 2.

Максимов Е. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. К., 1972.— С. 43, тб. II, 10.

Матвеева Л. Доля академіка В. Н. Перетца//Україна: Наука і культура.— К., Вип. 30.— С. 206-224.

Мілдер М. Доля українських археологів під советами//Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Париж-Чикаго, 1962.— Т. CLXXIII.— С. 112-120.

Оглоблін О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали.— Нью-Йорк-Київ-Торонто, 1995.— С. 306.

Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук. Нарис історії.— К., 1993.— С. 173.

Полонська-Василенко Н. Революція 1917. Спогади//Український історик.— 1988.— № 1-4.— С. 121.

Равдоникас В. За марксистскую историю материальной культуры.— Л., 1930.

Феттіх Н. Київський щоденник.— К., 2004.— С. 31.

Шовкопяс І. Археологічні дослідження на Україні (1917–1957).— К., 1957.— С. 34.

Шовкопяс І. Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966 рр.).— К., 1969.— С. XVII.

Енциклопедія Українознавства.— Париж-Нью-Йорк, 1959.— Т. 3.— С. 1071.

*Ірина ПРЕЛОВСЬКА,
кандидат історичних наук, ст. науковець
відділу джерел новітньої історії України
Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України,
провідний науковець Національного
Заповідника «Софія Київська».*

М. КРЕСАЛЬНИЙ — ДИРЕКТОР СОФІЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ЗАПОВІДНИКА У 1949—1965 рр.

Зазвичай післявоєнну добу поки що не дуже ретельно вивчають історики. В путівниках цей період також визначається як період післявоєнної руїни та відбудови. Тому й деякі постаті видатних діячів того періоду дуже схожі, оскільки II Світова війна наклала свій відбиток на все життя і людські долі. Микола Йосипович Кресальний (1912—1987) — був директором Софійського державного заповідника впродовж 1949—1966 рр. Звичайно, в період після війни розгорнути дослідження, зібрати кваліфіковані кадри архітекторів, мистецтвознавців, істориків, археологів, реставраторів, відновити дослідження Софійського собору та інших споруд було надзвичайно важко. Тому так важливо зрозуміти специфіку кадрових призначень цього періоду, які суттєво вплинули на стан збереженості та рівень реставраційних робіт повоєнного періоду.

Микола Кресальний прийняв керівництво над Софійським державним заповідником у 1949 р. На цей момент Софійським заповідником після ліквідації церковних структур на його території у 1934 р. вже керували четверо директорів, але через обставини передвоєнної і воєнної доби важко визначити, наскільки діяльність М. Кресального була новим словом у керівництві музейним осередком чи продовженням вже напрацьованої лінії попередніх директорів у справі організації роботи заповідника.

Першим директором Софійського заповідника з 1934 р. був випускник історичного факультету колишнього Київського університету (КІНО), співробітник Лаврського Всеукраїнського Музейного Городка (ВМГ) Іван Скуленко. Він керував Софійським заповідником, який був філією ВМГ до періоду загострення репресій у 1937 р., коли за однією справою було заа-

рештовано тогочасного директора ВМГ Н. Багрія і його самого. Вироком суду Багрія розстріляли, а Скуленка після перебування у в'язниці і таборі несподівано звільнили перед самою війною¹.

Після нищівного розгрому музейницьких кадрів упродовж 1937–1938 рр., влада раптом узялася до впорядкування музейної справи. У постанові за № 147 від 27 червня 1938 р. «Про музеї України» зазначалось що «внаслідок шкідницької роботи банди викритих ворогів народу в органах НКО УРСР майже всі музеї... знаходяться в незадовільному стані Музеї не мають чітко визначених профілів, експозиційні матеріали між музеями переплутані не існує правильної відомчої підлеглості музеїв².

Цей документ підписали Голова РНК УРСР Д. Коротченко та керуючий справами РНК УРСР О. Шинкарьов. Наступним документом який є важливим у справі розуміння статусу Софійського заповідника є Постанова РНК УРСР за № 37 від 7 березня 1939 р. за підписами тих самих посадових осіб. Під п. 4 йшлося про статус Софійського філіалу ВМГ: «Перетворити Софіївську філію музейного містечка (м. Київ) в самостійний музей організувати в ньому відділ архітектури та передати до нього як філії: Андріївський собор Видубецький монастир Кирилівську церкву та церкву Спаса на Берестові»³.

Із нововіднайдених документів зокрема нового відкриття саркофагу Ярослава Мудрого від 23 січня 1939 року⁴, можна

¹ Див., напр., Преловська І. «Зважаючи на важливість роботи яку мені пощастило починати я намагався бути абсолютно об'єктивним...» До століття з дня народження першого директора Софійського державного заповідника Івана Михайловича Скуленка (1901–1990)/Нові дослідження давніх пам'яток Києва. Матеріали наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська» 22–23 листопада 2001 р.— К.: Вид. Центр Національного заповідника «Софія Київська», 2003.— С. 19–39; Ті ж. Іван Михайлович Скуленко (1901–1990) — перший директор Софійського державного заповідника/Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції.— К.: Київ, 2003.— Вип. 3.— С. 272–278.

² Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду УРСР Видання офіціальне НКЮ УРСР.— К.: Вид «Радянське будівництво і право», 1938.— № 36.— С. 9.

³ Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду УРСР: Видання офіціальне НКЮ УРСР.— К.: Вид «Радянське будівництво і право», 1939.— № 37.— С. 4.

⁴ Іванисько С. І. Джерела для вивчення антропологічних матеріалів з гробниці Ярослава Мудрого в Софійському соборі/Український музей. Збірка наукових праць.— К., 2003.— С. 155–156.

тепер з'ясувати що впродовж 1939–1940 рр. до складу керівництва Софійським заповідником входили директор заповідника «тов. Е. В. Маковская», ст. н. сп. архітектор Говденко Г. Г. історик Аснін Л. І., фотограф Горохов С. І.

Під час окупації Києва німецькими військами Софійським заповідником у 1941–1943 рр. керував Олекса Іванович Повстенко (1902–1973) — історик, вчений, архітектор, громадський діяч, літературознавець, член НТШ та дійсний член ВУАН який виїхав за кордон і останні роки життя провів у еміграції.

Після окупації Софійський заповідник відновив свою діяльність згідно Постанов РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 27 березня 1944 р. «Про організацію Софійського заповідника» Тоді ж було затверджено структуру заповідника яка суттєво відрізнялася від довоєнної. Було встановлено відділи вивчення архітектури доби Київської Русі, досліджень XVII–XVIII ст., обліку та зберігання музейних фондів, експозицій культурно-просвітницької та масової роботи, будівельного нагляду та реставрації до того ж були створені фотолaborаторія бібліотека та управління справами заповідника. Було прийнято рішення про те, що заповідник знаходиться у складі Української філії Академії архітектури СРСР на території Софії Київської.

Директором Софійського заповідника впродовж 1944–1949 рр. був Георгій Гнатович Говденко (1909–1983), який керував заповідником¹. У лютому 1944 р., через ЦК КП (б) Узбекистану його було направлено в розпорядження ЦК КП(б)У, зокрема в Управління у справах архітектури при РНК УРСР і зараховано на роботу до української філії Академії Архітектури СРСР, на посаді в. о. директора Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей». Одночасно з роботою в музеї він викладав історію архітектури в Київському державному художньому Інституті.

У післявоєнний час під керівництвом архітектора Г. Г. Говденка розгорнулися роботи по вивченню Софії Київської. Тут працювали М. К. Каргер, Ю. С. Асеев, М. Й. Кресальний,

¹ Преловська І. Діяльність Г. Г. Говденка як директора Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей»//Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції.— К.: Кий, 2005.— Вип. 4.— С. 177–187.

В. П. Волков та інші. Завдяки наполегливій роботі співробітників Софійського заповідника було реконструйовано первісний вигляд Софії Київської доби розквіту давньоруського мистецтва. Зокрема результати натурних досліджень 1920–1950-х рр. було узагальнено в макеті первісного вигляду Софії, виконаному у 1960 р. Ю. Асеевим, В. Волковим і М. Кресальним і який зараз експонується в нартексі собору⁶. Після Г. Г. Говденка впродовж 1949–1966 рр. Софійський заповідник очолював Микола Йосифович Кресальний — архітектор, кандидат архітектури, автор праці «Софійський заповідник у Києві Архітектурно-історичний нарис.— К., 1960».

Народився він 15 листопада 1912 р. в м. Новий Буг Миколаївської області, і, як зазначено в особовій справі члена Спілки архітекторів СРСР, українець за походженням⁷. У довоєнний період Микола Кресальний навчався в будівельному технікумі у м. Запоріжжя (1929–1932), а після цього працював впродовж 1932–1935 рр. начальником будівельної дільниці в м. Могилів-Подільському старшим техніком та старшим прорабом на будівництві «Уралвагонбуд» в Нижньому Тагілі, старшим техніком-конструктором Управління Південно-Західної залізниці в м. Києві. У 1935–1941 рр. навчався в Київському інженерно-будівельному інституті на архітектурному факультеті. Коли розпочалася війна, то враховуючи наявність щойно отриманої вищої освіти та досвіду роботи в будівельно-інженерній галузі, Миколу Кресального направили спочатку на роботу старшим інженером-архітектором Управління військово-повітряних сил Київського Особливого військового округу (1941), а потім інженером аеродромного будівництва, начальником виробничо-технічного відділу 80-го окремого інженерно-аеродромного батальйону 15-ї повітряної армії.

У складі цього батальйону він і пройшов усю війну, займаючись будівництвом аеродромів на Південно-Західному, Сталінградському, Донському, Центральному, Білоруському фронтах

⁶ Нікітенко Н. М. Собор Святої Софії в Києві.— К.: Техніка, 2000. Серія «Національні святині України».— С. 208.

⁷ Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України, м. Київ (Далі — ЦДАМАМ), ф. № 640 «Спілка архітекторів України», оп. 4, спр. 528 «Кресальний Микола Йосипович» (2 березня 1950 – 14 червня 1987).

та в групі окупаційних військ у Берліні⁸. Відразу після війни він повертається до Києва, де впродовж 1945–1946 рр. працював старшим архітектором-інспектором Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР. На цей час він уже був членом КПРС (з 1944 р.), фронтовиком з численними нагородами (Орден Червоної Зірки (1944), медалями «За оборону Сталінграда» (1943), «За взяття Берліна» (1945), «За перемогу над Німеччиною» (1945)), мав досвід керівної роботи в будівництві.

Саме тому його було призначено на посаду інструктора ЦК КПУ у відділі будівництва та будматеріалів, а після реорганізації — у відділі будівництва та міського господарства, де він працював упродовж 1946–1949 рр. Таким чином, М. Кресальний потрапив до партійної номенклатури УРСР. Після звільнення він одночасно навчається у вечірньому університеті марксизму-ленінізму при Київському міському Компартії України (1949–1951) і працює директором Державного архітектурно-історичного Софійського заповідника Академії будівництва і архітектури УРСР (1949–1961)⁹.

Після 1961 р. він також виконував обов'язки директора заповідника, але вже суміщував цю посаду з виконанням обов'язків заступника директора з наукової роботи Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і будівельної техніки Академії будівництва та Архітектури УРСР (1961–1964), потім керівника лабораторії реставрації монументального живопису Науково-дослідного інституту будівельного виробництва Держбуду УРСР (1964–1966). До того ж, він був членом секції історії та пам'яток архітектури Спілки Архітекторів УРСР (з 1956) та членом Президії правління (з 1950), членом Вченої Ради Державного архітектурно-історичного Софійського заповідника. Остаточо М. Кресальний звільнився з посади директора Софійського заповідника у 1966 р., передавши справи Михайлу Ситницькому, який керував заповідником з січня по грудень 1967 р., після чого тривалий період (1967–2000) на чолі Софійського заповідника стояла Валентина Ачкасова.

Сам М. Кресальний з січня 1967 р. перейшов на іншу роботу — у Київському ордена Трудового Червоного Прапора

⁸ Там само.— Арк. 1 зв. Рукопис на бланку.

⁹ Там само.— Арк. 1 зв.

інженерно-будівельному інституті він працював доцентом кафедри основ архітектури. Тут він працював тривалий період, принаймні на час заповнення ним анкети — 5 грудня 1981 р. В період керівництва Софійським заповідником М. Кресальний здійснював загальне керівництво заповідником, у тому числі наукові дослідження. Зокрема, за його підписом зберігся акт від 9 квітня 1964 р., коли було здійснено обстеження саркофага Ярослава Мудрого¹⁰.

М. Кресальний брав участь навіть у закордонних форумах, оскільки його номенклатурний статус напевно дозволяв виїзд не тільки до соціалістичних, а й до капіталістичних країн. Зокрема, він був у липні 1958 р. в Бельгії на Всесвітній виставці, в квітні-липні 1959 р.— в Народній Республіці Болгарії¹¹, куди був відраджений для надання допомоги по консервації та реставрації архітектурних пам'яток за направленням науково-технічного Комітету Ради Міністрів СРСР, у травні-червні 1964 р.— в Італії, де брав участь у роботі Міжнародного Конгресу з охорони пам'яток культури. Його наукова робота почасти відображена у публікаціях. Хоча в переліку праць є багато перевидань. З іншого боку, вихід його монографії «Софийский заповедник в г. Киеве. Архитектурно-исторический очерк», напевно був пов'язаний із захистом дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата архітектури в 1960 р.

У перший рік керування Софійським заповідником М. Кресальний склав звіт під назвою «Итоги архитектурно-археологических исследований памятника архитектуры XI в. «Софии Киевской» и территории Софийского заповедника в Киеве (по 1950 г.) 1949–1950 гг.» з вказівкою, що «рукопись находится в фондах Софийского Заповедника в г. Киеве»¹². Потім кілька

¹⁰ Акт опубліковано в статті: Іванисько С. І. Джерела для вивчення антропологічних матеріалів з гробниці Ярослава Мудрого в Софійському соборі// Український музей. Збірка наукових праць.— К., 2003.— С. 157–158.

¹¹ Свою доповідь М. Кресальний вніс до переліку праць члена Спілки архітекторів СРСР: «Опыт реставрации и консервации памятников архитектуры в СССР и Болгарской Народной Республике// Доклад в институте Археологии Болгарской АН и в Институте памятников культуры НРБ».— Там само.— Арк. 7.

¹² ЦДАМАМ.— Ф. № 640 «Спілка архітекторів України», оп. 4, спр. 528 «Кресальний Микола Йосипович» (2 березня 1950 – 14 червня 1987), арк. 6 зв. Це розділ справи «Перечень научных трудов, статей по специальности», де М. Кресальний власноруч написав перелік своїх публікацій.

років він нічого не публікував, окрім двох невеликих статей («Величественный памятник архитектурного наследия // в 1954 г. опубликовано по линии Совинформбюро в заграничных изданиях»; София Киевская. Газета «Радянське мистецтво», 1953 г.)¹³. У наступні роки з'являється кілька статей у фахових виданнях і всі вони присвячені Софії Київській: Нові дослідження архітектури Софійського собору // Архітектура і будівництво.— К., 1955.— № 1 та Софійська дзвіниця в м. Києві // Архітектура і Будівництво.— К., 1955.— № 5.

У 1958 р. вперше дослідження з історії архітектури споруд на території заповідника вийшло окремим виданням «София Киевская.— М.: Искусство, 1958. Брошюра 9 печатных листов»¹⁴. В цьому ж році було затверджено науковий звіт під назвою: «Памятник архитектуры XI в. «София Киевская». Научный отчет о проведенных исследованиях, утвержденных Президиумом Академии Строительства и Архитектуры УССР. 1958 г.»¹⁵.

В наступному році вийшли друком стаття М. Кресального «Новые исследования Браны Заборовского // Строительство и архитектура № 3 за 1959 г.» та перше видання брошури Софійський заповідник в г. Києве (на русском, украинском и английском языках).— К.: Госстройиздат УССР, 1959. Брошюра 3,08 печ. л. Ця брошюра була перевидана в 1961 р., доопрацьована і доповнена (3 друк. арк.) у 1962 р., і ще раз перевидана у київському видавництві «Будівельник» у 1965 р. обсягом 2,8 друк. арк. і ще раз французькою мовою: «Софийский заповедник в г. Києве (на французском языке).» К.: Госстройиздат УССР, 1960. Брошюра 3,08 печ. л.»¹⁶. Всі ці перевидання брошури були об'єднані у велику книгу, яка на сьогодні є одним з найбільш цитованих видань: «Софийский заповедник в г. Києве. Архитектурно-исторический очерк. Госстройиздат УССР, 1960. 53,5 печ. л.»¹⁷.

У наступні роки вийшли друком видання: «Архитектурно-археологическое исследование северо-западной башни Софии Киевской. Научный отчет, утвержденный Ученым Советом

¹³ Там само.— Арк. 6 зв.

¹⁴ Там само.— Арк. 6 зв.

¹⁵ Там само.— Арк. 7.

¹⁶ Там само.— Арк. 7.

¹⁷ Там само.— Арк. 7.

НИИТИ и Президиумом АСИА УССР в 1962 г.; Иллюстрированный альбом «София Киевская». Подготовлен по заданию МИД УССР для издания через ЮНЕСКО в 1960 г., 10 печ. л. Хранится в фондах Софийского заповедника в г. Киеве; Киевский Софийский собор // УРЕ.— К., 1962.— Т. 13.— С. 331 (цветная вклейка); Софийский заповедник в г. Киеве. Статья написана по заданию НИИВТИ для интуристов, 1964 г., 0,5 печ. л.; Софийский заповедник в г. Киеве — памятник архитектуры XI–XVIII вв.— К.: Госстройиздат УССР, 1964.— 5,5 печ. л.; Софийскому заповеднику — 30 лет // Строительство и Архитектура. № 3 за 1965 г.; Дослідження Софії Київської та архітектурних пам'яток XVII–XVIII ст., розташованих на території Софійського Заповідника // Архітектурні скарби України.— К.: вид. НИИТИ, 1966; Софійський заповідник у Києві. Пам'ятник архітектури XI–XVIII ст.— К.: Будівельник, 1966.— 3,5 печ. арк.»¹⁸.

Після переходу на роботу до Київського інженерно-будівельного інституту М. Кресальний неодноразово звертався в публікаціях до історії Софії Київської, хоча опубліковані роботи останнього періоду життя — це в основному методичні посібники для студентів, нариси з історії архітектури, програми навчальних програм з обмірювальної практики архітектурних споруд тощо.

Після війни він отримав ще кілька нагород, в т. ч. «За відродження підприємств чорної металургії Півдня» (1948), «20 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні» (1965), «30 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні» (1975), 50 і 60 років Збройних сил СРСР (1967, 1978).

Закінчується особова справа Кресального Миколи Йосиповича приміткою олівцем на полях першої сторінки: «Умер 17.06.1987 г.»

¹⁸ Там само.— Арк. 7-8.

Тетяна РОГОЗОВСЬКА,

ст. науковець

Літературно-меморіального музею М. Булгакова

ВИКТОР НЕКРАСОВ ВОЗВРАТИЛСЯ В ДОМ ТУРБИНЫХ

Возвращение в «Дом Турбиных» — открытие выставки, посвященной Виктору Некрасову в Музее Михаила Булгакова в Киеве произошло накануне Михайлова дня (20 ноября) и накануне событий, названных позднее «оранжевой» революцией (2004 года).

Литературно-мемориальный музей Булгакова в Киеве называют еще и «Домом Турбиных» — именем, данным ему Некрасовым. «Некрасов любил Булгакова и много сделал для его посмертной славы, и их судьбы переплелись (говорят, что в Киеве в музее Булгакова есть комната Некрасова) — написал Лев Круглый¹.

Комнаты такой не было, хотя память о «первооткрывателе» в Доме Турбиных была жива. Одна из главных тем концепции музея Булгакова — тема возвращения, задуманная и «угаданная» К. Н. Питоевой-Лидер, автором идеи сосуществования реальных Булгаковых и литературных Турбиных в пространстве «семи пыльных и полных комнат».

Первым «вернулся» в дом №13 по Андреевскому/Алексеевскому спуску сам Булгаков, когда писал роман «Белая гвардия» в Москве. Некрасов подарил Дому имя героев романа. Эта тема работает в основной экспозиции, когда новонайденные экспонаты «возвращаются» на «свое» место: со стороны Булгаковых прибывают многочисленные дядюшки, тетушки, кузены и кузины, а со стороны Турбиных — герои булгаковских произведений. «Возвращение» происходит и на выставках на первом и втором этажах музея.

Выставка «Возвращение в «Дом Турбиных», посвященная Виктору Платоновичу Некрасову — киевлянину, писателю, человеку — дань памяти, погашение долга перед ним.

¹ Русская мысль.— № 4130.— 13–19 июня 1996.— С. 17.

Начиналась она с подаренных музею портретов и фотографий Некрасова. Откликнулись друзья и многочисленные знакомые Некрасова в разных городах и странах. Консультантами выставки стали Виктор Кондырев («сын и друг» — так называл Некрасов своего пасынка), Александр Парнис (бывший литературным секретарем писателя) и Кира Питоева-Лидер.

Об открытии выставки писали киевские и московские издания. На украинском канале «Культура» прошла передача о выставке (режиссер С. Дудка).

В жизни и судьбе Некрасова — три главных города (хотя он объездил чуть не полмира). Киев. Сталинград. Париж.

Художник Бадри Губианури сотворил эти города из парт, до недавнего времени пребывавших в здании бывшей Первой киевской гимназии (возможно, тех самых, что не успел сжечь Мышлаевский в «Белой гвардии»). В названии парт использованы произведения Некрасова.

«В родном городе». Киев — начало жизни, белая страница (затем исчерканная «цензорами в штатском»). Белый цвет парты перекликается с булгаковско-турбинским вторым этажом экспозиции музея. Семья, школа, институт, театральная студия, друзья...

«А Украину люблю, потому что люблю Украину» и вот: «... на 73-м году жизни стал французом»².

«Праздник, который всегда и со мной...» и

«Путешествия в разных измерениях» — город, где он гулял в раннем детстве и где нашел свой последний приют... На «парижской» парте — карты разных стран мира. Некрасов был членом Французского Пен-клуба и Баварской Академии искусств.

Василий Аксенов назвал Некрасова «парижанином из Сталинграда»³.

Художнику выставки удалось уловить переломный момент судьбы Некрасова — война, Отечественная и мировая, небыва-

² Некрасов В. Десять лет во Франции//Всемирное слово.— 1991.— №1.— С. 28–29.

³ Аксенов В. Десятилетие клеветы. Радиодневник писателя.— М.: Эксмо, 2004.

лое противостояние выражены лаконично и остро. «Тройная» парта «одета» в советскую и фашистскую военную форму.

«На краю земли» так называлась первоначально рукопись повести «Сталинград», напечатанной в журнале «Знамя» в 1946 г., а год спустя получившей Сталинскую премию уже под названием «В окопах Сталинграда». (Повесть была переведена почти на четыре десятка языков, общий тираж — более 120 миллионов экземпляров).

Киев Некрасова немыслим без трех тем: «Почему это не сделано?»⁴ Бабий Яр. «Почетный еврей Советского Союза» — сказал Давид Маркиш в некрологе, напечатанном в Израиле⁵.

«Дом Турбиных». Некрасов и Булгаков. К сожалению, этот очерк, напечатанный впервые в журнале «Новый мир»⁶, редко включается в издания Некрасова. Главным откликом на очерк был людской поток, стремившийся попасть внутрь дома № 13. Много писем Некрасову в Отделе Рукописей РНБ. Недавно был обнародован отзыв «главной хранительницы» наследия Булгакова. Из дневника Е. С. Булгаковой:

«29 сентября 1967 г.: «... № 8 «Нового мира» — чудесная статья Виктора Некрасова. Позвонила ему в Киев — но он почти ничего не слышал».

30 сентября: «Утром позвонила Некрасову. Говорили долго, он много расспрашивал о семье Булгаковых. Очень был рад, когда я сказала, что статья вызвала огромный интерес в Москве. И впрямь, ко мне все звонят об этом, каждый надеется, что он первый, кто скажет... Все в восторге. А я — больше всех. Условились, что придет ко мне, когда приедет. Напомнил, что знакомы. В 1947 г. в конце ноября он принес свою пьесу для перепечатки. Я тогда зарабатывала машинкой.

— После этого у меня не бывало, чтобы я получил такую безукоризненную работу!»

⁴ Некрасов В. Почему это не сделано?//Лит. Газета.—1959.— 10 октября.

⁵ Почетный еврей Советского Союза. Маркиш Д./Маарив.— 11 сентября 1987.

⁶ Некрасов Виктор. Дом Турбиных//Новый мир.— 1967.— № 8.— С. 132–142.

1 октября. Звонки без конца о статье Некрасова (...). Это вещь, которую «не можно включить в сборник, а нужно, что она будет украшением его.

2 октября. Да, были звонки, но только с статье Некрасова. Она произвела громадное впечатление своей любовью к Булгакову,— все говорят об этом именно. Вечером звонил Паша Марков — трезвый — тоже о Некрасове, от которого он в упоении. А потом стал говорить: ты совершила подвиг. Никто не верил, что возможно напечатание «Мастера», а ты говорила — добьюсь. И добилась.

6 октября. Знакомая Некрасова принесла вчера фотографии дома Булгаковых в Киеве, снятые Некрасовым.

7 октября. Продолжаются звонки о некрасовской статье: — какая прелесть! Он сумел выразить все то, что мы чувствовали, а не умели сказать или написать»⁷.

Письма Некрасова к Е. С. Булгаковой в Отделе Рукописей РГБ надолго попали в спецхран и не выдавались исследователям⁸.

Письма Некрасова к Булгаковой Елене Сергеевне

1. 21/Х.67 Дорогая Елена Сергеевна!

Увы, увы, не состоялся наш приезд в Москву в этом месяце, как предполагал сначала.— 50-летие и тому подобное. Но где-то в конце ноября обязательно появлюсь и обязательно же зайду к Вам.

Фотографии очень хороши — (не технически, конечно) и для меня большая радость.

А сейчас делаю первую попытку в жизни сделать цветное фото домика.

Киевская осень в этом году такая, что обидно упустить все это золото. Пожелайте мне успеха.

Всего Вам наилучшего. В. Некрасов

2. Крым. Гурзуф. Москва Г-19 Суворовский б-р 25 кв.23
Елене Сергеевне Булгаковой Обратный адрес: Ялта, Дом Литфонда В. Некрасов

⁷ ОР РГБ.— Ф. 562, к. 30, ед. хр. 1, л. 161-167.

⁸ См.: Яновская А. Записки о Михаиле Булгакове. «Мория» Израиль, 1997.— С. 86.

28/ХП.67. С Новым годом, дорогая Елена Сергеевна! Как Париж? Кого и что удалось найти? Довольны ли поездкой?

Мы с матерью в Ялте загорали! На дворе +17° С! Ваш В. Некрасов

3. С праздником 8 марта! Дорогая Елена Сергеевна! Выполняю обещанное — поздравляю с женским днем! Ха-ха! В. Некрасов

4. (б/д синим карандашом) Дорогая Елена Сергеевна! Простите меня за «невнимательность». Мама сломала ногу (89) лет и я чуть-чуть растерялся... Возвращаю с благодарностью фото... Простите... В. Некрасов

5. 27/ХП.68 С Новым годом, дорогая Елена Сергеевна! Да будет он у Вас (да и у всех нас!) счастливее прошедшего! Искренне Ваш В. Некрасов

6. 7/УУ.69. Дорогая Елена Сергеевна! Пытался Вам позвонить, но телефон, записанный у меня, оказался неправильным. Поэтому пишу. Итак, Иван Афанасьевич нашелся. Удалось мне это сделать через балалаечников русского оркестра в парижском ресторане «У водки» Марка де Лутчика, с которым я познакомился в Париже в 1962 г. (Итак адрес Н. А. (так!-Т. Р) Centre Psychiatrique, Perret Vancluse, Epinay sur Orge, Essonne 91 tel. 9211370)

Марк пишет: «Он теперь старенький, я только что звонил туда и мне сказали, что он питается хорошо. Поживает неплохо, но недавно стал слабеть»).

Вот все, что я пока знаю. До Надежды Афанасьевны (Н. А. Булгакова-Земская, сестра и биограф писателя — Т. Р.) тоже не дозвонился и тоже ей пишу.

Если в апреле или мае вырвусь в Москву, обязательно к Вам зайду. Ваш В. Некрасов

Р. S. С Инной Васильевной (И. В. Кончаковская, дочь владельца дома № 13 — Т. Р.) у меня теперь прекрасные отношения!

7.26/У1.69 Дорогая Елена Сергеевна! В воскресенье 29-го собираюсь приехать в Москву. На недельку. Но с Вашим телефоном что-то неладное. Поэтому прошу позвонить Анне Самойловне (157-74-63) — до 11 утра или после 6-ти вечера. До скорой встречи. Ваш В. Некрасов⁹.

⁹ ОР РГБ.— Ф. 562-36-21.

Выявление связей Булгакова и Некрасова через «домпостройкиизумительной» — дом №13 по Андреевскому спуску — одна из задач выставки. Дважды писатели попали под одну обложку. В «любимой» книге Некрасова¹⁰, он — еще не архитектор, а дипломант, не отказавшийся от идей «Корбузье». (Знаменитому архитектору Некрасов писал письма вместе с однокашниками по архитектурному факультету и потом через тридцать лет вместе с Андреем Вознесенским встречался с Корбузье в Париже). А театральный раздел открывает печально известная статья «Внешний блеск и фальшивое содержание», посвященная булгаковскому «Мольеру» на сцене МХАТ.

И в книге Семена Липкина¹¹ Булгаков и Некрасов тоже «встретились».

В журнале «Всемирное слово» (№ 1 за 1991 год) Булгаков и Некрасов снова оказались вместе. Александр Алексеевич Нинов (автор статьи о Некрасове в 5-м томе КЛЭ) готовил к изданию собрания сочинений Булгакова и Некрасова, но — увы, не успел этого сделать...

Есть еще «Путешествие на улицу детства» — писатель выступил в роли репортера звукового журнала «Кругозор». Голос Виктора Платоновича с пластинки прозвучал на открытии выставки.

«В жизни и в письмах» — эпистолярное наследие Некрасова огромно. В каталог выставки включено более 200 писем из государственных и личных архивов.

Некрасов-кинематографист представлен фильмами по его сценариям («Солдаты» по повести «В окопах Сталинграда» и «Город зажигает огни» по мотивам повести «В родном городе» на «Ленфильме»), документальными фильмами «Укркинохроники» и фильмами, посвященными ему за последние годы.

Материалы, посвященные В. П. Некрасову, поступают на выставку из частных архивов и после ее открытия. Вот недав-

¹⁰ Проти формалізму, натуралізму і спрощенства в мистецтві.— К.:Мистецтво, 1936.

¹¹ Липкин С. Жизнь и судьба Василия Гроссмана. Берсер. Прощание.— М.: Книга, 1990.

нее письмо, сопровождавшее фотографии Некрасова и фотографии, сделанные им самим:

«...Будем надеяться, что мои опасения по поводу вытеснения русского языка, а заодно с ним и русскоязычных писателей и памяти о них беспочвенны. <...> один эпизод с В. П., касающийся киевского костела. В 1960(61?) г. вышел приказ Н. С. Хрущева, касающийся и памятников архитектуры под грифом «секретно». «Религиозные памятники одним своим видом пробуждают у верующих религиозные чувства». На Украину были спущены цифры(очевидно, в процентах), указывающие на необходимое исключение определенного числа церквей, соборов, которые надлежало исключить из списков. Я работала в Республиканских реставрационных мастерских. В моем ведении было Прикарпатье и что-то на Левобережье... Киев не касался. Каждый из нас должен был подготовить соответствующий материал, обосновав как необходимость сохранения в списках, так и исключения. Последнее означало любое возможное использование бывшего памятника, вплоть до его сноса. На одном из заседаний в Совете министров встал вопрос о киевском костеле архитектора Городецкого. Проект реставрации был подготовлен архитектором Евгенией Ивановной Лопушинской. Здание построено в 1911 г. Представители министерства настаивали на его исключении. Для поддержки сохранения памятника я попросила прийти на заседание В. П. Сначала шли «умные» архитектурно-строительные и художественные доводы — впервые в скульптуре применен новый материал, художественная ценность сооружения. Некрасов настаивал на необходимости сохранения вертикали в градостроительном решении планировки центра города, но все было тщетно. Лица административных «товарищей» были непроницаемы, ни один мускул не дрогнул. У Лопушинской покраснели глаза. Дело было плохо. Воспользовавшись некоторым замешательством перед голосованием В. П. встал, отошел в угол так, чтобы были видны все сидящие за столом, скрестил на груди руки и хорошо поставленным голосом сказал: «Вы будете голосовать, а я отсюда посмотрю, у кого поднимется рука подписать смертный приговор этому памятнику». Наступила неловкая тишина. И только два-три человека подняли руки. Памятник остался в списках, а это значило,

что собор будет сохранен, отреставрирован. Эмоциональная Лопушинская бросилась на шею Некрасову. Л. И. Граужис (начальник над всеми памятниками в Совете министров — не помяну ее официальной должности) получила выговор за присутствие посторонних на заседании. А костел-то стоит.

Вечером отметили это событие. Влезли на одну из башен костела, прихватив с собой кое-что. Выпили во здравие «свои сто грамм». Долго засидеться не удалось. Явилась милиция. К счастью, у Лопушинской были документы, подтверждающие ее право авторского надзора. Но спуститься пришлось. Внизу дружелюбно расстались с милицией.

<...> Еще будучи студентом Строительного института В. П. под руководством архитектора Юрченко к Аскольдовой могиле почему-то пристроил лестницу, прозвав ее «лестницей в никуда». (Из письма Нины Александровны Аль 8.09.05)¹².

В Киеве на Крещатике, в Пассаже, на доме, где писатель прожил почти четверть века, установлена мемориальная доска, созданная его другом скульптором Валентином Селибером. На Подоле открыта библиотека, названная именем Виктора Некрасова.

Однако книги писателя не изданы, хотя есть постановление Совета Министров об издании трехтомника произведений Некрасова. Даже «Записки зеваки» (первоначально названные «Городскими прогулками»), посвященные его родному городу, не были напечатаны ни разу.

В 1992 году в Киеве вышла книга «О Викторе Некрасове»¹³.

Готовился к печати новый сборник воспоминаний (составители А. Парнис, В. Кондырев и Р. Заславский). Журнал «Радуга» в Киеве опубликовал новые воспоминания о писателе.

Документы писателя рассредоточены: в Париже у его наследника В. А. Кондырева, в Москве в Российском Государственном Архиве Литературы и Искусства (рукописи, автографы, переписка с редакцией журнала «Знамя» и писателями До-

¹² Письмо Нины Александровны Аль из Санкт-Петербурга автору статьи.

¹³ О Викторе Некрасове. Воспоминания (Человек, воин, писатель)/Сост. М. Н. Пархомов.— К.: Укр. письменник, 1992.— 336 с.

биним, Казакевичем, Кассилем, Копелевым, Панферовым, Фадеевым), в Киеве в Государственном Архиве-Музее Литературы и Искусства (материалы, переданные из КГБ-СБУ и полученные от В. А. Кондырева) и в Санкт-Петербурге в Отделе рукописей Российской Национальной Библиотеки (обработка архива еще не завершена, но ценность документов, предоставленных для ознакомления во время проведения конференции «История рукописи и рукопись в истории», весьма впечатляет).

Очень хотелось бы к столетию писателя в 2011 г., объединив усилия исследователей в разных странах, выпустить сборник документов, где под одной обложкой будут объединены материалы архивов, посвященных Виктору Платоновичу Некрасову — писателю, воину, архитектору, актеру, художнику и — прежде всего — свободному человеку, как назвал его Сергей Довлатов.

З МУЗЕЙНИХ ЗБРАНЬ

*Емма КОРЮКОВЕЦЬ,
ст. науковець відділу фондів
Музею історії міста Києва*

З ІСТОРІЇ ГРАМОФОННИХ ПЛАТІВОК

Історія створення грамофонної платівки — це насамперед історія розробки процесу запису звуку, а потім його відтворення. Таким приладом став фонограф Едісона (грудень 1877 р.). Він мав величезний успіх. Перший час його показували в театрах і цирках, як чудо. Лише значно пізніше фонографи з'явилися у окремих громадян.

Надзвичайно просто був влаштований перший фонограф. Металевий валик обертався за допомогою рукоятки. У валик, вкритий тонким олов'яним листом, упиралася сталева голка, що викреслювала на ньому звукову борозенку. Голка кріпилася на круглій металевій пластині — мембрані. Мембрана закривала собою кінець невеликого металевого рупора, який приймав звук і видавав його після запису. Власник фонографа міг сам «наговорити» чи «наспівати» валики, а потім слухати свій власний голос. Згодом олов'яний лист був замінений валиком з воску. Після прослуховування записаного можна було зішкрібати воскову поверхню валика і записувати на ній нові звуки.

Фонограф швидко завоював популярність. На фоновалики записувалися видатні політичні діячі, артисти, поети, письменники, проповідники. У продажу з'явилися «наспівані» і «наговорені» валики. Попит на них був великий, особливо на валики з записами пісень. Розмножувати валики було дуже складно. У продаж надходило лише стільки валиків з записаною піснею, скільки разів співав її співак на фабриці.

Питання тиражування вирішилося з появою грамофона. У 1888 р. німецький інженер Е. Берлінер, що працював у США, запропонував використовувати для запису звуку цинковий диск, вкритий тонким шаром воску, і апарат для відтворення звуку з

цього диска — грамофон. Грамофон складався із шухляди з диском і пружинним механізмом для обертання платівки, звукової коробки («мембрани») з голкоутримувачем, рухливої сполучної трубки і рупора. Диск можна було штампувати на звичайних пресах зі спеціальної маси. Для цього потрібно було тільки мати міцну металеву копію — матрицю з відбитком на ній звукових звивин. Можливість дешевого виробництва платівок закріпила перемогу грамофона. Неважливо, що грамофон не годився для запису звуку. Споживач став його розглядати як музичну шухляду. Перша у світі грамплатівка, зроблена Е. Берлінером, зберігається в Національному музеї США в м. Вашингтоні.

(Фонограф ще довгий час знаходив собі застосування. Незважаючи на свої недоліки, у нього була одна незаперечна перевага: був одночасно і записуючим, і відтворюючим апаратом).

Платівки штампували з целулоїду, ебоніту, каучуку. З 1896 р. стали активно застосовувати шелак, смолу природного походження. (В Індії водиться малюсінський жучок, що при захисті від ворогів виділяє смолу і закутується в неї, як у шкаралупу. Шкаралупа англійською — «shell», звідси і слово шелак. Фахівці підрахували, що тисяча жучків дає 15 грамів шелаку. Для виготовлення одного диска було потрібно 4 тис. комах).

Спочатку платівки були однобічними і програвалися від середини до краю, мали в діаметрі 6 см, а потім 12, 15 і 18 см, деякі досягали навіть 50 см. Двосторонні платівки з'явилися у 1903 р.

У 1901 р. запровадили на платівках паперові етикетки. Різні фірми випускали грамплатівки, розраховані на різну кількість обертів — 75, 80 і 82 об/хв., і лише у 1925 р. було встановлено стандартну кількість обертів — 78.

Вся історія грамофонних платівок сповнена пошуками шляхів поліпшення якості звуку і його відтворення. Близько 1912 р. з'являються менш громіздкі «безрупорні» грамофони (із внутрішнім рупором). Вони оформлялися у вигляді тумб-шафок. Поступово конструкція рушора вдосконалювалася і якість звуку покращувалася. В результаті ретельного теоретичного дослідження рупора і звукової коробки грамофона французька фірма «Пате» у 1925 р. створює механіко-акустичний апарат

для програвання платівок — патефон (у назві поєднується найменування фірми і грецького слова «фон» — звук).

Новий етап в історії грамофонних платівок почався з середини 20-х рр., коли були винайдені електромеханічні апарати для запису і відтворення звуку. Зникли труднощі у записі будь-яких музичних інструментів, покращилась якість звучання грам-платівок. Різкому збільшенню тривалості запису й одночасно поліпшенню якості звучання, що були досягнуті наприкінці 40-х рр., сприяла заміна при виробництві платівок дорогого імпортного шелаку на синтетичні матеріали поліхлорвініл і вініліт. Завдяки щільній поверхні платівки вдалося зблизити і звужити звукові канавки і тим значно подовжити фонограму. Тривалість звучання платівки звичайного формату збільшилася у кілька разів. При швидкості обертання $33 \frac{1}{3}$ об/хв. тривалість звучання стала майже в 6 разів більшою, ніж у грам-платівки того ж формату на 78 об/хв. (звідси і назва «довгограюча»). Перші довгограючі платівки були випущені фірмою «Коламбія» (США) у 1948 р., у СРСР — в 1951 р.

З появою довгограючих грам-платівок стали скорочуватися тиражі звичайних, а наприкінці 60-х років їхній масовий випуск був взагалі припинений. Довгограючі платівки витиснули із ужитку й патефони, які поступилися місцем електропрогравачам і радіолам.

У 1957–1958 р. у США, а згодом в інших країнах розпочався випуск стереофонічних грам-платівок, що дозволяють одержувати при відтворенні близьке до натурального об'ємне звучання. У СРСР стереофонічні грам-платівки почали випускати з 1962 р.

У 1962 р. у Франції були випущені перші гнучкі грам-платівки, що використовувалися як звукові ілюстрації й зумовили появу «звукових» журналів. У СРСР гнучкі пластинки стали вироблятися з 1964 р.

Історія українського грамзапису починається з кінця XIX ст.

Через відсутність у Росії виробництва грам-платівок російські артисти їздили для запису закордон. У березні 1899 р. у Лондоні гастролював російський хор С. Медведєвої. Англійське то-

вариство «Еміль Берлинерс Грамофон» зробило близько 100 записів, серед яких були і два українські: дуети Оксани й Андрія з опери С. Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм» і пісня «Сонце низенько». Саме з цих записів починається історія українського грамзапису.

Протягом 1900 р. ця ж фірма зробила в Росії майже 500 записів, з них на сімох платівках була українська музика.

Тільки-но в Росії з'явився грамофон, російський ринок виявився міцно захопленим іноземними фірмами, що у 1902–1910 р. побудували три грамофонних фабрики. З 1902 р. випуск платівок з українською музикою стає широко масштабним. Грамофонні фірми вводять у свої каталоги спеціальний «Малоросійський відділ», присвячений винятково українським записам.

У 1904–1905 р. у Львові на платівках фірми «Грамофон» було зроблено 5 записів українських народних пісень у виконанні Ганни Крушельницької (рідної сестри Соломії Крушельницької).

Особливо цікавою виявилася поїздка співробітника фірми «Грамофон» до Полтави в 1907 р. Він записав голос українського драматурга, актора і режисера М. Кропивницького.

У 1909 р. у Львові відбулися записи трьох фрагментів з опери С. Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм» у виконанні Філомени Лопатінської — української співачки, що володіла чудовим по красі голосом.

В Україну з Росії надходили спеціальні часописи, що видавалися для реклами грамофонних платівок і апаратів. Найзначнішим серед них був часопис «Грамофонний світ» (друкувався в Петербурзі в 1910–1917 рр. Д. А. Богемським, випускником Київського університету).

На платівках етикетки були різного кольору. На платівках з червоними етикетками записували знаменитих виконавців: таких, як Ф. Шаляпін, А. Нежданова, А. Собінов. Такі диски називалися «екстра» і коштували дуже дорого. Всі інші, навіть дуже популярні артисти, записувалися на платівках з чорними і зеленими етикетками, другорядні і третьорядні виконавці — із синіми і були найдешевшими. (На радянських платівках колір етикетки втратив своє значення).

Сильна конкуренція іноземних грамофонних компаній у Росії змушувала їх шукати місця збуту своєї продукції. Так, на початку 1909 р. у Києві, на Хрещатику, 41 була відкрита невелика студія запису берлінського грамофонного товариства «Інтернаціональ Екстра Рекорд». Згодом на базі київського відділення цього товариства виникло грамофонне товариство «Екстрафон». Студія містилася в одній з кімнат магазину музичних інструментів. Тут-таки почали продавати і грамплатівки. Записані в Києві диски відправлялися в Берлін на обробку, а вже відтіля надходили партії готових платівок.

У 1910 р. на околиці Києва, Шулявці, відбулася урочиста закладка будинку майбутньої фабрики грамплатівок, а наприкінці 1911 р. з'явилися перші платівки київського виробництва з етикеткою «Аристотипія». Штампувалися платівки з берлінських матриць фірми «Інтернаціональ Екстра Рекорд». Власником фабрики був чех за національністю Генріх Інджишек. Одночасно став видаватися український часопис «Пластинка». З другої половини 1912 р. фабрика почала робити власні записи і платівки випускалися з етикетками «Аристотипія» і «Екстрафон». На етикетках містилися фотопортрети виконавців. На платівках київської фабрики записалися такі видні київські артисти, як П. І. Цесевич, П. І. Словцов, М. І. Куренко. Цікаві записи старшого брата відомої родини Покрасс — Самуїла (скрипка), бандуриста П. Древченка. Було зроблено одинадцять грамофонних записів українського композитора М. В. Лисенка.

Коли почалася Перша світова війна, одна за іншою закривалися грамофонні фабрики, що належали «ворогам батьківщини». У цих умовах платівки київської фабрики зміцнили свої позиції на ринку. З-під пресів фабрики безупинним потоком ринули платівки з записами гімнів союзних держав, маршів, пісень військової тематики.

У лютому 1917 р. київська фабрика «Екстрафон» випустила платівку, що закликала громадян підписуватися на Позику Свободи, яку оголосив Тимчасовий уряд. На етикетці був портрет О. Ф. Керенського.

Під час революційних подій фабрика закрилася. У середині 20-х рр. у її корпусах почав діяти завод по виготовленню ваг, який проіснував до червня 1941 р. У післявоєнний час завод був переустаткований і став заводом порційних автоматів.

У перші роки радянської влади українська тематика була представлена на грамофонних платівках винятково у вигляді передруків і переписів дореволюційних платівок різних років. Лише у квітні 1927 р. з'являється перша радянська грамплатівка із записами українських артистів. У 20–30-х рр. записи мали, як правило, епізодичний характер. Раз на кілька років з Москви приїжджали фахівці звукозапису до України, щоб записати українських артистів, українську музику. Після війни, у зв'язку з гострим дефіцитом вітчизняних грамзаписів, випуском грамплатівок стали займатися в багатьох містах України (як і по всьому Радянському Союзу) підприємства місцевої промисловості. Тільки в м. Києві випускали платівки комбінати паливної промисловості Подільського і Кагановичського районів, «Горхимпищепромсоюзу», завод «Київпластмас», фабрика культтоварів. У Львові, наприклад, випускала платівки артіль «Утильпереработки». Платівки були малого формату і невисокої якості. До середини 50-х років, у міру збільшення виробництва основними фабриками, «артільні» диски поступово витіснялися і до початку 60-х рр. зникли зовсім. На Україні існували тільки будинки і студії грамзапису, грамплатівки вироблялися на заводах: Апрелевській (Підмосков'я), «Аккорд» (м. Ленінград), «Мелодія» (м. Рига), Ташкентський (завод був створений на базі евакуйованого Ногинського заводу, побудованого в 1934–1935 р.). У 1964 р. була створена Всесоюзна фірма «Мелодія», що об'єднала усі вітчизняні заводи, будинки і студії грамзапису.

У музеї зберігається близько 600 грамофонних платівок. Колекція сформувалася за рахунок закупівель і безкоштовного передавання музею платівок киянами й організаціями. Першим надходженням у музей були 2 грамплатівки київської фабрики товариства «Екстрафон» з романсами «Оборванные струны» і «У тихой пристани». Передала їх киянка Булава Н. Ф. у серпні 1980 р. В 1983 р. у жителя сел. Вишневий було закуплено 10 грамплатівок тієї ж фабрики, серед яких була платівка, присвячена пам'яті льотчика П. Н. Нестерова. У травні 2004 р. редакція газети «Комсомольська правда в Україні» проводила конкурс «Стара платівка», після його завершення понад 200 грамплатівок періоду 30–60-х рр. ХХ ст. безкоштовно передала музею.

Музейна колекція має унікальні українські грамзаписи початку ХХ ст.: колядки у виконанні студентів і курсисток Київського університету, «Заповіт» Т. Шевченка у виконанні хору П. Ф. Шереметинського, українські пісні у виконанні групи Н. Садовського й українського хору під керуванням П. Гайдамаки, «Гімн вільної Росії» у виконанні артистів Київської опери. Зберігаються грамплатівки з аріями, піснями і романсами у виконанні популярної співачки тих часів Марії Олександрівни Емської: «Холодно, сиво в окопах», «Солдатська колискова», «Белой акации гроздь душистые». Цінним експонатом стала грамплатівка фірми «Екстрафон» «Грає петроградський духовий оркестр». Широко представлені в колекції грамзаписи класичної музики, радянської і закордонної пісенної естради, єврейської народної музики. Зберігаються чудові голоси Бориса Гмирі, Дмитра Гнатюка, Миколи Кондратюка, Белли Руденко, Анатолія Мокренка. Зразки високого мистецтва хорового співу дають записи державної капели «Думка», Київської чоловічої хорової капели, Українського народного хору імені Григорія Верьовки, Закарпатського народного хору, Буковинського ансамблю пісні і танцю.

*Володимир ТИХЕНКО,
завідувач Музею культурної спадщини*

ГАННА ЧЕРІНЬ. ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ (Огляд колекції та творчого архіву)

У Біблії сказано: «Спочатку було слово, і слово стало Богом, і Бог був словом». Так, сам Бог благословив українських письменників відіграти величезну роль для своєї Батьківщини, коли виводив їх з України в час великого ісходу. Згадаймо, що письменники на чужині в дуже несприятливих умовах плідно працювали, видавали чимало своїх творів, збагачували і зберігали рідну мову. А головне, несли у світ правду про Україну, її історію, самобутню культуру. Праця письменників не тільки піднімала й гуртувала українську громаду, а й підтримувала її на належному культурно-мистецькому рівні.

Серед письменників діаспори особливе місце належить Ганні Черинь. Вона одна з найвідоміших митців слова, найбільш відома широкому читацькому загалові за межами України. Творчий доробок її багатий та різноманітний: поезія, прозові твори малих форм, подорожні нариси, оповідання, репортажі, гумористичні оповідання, твори для дітей, п'єси і навіть оперета на дві дії, музику до якої написав В. Шуть.

Ганна Черинь народилась 29 квітня 1924 р. в родині регента і вчителя, який закінчив Київську духовну семінарію. За таке «соцпоходження» і за участь у Республіканській капелі Кошиця мусив з «вовчим квитком» ховатися мало не ціле життя і змінити професію на водопровідника. Вчилась Ганна в Київському університеті на філологічному факультеті. Як пізніше згадує письменниця на її формування та становлення вплинула творчість П. Тичини, Л. Українки, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, В. Житника, М. Сингаївського, Я. Курдидика, Л. Коштенко.

Поетичні твори почала писати ще у школі. Вона згадує: «Я змалечку складала вірші, але не такі «геніальні», як пишуть малолітні поети тепер. Мої вірші були примітивні в порівнянні з ними. А проте, в школі вчитель української мови Михайло Андрійович Кибальчич помітив у мене здібності й заохочував до творчості. Спонукували мене до того й визначні наші поети —

Павло Тичина, Іван Нехода, Андрій Малишко, що часом навідувались до нашої школи. Але навіть вони радили писати про партію, вождів, соцзмагання, а не про квіточки. Мені це не відповідало, і тому в юнацькі роки я віршувати перестала, а зосереджувалась на навчанні в школі й університеті»*.

Та любов до поезії перемогла. Саме на еміграції літературна творчість відновила чи, вірніше, розпочалась. Першою з'явилась її поетична збірка «Крещендо», що вийшла друком у 1949 р. в Німеччині. Псевдо «Черінь» виникло ще у 1943 р., під ним поетеса посилала свої вірші до небагатьох українських газет та журналів у Німеччині. «Я взяла собі це псевдо під час Другої Світової війни, в основному, з тих причин, що не хотіла вживати прізвища моїх батьків — а вони лишилися по той бік горезвісної залізної заслони. В той час вибирали собі псевдоніми більшість моїх сучасників — молодих письменників. Вони вибирали часто пишні, пахучі псевдо: Троянда, Волошка, Русальченко, хоч часом їхні вірші пахли цибулею. Як протест проти цієї штучної краси, я взяла собі досить прозаїчне, але миле моему серцю псевдо — Черінь. Черінь, якщо хто не знає,— це спід української печі, гарячий і чорний. Через те багато читачів, не бачивши мене уявляли Ганну Черінь чорнявою і товстою, як піч»**.

В Німеччині Черінь працювала в редакції газети «Голос», що виходила для робітників зі Сходу. У 1950 р. з маленькою дитиною на руках вона опинилась у США. Дістала посаду санітарки в дитячому шпиталі, згодом працювала в університетській книгарні, продовжуючи освіту в Чикагському університеті. Спершу Г. Черінь отримала диплом магістра лінгвістики (1953 р.), а по кілька роках — диплом бібліотекарки (1964 р.). З 1964 по 1988 рік працювала завідувачем міжнародного обміну з країнами Східної Європи в Чикагському університеті.

Після першої — успішної збірки «Крещендо» минуло тринадцять літ, поки з'явилась наступна. В Україні це був би знак творчої вичерпаності або цензурної репресії. Насправді ж, причиною були матеріальні труднощі.

* Черінь Г. Держава.— Тернопіль, 1996.— С. 188.

** З інтерв'ю на радіо. Чикаго, США. 1975 р.

Ганна Черінь зазначала: «Видавати книжки дуже важко. Це річ коштовна і абсолютно не прибуткова. На це йдуть всі наші заощадження...»*

Отже, тільки після того, як матеріальний стан письменниці покращився почали регулярно виходити її книжки: «Чорнозем» (1962 р.), «Вагонетки» (1970 р.), «Небесні вірші» (1973 р.), «Зелень моря» (1981 р.), «Квіти добра і зла», (1991 р.), «Держава» (1997 р.). Окреме місце займає роман у віршах «Слова» (1980 р.).

«Найкраща моя книжка — роман у віршах «Слова». Я його писала щось із 12 літ, простудіювала для нього безліч матеріалів, і вважаю, що виконала свою місію. Це твір про життя в Україні перед і під час Другої Світової війни, про українських в'язнів у Воркуті й про завдання українських письменників взагалі — здобуття нашої державності**».

Даючи загальну характеристику поетичним творам Ганни Черінь слід наголосити, що вони різноманітні: від інтимної лірики до суспільно-громадських мотивів, від побутово-гумористичних до філософського заглиблення в життя, світ і людину як таку. Особливо цікаві у її ліриці роздуми про життя, заглиблення у суть добра і зла, у стосунки між людьми. Черінь належить до письменників «великого ісходу» українців з рідної землі не з доброї волі, не за бажанням знайти заможніше життя. Як найцінніше понесли вони велику любов до Батьківщини й тугу за нею, за всім рідним. Саме це надихало письменників творити, видавати книжки з вірою, що вони повернуться в Україну. Не слід забувати, що перед митцями того часу постали великі труднощі. Адже творчість літераторів-емігрантів була зорієнтована і мовою, і емоційним тоном «Не на входження у новий світ, а на втрату старого й невлаштованість у новому» (за Марком Павлишиним).

Ганна Черінь розуміла це набагато краще ніж будь-хто. Вона писала: «Еміграція ще може в тій чи іншій мірі пристосуватися чи асимілюватися, але еміграційна література — ніколи, бо тоді вона б перестала бути літературою українською, а стала б невивразним конгломератом. Отже, еміграційна література по-

* З інтерв'ю на радіо. Чикаго. США. 1975 р.

** З інтерв'ю на радіо. Чикаго. США. 1975 р.

стійно перебуває в стані нездужання, непристосованості й кризи. Це так би мовити, її природний стан».*

Провідною темою у поетичній творчості Г. Черинь є любов до України, віра й туга за нею. Вона пильно стежить, що відбувається на Батьківщині, й реагує то ностальгічними мотивами, то гнівними, то оптимістичними. Так, чорнобильська трагедія відразу знайшла свій відгук у її творчості, бо йти з духом часу — це її кредо. Коли Україна стала суверенною державою, поетичне слово обернулося не лише проти ворогів незалежності, а й проти інертності та національної несвідомості українців.

Поетеса влучно зазначає:

«Вже не чатує піччю «чорний ворон»,
Що у ві сні нам віщував біду...
Кому ж, як не самим нам сором,
Що в хаті власній в нас нема ладу».**

Останній період творчості Ганни Черинь позначається сильним домінуванням прози. Крім оповідань, зібраних у книжці «Люстро мого життя» (1992 р.), вийшло три книжки так званої подорожньої літератури. Це репортажі, нариси, враження, оповідання. Книжки з подорожувальницьких — «Їдьмо зі мною знов» (1990 р.), «Мандри» (1994 р.), «Навколо світу» (1997 р.) — цікаві, змістовні; їх стиль колоритний. На сторінках цих книг письменниця змальовує людей, міста, архітектуру, природу. Ганна Черинь показує ті особливості, що роблять кожну країну та її культуру відмінною одну від однієї.

Письменниця наголошує: «Це, власне, твори такого жанру, що їх важко схарактеризувати. Тут сполучаються документальні факти з апокрифами, розповіді про різні дальші й ближчі краї, цікаві зустрічі, комічні ситуації, поради, міркування і навіть поезія й белетристика».***

Про цей напрям діяльності Г. Черинь відомий літературознавець із США М. Білоус-Гарасевич пише: «Книжки з подорожувальницьких цікаві, стиль їхній колоритний, мають сво-

* Г. Черинь. *Перо жар-птиці*. Тернопіль: Юриця, 2000 р.— С. 421

** Г. Черинь. *Держава*.— Тернопіль, 1996.— С. 92.

*** Г. Черинь. *Мандри*.— К.: Всесвіт, 1994.— С. 5

го широкого читача. Вони враженнями письменниці змальовують читачеві країни з їхньою людністю, містами, архітектурою, природою й тим особливим, що роблять кожну країну та її культуру відмінною одну від другої і тим самим дуже цікавою. Читач пізнає різні країни, хоч там не бував, та й індивідуальне враження кожної людини різне. Отож ці книжки мають в першу чергу значення пізнавальне»*.

Слід зазначити, що усю творчість письменниці і поетичну, і прозову, пронизує гумор. Гумор — невід'ємна складова внутрішнього світу Г. Черінь. Тож цілком природно, що в її творчому доробку велика книжка зібрала саме гумористичні твори — «Хитра макітра» (1974 р.). Згодом виходять: «Смійтесь зі мною!» (1998 р.), «Смійтесь зі мною знов!» (1998 р.). Їх тематика різноманітна — усмішки, гуморески, гостра сатира, побутові замальовки.

Мовознавці наголошують, що у всіх жанрах Ганна Черінь майстерно володіє багатою українською мовою. І хоча, як зазначає сама письменниця, «понад 50 літ прожила я в, не можна сказати чужім, але чужомовнім світі. А для поета чужа мова й означає — чужина... Яка б добра не була мачуха, рідна мати тільки одна»**, проте, вона спромоглася постійно плекати й збагачувати батьківську мову. Черінь володіє нею легко й вправно — дійсно, по-мистецьки. Особливо це відчутно у поетичних творах з різноманітними віршовими розмірами, гарними, небуденними римами та переважно пісенним ритмом.

Літературна діяльність Г. Черінь була визначена за межами України. Вона зареєстрована в престижних довідниках «Who's Who of American Women», «International Who's Who of Women», «Who's Who in the Midwest», в «Енциклопедії українознавства».

З великим зацікавленням і визнанням Україна зустріла твори Ганни Черінь. З 1993 р. вона — член Спілки письменників України. Її книжки стали видаватися на Батьківщині. З кожним роком коло поціновувачів її творчості шириться.

Якщо літературознавці в Україні лише почали опрацьовувати її творчий доробок, то в діаспорській літературі вийшло багато

* М. Білоус-Гарасевич. Ми не розлучалися з тобою, Україно.— К. Аконті, 2003.— Т. II.— С. 212.

** Г. Черінь. Вибрана лірика.— К.: Юніверс, 2002.— С. 7

розвідок, рецензій, відгуків на творчість письменниці. Ось лише деякі з них:

«Кращі вірші й поеми авторки відзначаються ідейною виразністю, приваблюють своєю експресивністю. У цілому її творчість цікава, оригінальна й сповнена любові до України... Ганна Черінь — поетка яскраво національна. Вона носить Україну в своєму серці й любить не тільки її краєвидами, але старається збагнути її зміст і характер».

Володимир Жила. Слово — зброя письменника.— Свобода.— № 11.— 1981 р.

«Її рима в більшості чудова, чітка й музична, часом несподівана, свіжа, цікава, яка раптово зупиняє увагу, викликає захоплення та деяке здивування, як майстерно можна володіти мовою, як влучно й красно можна змусити звучати слово, коли його вставити у мистецький акорд».

Марія Гарасевич. Новий шлях.— № 6.— 1971 р.

«Я люблю поезії Ганни Черінь. Люблю їх за високу виразність, акварельну легкість, кришталеву прозорість, простоту, барвисту й соковиту мову. Я люблю цю поетку за її надзвичайно широкий діапазон настроїв, розмаїття тем, за її шляхетну щирість і, якщо хочете, чисто жіночу непослідовність, за її молодечу задержуватість, неповторну творчу манеру і оптимізм. А ще люблю її за те, що вона, як мені здається, дуже точно й майстерно віддзеркалила поневіряння українців на чужині, зокрема мрії і дійсність повоєнної еміграції».

Олександр Музика. Про поезії Ганни Черінь.— Нові обрії.— IV кв.— 1973 р.

«Ганну Черінь можна вважати чемпіоном віршування. Рими і ритми даються їй легко, слова, наче в танці, сплітаються і створюють музичну цілість із зрозумілим змістом, без модерних потуг на оригінальність».

Алла Коссовська. Поетеса і її роман у віршах.— Вісник.— Квітень.— 1981 р.

Ганна Черінь невтомна громадська діячка, значна постать в культурно-громадському житті української діаспори. Вона відвідала десятки громад кількох держав, організувала й провела сотні літературних вечорів. І скрізь її поява, її слово приносили оптимізм, піднімало національний дух, додавало нових стимулів до праці. До кожної зустрічі письменниці ретельно го-

тувалась, прискіпливо добирала вірші чи прозові твори. «Боячись перебільшених емоцій, я хронічно недобираю, читаю свої рядки часто байдужим, занадто рівним голосом. Обіцяю собі наступного разу дати більше вогню, а потім роблю те саме. Якось мені соромно грати «артистку». Особливо, коли послухаєш виступи інших авторів, що криком кричать і махають руками, як Драч або Євтушенко»*.

Розповідь про Г. Черінь буде не повною, якщо не згадати про її багаторічну діяльність в Регенштайн бібліотеці Чикагського університету. Саме вона була тут ініціатором та організатором (вірніше, автором) першої слов'янської виставки книжок. Важливо, що перша така виставка була українською. Черінь чітко усвідомлювала всю складність цієї роботи. Вона писала: «Перш ніж приступити до виставки, треба ґрунтовно вистудіювати скарбницю університетських книжок і обміркувати, котрі публікації варто виставляти, що вони нам посвідчать і на чію користь і чи може деякі книжки краще не демонструвати, а лишити на полицях, де їх може знайти дослідник, якщо буде потрібно»**.

До 1965 р. число українських книжок у бібліотеці було незначне, а про Україну майже нічого не згадувалося. Внаслідок старої системи каталогування, багато українських творів та джерел відносили до «Росії». Г. Черінь як досвідчений бібліограф, взялась «навести лад», і показати на виставці найцікавіше, найвагоміше, що мала не лише Регенштайн бібліотека, але й бібліотеки інших університетів. Виставка проходила з 22 березня по 21 травня 1971 р. Тут експонувалася старовинна мапа України XVI ст., «Опис України» Боплана, подорожні нотатки Й. Коля по Україні (1838 р.). Книжки С. Шелухіна й Сімсона доповнювали відомості про назву й географію України. Велику зацікавленість викликав семитомний звіт П. Чубинського про етнографічну експедицію по Україні (вид. в 1872–1878 рр.), «Українська загальна енциклопедія» (вид. 1930–1935 рр. у Львові), «Енциклопедія Українознавства», «Українська мала енциклопедія». Широко був представлений творчий доробок видатних вчених — Грушевського, Дорошенка, Костомарова.

* Г. Черінь. Мандри.— К.: Всесвіт, 1994.— С. 127.

** Г. Черінь. Пери жар-птиці.— Тернопіль: Горлиця, 2000.— С. 81.

Ганні Черінь вдалося відшукати й представити на виставці багато перших видань козацьких літописів. Значне місце було відведено документам, статтям Симона Петлюри. Цікавою і змістовною була добірка книг про мову, літературу, друк. А серед них були такі перли як: Лексикон Памви Беринди й Лаврентія Зизанія, Граматика Гатцука, Федорова, Огоновського. Перелік експонатів виставки «Україна» можливо було б продовжувати ще дуже довго...

Слід зазначити, що до цієї дуже важливої виставки Г. Черінь підготувала чудовий каталог, який «залишився офіційним документом, що закріпив за нами наші книжкові скарби, загарбані російськими і проросійськими напасниками».* А попереду була наполеглива та копітка праця аби в американських навчальних закладах настали зміни у розумінні України, її історії та культурних здобутків.

Досить сказати, що особистий фонд Г. Черінь формувався протягом кількох років. За цей час музею вдалося зібрати значну кількість різноманітних матеріалів, що розповідають про життя і творчі здобутки Ганни Черінь. Зараз у фонді письменниці зберігаються майже всі книжки, що побачили світ як за межами України, так і ті, що вже видані на Батьківщині (Дивись додаток № 1).

Сформована добірка документальних світлин, що висвітлюють період перебування у Німеччині, діяльність письменниці в США, творчі зустрічі з українськими громадами в різних куточках планети, спілкування з відомими діячами культури. Фотофонд нараховує понад 50 одиниць основного та науково-допоміжного фонду.

Неабияку цінність для дослідників складають твори Г. Черінь, власноруч віддруковані на машинці, з авторськими правками, рукописи великої кількості віршів тощо. Загальна кількість документів — 1341 одиниця. (Дивись додаток № 2. Колекційний опис літературного архіву Ганни Черінь).

Розповідь про славу дочку України, про відому письменницю і поета Ганну Черінь хотілося б завершити її словами: «Взагалі, виглядає, що забагато я за свій вік натворила і ще

* Г. Черінь. *Перо жар-птиці*.— Тернопіль: Горлиця, 2000.— С. 84–85.

натворю, якщо не вмру. У мене стільки записок і «консервів», що на цім ґрунті могло б народитися десять поетів»*.

Додаток № 1

Список книжок Ганни Черінь

1. Крещендо. Поезії. Бломберг. Німеччина.— Заграва.— 1949.
2. Братик і сестричка. Книга для дітей.— Чикаго: Українсько-Американська видавнича спілка, 1960.
3. Чорнозем. Поезії.— Чикаго: Українсько-Американська видавнича спілка, 1962.
4. Їдьмо зі мною!: Репортажі. Буенос-Айрес: В-во Ю. Середяка, 1965.
5. Листування: Оповідання для дітей.— Джерсі-Сіті: Видання Українського Народного Союзу, 1966.
6. Вагонетки. Поезії.— Чикаго. Накладом автора. 1969.
7. Травневі мрії. Поезії.— Чикаго. Накладом автора. 1970.
8. Пригоди української книжки. Оповідання для дітей. Чикаго.— Українсько-Американська Видавнича Спілка, 1972.
9. Небесні вірші. Поезії і поема «Добро і зло».— Буенос-Айрес: В-во Ю. Середяка, 1973.
10. 10 дитячих пісень на слова Ганни Черінь. Музика В. Шутя.— Чикаго. Накладом автора. 1973.
11. Хитра Макітра. Гуморески.— Вінніпег: Видання Українського Золотого Хреста, 1974.
12. Поїзд Щастя. Оперета на дві дії. Музика В. Шутя.— Чикаго. Накладом автора. 1974.
13. Щоденник школярки Мілочки. Твір для дітей.— Філадельфія: Видання Округи Союзу Українок Америки, 1979.
14. Слова. Роман у віршах.— Торонто-Чикаго: В-во «Київ», 1980.
15. У намальованому світі. Оповідання для дітей.— Кліфтон. Видання Союзу Українок Америки, 1980.
16. Зелень моря. Поезії. Накладом автора. 1981.
17. Листи до Святого Миколая.— Торонто: Видання Об'єднання Працівників Літератури для Дітей і Молоді, 1981.

* З листа Г. Черінь до І. Почайни. Вересень. 1998 р.

18. Українська кров. Оповідання.— Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1982.
19. Українські діти. Оповідання.— Торонто: Видання Комісії Шкільництва КУК, 1988.
20. Їдьмо зі мною знов! Подорожні нариси.— Порт-Шарлот: Об'єднання Українських Письменників «Слово», 1990.
21. Квіти добра і зла. Поезії.— Кліфтон. Накладом автора, 1991.
22. Слова. Роман у віршах.— К.: Оберіг, 1991.
23. Люстро мого життя. Оповідання.— К.: В-во «Арфа - 11», 1992.
24. Нове життя, або Немає часу бавитися. Повість для дітей.— К.: Веселка, 1993.
25. Мандри. Подорожні нариси.— К.: Редакція журналу «Всесвіт», 1994.
26. Весна. Вірші для дітей.— Полтава: В-во «Криниця», 1995.
27. Калейдоскоп. Статті і рецензії.— К.: Редакція журналу «Всесвіт», 1996.
28. Держава. Поезії 1990–1996 рр. Тернопіль: Лілея.— 1996.
29. Навколо світу. Тревелоги, репортажі, нариси, враження.— К.: Всесвіт.— 1997.
30. Смійтесь зі мною знов! Гумор, сатира, епіграми.— Тернопіль, 1998.
31. Їх величність Граф Оман «Старики-брики».— Тернопіль, 1999.
32. Батько нашого народу. Оповідання і вірші про Шевченка. Книжка для дітей і молоді.— Тернопіль, 1999.
33. Перо жар-птиці. Літературні нариси й рецензії.— Тернопіль, 2000.
34. Вибрана лірика. К.: Юніверс, 2002.

Додаток № 2

Колекційний опис архіву Ганни Черинь

1. Машинописний текст твору Г. Черинь «Люстро мого життя».

Зміст:

— Від автора, б/д, 1 лист, з правками автора чорною ручкою, колір паперу жовтий, розмір аркуша.

— «Лист до приятельки», 1957 р., 13 аркушів, з правками автора чорною ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Люстро мого життя», 1961 р., 7 аркушів, з правками автора чорною та червоною ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Зустріч з Грицьком», 1958 р., 8 аркушів, з правками автора чорною, червоною та синьою ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Різдвяна мрія», 1969 р., 4 аркуші, з правками автора олівцем та чорною ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «З колядою», 1957 р., 6 аркушів, з правками автора олівцем та чорною ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Подарунки», 1968 р., 8 аркушів, з правками автора олівцем, папір білого кольору, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «По дорозі додому», 1965 р., 8 аркушів, з правками автора чорною та синьою ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Два дарунки», 1970 р., 87 аркушів, з правками автора чорною, червоною ручкою та олівцем, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «З якої причини?», 1970 р., 5 аркушів, з правками автора чорною ручкою та олівцем, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Іван Васильович Сотенко», 1978 р., 9 аркушів, з правками автора чорною, червоною ручкою та олівцем, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Це моя земля», 1973 р., 42 аркуші, з правками автора чорною, червоною ручкою та олівцем, колір паперу сірий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Сестра», 1988 р., 4 аркуші, з правками автора чорною ручкою та олівцем, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Заручини», б/д, 9 аркушів, з правками автора олівцем та чорною ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Христос Воскрес із мертвих», 1960 р., 7 аркушів з правками автора чорною та червоною ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша

— «Нехай живе мрія!», 1959 р., 8 аркушів, з правками автора чорною та червоною ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Прірва мілішає, коли в неї кидати каміння», 1979 р., 6 аркушів, з правками автора олівцем, чорною та червоною ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Добра дорога і незнайомиць», 1977 р., 5 аркушів, з правками автора чорною та червоною ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Яка я щаслива!», 1981 р., 8 аркушів, з правками автора чорною, червоною, синьою ручкою, колір паперу жовтий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Чекання», 1972 р., 8 аркушів, з правками автора синьою, чорною, червоною ручками, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Ніби в кінофільмі», 1980 р., 9 аркушів, з правками автора чорною та червоною ручками, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Сантименти», 1972 р., 7 аркушів, з правками автора червоною, чорною ручкою, цигарковий папір білого кольору, шрифт чорний, розмір аркуша.

2. Машинописний текст твору Г. Черінь «Щоденник школярки Мілочки», б/д, 57 аркушів, з правками автора чорною ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір листа.

3. Машинописний текст п'єси Ганни Черінь «Поїзд щастя», б/д, 17 аркушів, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

4. Машинописний текст Конституції З'єднаних Держав Америки. Переклад Галини Хмурої (Ганни Черінь), б/д, 15 аркушів, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

5. Рукописи віршів Ганни Черінь, б/д 118 аркушів різного кольору та розміру.

6. Машинописний текст та ксерокопії машинного твору Ганни Черінь «Їдьмо зі мною знов».

— «Гаваї», б/д, 21 аркуш, з правками автора чорною та синьою ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Чотири столиці», б/д, 54 аркуша, з правками автора чорною ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Самба», 1984 р., 20 аркушів, з правками автора чорною ручкою (1 аркуш — ксерокопія машинописного тексту, 19 аркушів — машинописний друк), колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Маньяна!», б/д, (в двох екземплярах), 33 аркуші з правками автора чорною та синьою ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Країна мільйонерів», б/д, 10 аркушів, з правками автора чорною та синьою ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Під прапором бідності», б/д (в двох екземплярах), 20 аркушів, з правками автора синім фломастером та чорною ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Нащадки вікінгів», б/д, (в двох екземплярах), 42 аркуші, з правками автора чорною та синьою ручкою, колір паперу білий та жовтий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Вздовж і поперек Перу», б/д, 36 аркушів (1 — аркуш — ксерокопія, 35 аркушів — машинописний друк), з правками автора чорною ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Цитрина», б/д, 6 аркушів, з правками автора чорною ручкою, колір паперу жовтий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Соняшник під евкаліптами», б/д, 26 аркушів, з правками автора чорною та синьою ручками, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «Фіджи», б/д, 9 аркушів, з правками автора чорною ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «В пошуках раю на землі», б/д, 12 аркушів (в двох екземплярах), з правками автора чорною ручкою, колір паперу білий та жовтий, шрифт чорний, розмір аркуша.

7. Машинописний текст твору Ганни Черинь «Мандри».

— Слово автора, б/д, 1 аркуш, з правками автора чорною ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

— «У лікарні», 1952 р., 9 аркушів (в двох екземплярах), з правками автора чорною ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

- «Сніг», б/д, 6 аркушів з правками автора чорною ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.
- «Ярмарок у нашій столиці», 1970 р., 7 аркушів (в двох екземплярах), з правками автора чорною ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.
- «Навколо нашого озера», б/д, 7 аркушів з правками автора чорною ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.
- «Палке сонце Убереї», б/д, 35 аркушів (в двох екземплярах), з правками автора чорною ручкою, колір паперу жовтий, шрифт чорний, розмір аркуша.
- «О, Шандоа», б/д, 3 аркуші з правками автора чорною ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.
- «Червоні гори, прерій простори», б/д, 25 аркушів, з правками автора чорною ручкою, колір паперу білий, розмір аркуша.
- «Таке місце!», б/д, 14 аркушів (в двох екземплярах), з правками автора чорною та синьою ручкою, колір паперу білий, розмір аркуша.
- «Там, де наші не бувають», б/д, 14 аркушів, з правками автора чорною ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.
- «На кораблі», б/д, 16 аркушів, з правками автора чорною ручкою, колір паперу жовтий, шрифт чорний, розмір аркуша.
- «Захотілось мерзлого в Петрівку», 1990 р., 41 аркуш, з правками автора чорною ручкою, колір паперу жовтий, шрифт чорний, розмір аркуша
- «Український корабель», б/д, 17 аркушів, з правками автора чорною ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.
- «Верховинці і лісовики», 1991 р., 5 аркушів, з правками автора чорною ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.
- «Так собі, невеличка мандрівка перед більшою», 1992 р., 19 аркушів, з правками автора чорною та синьою ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.
- «Країна приємних усмішок», 1993 р., 22 аркуші з правками автора чорною та синьою ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

8. Машинописний текст збірки поезій Ганни Черинь «Весна», б/д, 54 аркуші, з правками автора чорною та синьою ручкою, колір паперу жовтий та білий, шрифт чорний, розмір аркуша.

9. Машинописний текст збірки поезій Ганни Черинь «Квіти добра і зла», 1955–1991 рр., 227 аркушів з правками автора чорною та зеленою ручкою, колір паперу білий та жовтий, шрифт чорний, розмір аркуша 27,5 x 21,5 см.

10. Машинописний текст повісті Г. Черинь «Нове життя», б/д, 35 аркушів, з правками автора чорною ручкою, колір паперу білий, шрифт чорний, розмір аркуша 27,7 x 21,7 см.

11. Рукопис роману Г. Черинь «Слова», б/д, 98 аркушів, різного кольору та розміру, з правками автора.

МУЗЕЄЗНАВСТВО

Лариса ФЕДОРОВА,
кандидат історичних наук

МУЗЕЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

Вагому роль у культурному житті Наддніпрянської України початку ХХ ст. відіграло Київське воєнно-історичне товариство, урочисте відкриття якого відбулося 21 лютого 1909 р. (роботу з його створення проведено в 1908 р.). Воно мало офіційну назву — Київський відділ Імператорського Російського воєнно-історичного товариства (далі — Київський відділ ІРВІТ). Відділ поширював свою діяльність на територію Київського військового округу, до якого входили Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Харківська, Полтавська, Курська губернії і Хотинський повіт Бессарабської губернії. Членами київського товариства були в різний час понад 610 чоловік.

Діяльністю відділу керували Рада і Розпорядчий комітет. Рада складалася з голови відділу, його товаришів, попечителя музею, голів окремих комісій, обраних загальними зборами членів і посадових осіб. Перший голова та ініціатор створення відділу — генерал від кавалерії, Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор В. Сухомлинов. Після призначення В. Сухомлинова військовим міністром і переїзду його до Санкт-Петербурга з грудня 1908 р. Київський відділ ІРВІТ очолював командувач військ Київського військового округу, генерал-ад'ютант М. Іванов. До складу Ради входив попечитель музею (з лютого 1909 р.) — Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор генерал-ад'ютант Ф. Трепов. Товаришами голови Ради Київського відділу були професор університету св. Володимира В. Іконников і начальник штабу Київського військового округу генерал-лейтенант М. Алексєєв (з жовтня 1908 р. до жовтня 1912 р.).

Членами Ради Київського відділу ІРВІТ у різний час також були: полковник Б. Адамович (січень–червень 1909 р., переве-

дений у Вільно начальником піхотного юнкерського училища), генерал-лейтенант М. Акимов (з 12 жовтня 1908 р., у 1909 р. переведений на посаду начальника інженерів Віленського військового округу), генерал-майор, окружний генерал-квартирмейстер штабу Київського військового округу В. Драгомиров (з червня 1909 р.), генерал-лейтенант, начальник 42-ї піхотної дивізії М. Епанчин (з 12 жовтня 1908 р. до січня 1913 р.), професор Київської духовної академії В. Завитневич (з 12 жовтня 1908 р.), професор Університету св. Володимира Ю. Кулаковський (з 12 жовтня 1908 р.), полковник О. Лукомський (з 12 жовтня 1908 р., у січні 1909 р. переведений до Санкт-Петербурга), приват-доцент Університету св. Володимира В. Ляскоронський (з 12 жовтня 1908 р., у 1909 р. переїхав у Ніжин), генерал-майор, начальник Київського артилерійського складу Д. Меньшов (з квітня 1909 р.), генерал-лейтенант, начальник артилерії Київського військового округу П. Путинцев (до червня 1909 р.), генерал-майор, начальник штабу 9-го армійського корпусу М. Решиков (з 12 жовтня 1908 р., у травні 1910 р. переїхав у Псков), генерал-майор, начальник військових сполучень Київського військового округу М. Ходорович (з 12 жовтня 1908 р., у липні 1911 р. виїхав до Омська), генерал-лейтенант, начальник інженерів Київського військового округу К. Холостов (до жовтня 1912 р., виїхав з Києва)¹.

Секретар відділу — старший ад'ютант штабу Київського військового округу, підполковник Б. Стеллецькій (з 12 жовтня 1908 р. до 16 травня 1911 р.), товариші секретаря — викладач Київського військового училища, підполковник М. Сапожников (з 12 жовтня 1908 р. до 1912 р.), штаб-офіцер при генерал-губернаторі, підполковник С. Крейтон (з 10 листопада 1910 р.; з 16 травня 1911 р. — секретар відділу), капітан штабу Київського військового округу Є. Долинський, помічник старшого ад'ютанта штабу Київського військового округу, капітан В. Будде-Местмахер (помер від поранень 1915 р.)².

¹ Отчет Киевского Отдела Императорского Русского Военно-Исторического Общества (далі — ИРВІО) за 1909 год // Военно-исторический вестник (далі — ВІВ).—1909.— № 7-8.— С. 135-136.

² Киевлянин.— 1915.— 24 мая.

Поточними справами відділу займався Розпорядчий комітет. Він складався з 13 осіб: голови, його товариша, секретаря і членів (представників усіх комісій) та обов'язково присутніх на його засіданнях секретаря і скарбника. Першим головою комітету був М. Рещиков (з 14 листопада 1908 р.), а після його від'їзду з Києва з 16 травня 1910 р. головування перебрав товариш голови Д. Меньшов (член комітету з квітня 1909 р.). Обов'язки секретаря виконував викладач Київського військового училища, капітан (з 1909 р. підполковник) Б. Геруа (до жовтня 1909 р., виїхав з Києва), з жовтня 1909 р.— поручик 14-го саперного батальйону Т. Губенко. Товариш голови Розпорядчого комітету — В. Ляскоронський (з 14 листопада 1908 р.), з 30 листопада 1909 р. — Д. Меньшов, з жовтня 1910 р. — військовий суддя, генерал-майор О. Гречко, з травня 1912 р.— командир 5-го саперного батальйону, полковник П. Вербицький (був членом комітету з 1908 р., у жовтні 1909 р. виїхав з Києва)³. Члени комітету: старший комерційний агент управління Південно-Західної залізниці П. Андреев (помер у 1915 р.⁴), підпоручик Київського фортечного інженерного управління В. Билинський, старший ад'ютант штабу Київського військового округу, полковник М. Галкін (з січня 1910 р.), помічник старшого ад'ютанта окружного артилерійського управління, капітан Б. Давидов (до 1910 р.), командир 1-ї батареї 2-го кінно-гірського артилерійського дивізіону, підполковник Ф. Колодій, штаб-офіцер при генерал-губернаторі, підполковник С. Крейтон, чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторі О. Мердер (з жовтня 1909 р.), капітан 5-го понтонного батальйону М. Наркевич, командир 14-го саперного батальйону, полковник В. Пушечников, викладач Київського військового училища, підполковник М. Сапожников (до 1912 р.), підполковник 14-го саперного батальйону М. Соловйов, протоіерей, професор Київської духовної академії Ф. Титов (член комітету з квітня

³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДАУК), ф. 1196, оп. 1, спр. 39, арк. 66; Деятельность Киевского Отдела ИРВИО.— К., 1909.— С. 3; Отчет Киевского Отдела ИРВИО за 1910 год//ВИБ.— 1911.— № 5—6.— С. 8; Постановления Совета Киевского Отдела ИРВИО// ВИБ.— 1909.— № 1—2.— С. 23; 1912.— № 3.— С. 18.

⁴ Києвлянин.— 1915.— 15 мая.

1909 р.), командир 5-го понтонного батальйону, полковник Є. Томиловський (жовтень 1909–1910 рр.), начальник Київської артилерійської майстерні, капітан М. Фролов (жовтень 1909–1910 рр.), генерал-лейтенант у відставці М. Цветков (з жовтня 1910 р.). Обов'язкові члени комітету: секретар і скарбник відділу — підполковник Б. Стеллецький і капітан Л. Александров, з жовтня 1909 р. — капітан Б. Малявін. Кореспондент — М. Наркевич⁵.

Основна робота Київського відділу зосереджувалася в комісіях, яких функціонувало вісім: архівна та бібліотечна, музейна, редакційна, лекційна, з постановки історичних вистав, зйомок і знімків, будівельна і ревізійна.

Музейна комісія мала головним завданням створити воєнно-історичний музей відділу. Першим її головою був обраний 12 жовтня 1908 р. колекціонер і археолог, власник приватного музею Й. Хайновський, який через невідомі нам обставини відмовився керувати комісією, а цю посаду обійняв начальник артилерії Київського військового округу, генерал-лейтенант П. Путинцев. Його помічник — помічник начальника артилерії Київського військового округу, генерал-майор О. Сташевський. Потім керівництво змінювалось. У лютому-травні 1909 р. комісію очолював полковник Б. Адамович, з червня 1909 р. — окружний генерал-квартирмейстер, генерал-майор В. Драгомиров. Перший хранитель музею і товариш голови — штабс-капітан 2-ї запасної батареї В. Назанський (до січня 1909 р.), з червня 1909 р. — штаб-офіцер при генерал-губернаторі, підполковник С. Крейтон, секретар (з липня 1908 р.) і заступник хранителя музею (з квітня 1909 р.) — помічник старшого ад'ютанта окружного артилерійського управління, капітан Б. Давидов⁶.

Перше засідання комісії відбулося 25 липня 1908 р. у приміщенні Печерського військового зібрання (вул. Московська, 7; будинок не зберігся). В лютому 1909 р. ухвалили назву музею —

⁵ Отчет о деятельности Распорядительного Комитета КОИРВИО за 1910 год//ВИБ.— 1911.— № 5–6.— С. 23; Отчет Киевского Отдела ИРВИО за 1909 год//ВИБ.— 1909.— № 7–8.— С. 133–142.

⁶ ЦДАУК.— 1196, оп. 1, спр. 26, арк. 5; Журнал 1-го Общего собрания Киевского Отдела ИРВИО. 12 октября 1908 г./ВИБ.— 1909.— № 1–2.— С. 17, 21; Постановления Совета Киевского Отдела ИРВИО//ВИБ.— 1909.— № 1–2.— С. 27, 82.

Київський воєнно-історичний музей⁷. На засіданні Ради відділу 13 квітня 1909 р. голова музейної комісії Б. Адамович представив програму, за якою пропонувалося його організувати. Музей мав висвітлювати і документувати «розвиток військового мистецтва в Київських межах». Передбачалося створити в ньому загальний відділ для пам'яток з інших районів для обміну з музеями на профільні речі. Експозицію і фонди пропонувалося побудувати та систематизувати за 13-ма розділами: 1. Епоха кам'яного віку. 2. Епоха металів. 3. Княжий період до навали монголо-татар. 4. Татаро-литовський. 5. Польсько-литовський. 6. Козачий — Гетьманський. 7. Царський — до Петра I. 8. Петровський, і в ньому особливо представити Полтавський бій. 9. Від Петра I до Катерини I включно. 10. Від Павла до заснування Київського військового округу. 11. Київський військовий округ. 12. Відділ Київського воєнно-історичного товариства. 13. Загальний відділ⁸. Таким чином, перші десять розділів ґрунтувалися на історико-хронологічному принципі, 11-й і 12-й — на тематичному. 13-й відділ не мав експозиційного значення, в сучасному музеєзнавстві він визначається як обмінний фонд.

Концепція музею була спрямована на висвітлення саме військової і воєнної історії і в такому розумінні була першою спробою розробки музейними засобами цієї галузі історії України, враховуючи особливості її суспільно-політичного розвитку. Відзначимо також, що визначення концептуальних засад діяльності передувало відкриттю музею. Таким чином, вони слугували базою для всієї подальшої науково-дослідної роботи, комплектування фондів, побудови експозиції, систематизації колекцій. Такий підхід був певною мірою новаторським у тогочасному музейному світі України і Києва зокрема, оскільки переважна частина музейних експозицій була побудована за колекційним (предметним) принципом. Аналогічний підхід використала в підготовці експозиції комісія «Старий Київ», яка розробила в 1912 р. докладну програму (концепцію) однойменної експозиції Київського художньо-промислового і наукового

⁷ Журнали собраний Музейной комиссии.— № 3.— 27 февраля 1909 г.// Там само.— 1909.— № 1-2.— С. 84-85.

⁸ ЦДАУК.— Ф. 1196, оп. 1, спр. 52, арк. 1.

музею⁹. Такий збіг не дивний, оскільки товариства, у віданні яких перебували музеї, працювали в тісному контакті і мали спільних членів.

Завідувач музею мав виконувати хранительські й адміністративні функції, займатись усіма організаційними питаннями, відповідати за відділи 12-й і 13-й. Виконувати обов'язки хранителів відділів просили: 1-го і 2-го — В. Хвойку, 3-го і 8-го — В. Ляскоронського, 4-го і 6-го — А. Стороженка, 5-го — Ф. Трепова, 7-го — В. Іконникова, 9-го — В. Завитневича, 10-го — М. Єпанчина, 11-го — Д. Меньшова. Збереглися відомості, що перші чотири особи погодилися на таку співпрацю¹⁰. Їхні функції полягали у визначенні та комплектуванні необхідних для створення цих розділів музею пам'яток, науковій атрибуції й описуванні музейних предметів. Завідувач і хранителі входили до складу музейної комісії, яка відповідала за збирання і придбання предметів музейного значення, їй надавалося право запрошувати інших членів відділу для наукової атрибуції пам'яток¹¹.

У положенні про Київський воєнно-історичний музей, розробленому в 1909 р. підкомісією в складі Б. Адамовича, В. Ляскоронського, Д. Меньшова і В. Хвойки, зазначалося, що музей має на меті «збирати та зберігати різні предмети, які мають відношення до військової справи» і є власністю Київського відділу воєнно-історичного товариства. Музейна комісія спостерігає за роботою музею, а його завідувач і помічники обираються терміном на три роки (не виключалося повторне обрання тих самих осіб) і входять до складу комісії. Було визначено перелік документації для фіксації діяльності музею. Описи речей, якими було обладнано приміщення, включали вітрини, меблі, світильники і т. ін. Велися книга прибутків і витрат та книга запису відвідувачів. При прийомі пожертвувань дарувальникам видавалася відривна квитанція. Облік фондів здійснювався в інвентарній книзі. Кожному предмету надавався певний номер, запис здійснювався за датою надходження. Було передбачено і складання систематичного каталога. На жаль, не вдалося встанови-

⁹ Програма отдела «Старый Киев». — К., 1912. — 22 с.

¹⁰ ЦДАЛУК. — Ф. 1196, оп. 1, спр. 52, арк. 2.

¹¹ Постановления Совета Киевского Отдела ИРВИО. Заседание 13 апреля 1909 г./ВИБ. — 1909. — № 1-2. — С. 32.

ти, чи складався він і які принципи було обрано для загальної систематизації фондового зібрання (предметний, тематичний чи інші). У положенні також зазначалося, що музейні предмети можуть бути згруповані в іменні відділи, вітрини і колекції¹². Такий принцип систематизації та експонування використовувався у практиці музею, що згодом відкрився. Музейна комісія мала намір підготувати каталог по експозиції музею, опублікувати його у власному журналі і навіть видати окремою брошурою. У травні 1914 р. редакція журналу направила хранителю музею С. Крейтону лист про те, що вона має можливість видати «Супутник» по двом експозиційним кімнатам музею, для чого він повинен підготувати «реєстр» по експозиції¹³.

Створення експозиції та відкриття музею для огляду затримувалися через відсутність приміщення для нього. Спочатку вирішили порушити клопотання про надання приміщення у Маріїнському палаці, про що йшлося на засіданні Ради 30 листопада 1909 р.¹⁴ Управління Київського удільного округу, у віданні якого перебував палац, відмовило відділу, посилаючись на те, що незручно займати частину імператорського палацу під музей¹⁵. На першому етапі для зберігання колекцій керівництво військового округу відвело приміщення при Київському артилерійському складі (сучасна вул. Січневого повстання, 32), куди поступали нові надходження. Тут же відбувалися засідання музейної комісії з їх розбору. Але склад не був пристосований для зберігання пам'яток, тому в ньому збирали тільки зброю та гармати. Інші збірки, зокрема археологічну колекцію графа О. Бобринського, передали на тимчасове зберігання до міського музею, матеріали з розкопок відділу в Білгородці, які проводив В. Хвойка, перевезли на його власну квартиру, інші цінні речі — на квартири Д. Меньшова та В. Драгомирова¹⁶.

Завдяки сприянню голови Київського товариства старожитностей і мистецтв Б. Ханенка Київському відділу ІРВІТ надали

¹² ЦДАУК.— Ф. 1196, оп. 1, спр. 53, арк. 1–2; Журналы собраний Музейной комиссии. № 4. 20 марта 1909 г.//ВІВ.— 1909.— № 1–2.— С. 88.

¹³ ЦДАУК.— Ф. 1196, оп. 1, спр. 140, арк. 10, 15.

¹⁴ Деятельность Киевского отдела ИРВИО.— К., 1909.— С. 2.

¹⁵ ЦДАУК.— Ф. 1196, оп. 1, спр. 52, арк. 5.

¹⁶ ЦДАУК.— Ф. 1196, оп. 1, спр. 52, арк. 2, 10.

приміщення для облаштування свого музею в будинку Київського художньо-промислового і наукового музею (сучасна вул. М. Грушевського, 6; тепер будинок Національного художнього музею України). Щедре грошове пожертвування купця С. Могилевцева навесні 1910 р. дало можливість здійснити влітку пристосування двох зал у напівпідвалі з тилу будинку під воєнно-історичний музей, влаштувати до нього окремих вхід, закупити найнеобхідніше обладнання. Проект пристосування склав військовий інженер, капітан В. Флейшер. Роботи коштували відділу 1500 руб., їх було завершено в липні, приміщення прийнято за актом від 10 серпня 1910 р.¹⁷ Київському художньо-промислового і наукового музею платили по 18 крб. на місяць за надане приміщення, опалення, освітлення й охорону воєнно-історичного музею.

Урочисте відкриття та освячення Київського воєнно-історичного музею відбулося 28 грудня 1910 р. 4 вересня 1911 р. його відвідав під час свого перебування у Києві імператор Микола II, який був почесним («державним») головою загально-російського воєнно-історичного товариства¹⁸.

Перший список колекцій, необхідних для облаштування музею (за сучасною музеєзнавчою термінологією його можна назвати перспективним планом комплектування), склав, за дорученням музейної комісії, Й. Хайновський і представив їй на засіданні 25 жовтня 1910 р. До переліку він включив оборонну, наступальну, ударну, металеву, колючу і вогнепальну зброю, зразки артилерії, військові приналежності¹⁹.

Комплектування фондів здійснювалося шляхом збору пам'яток під час експедицій по території округу, передачі речей, знайдених під час археологічних розкопок відділу, дублетних зразків і старовинної зброї з військових складів за наказом начальника військового округу, але переважним засобом поповнення збірки були подарунки — як від членів відділу, так і від сторонніх осіб. Були і закупки пам'яток, але досі пощастило знайти тільки одне документальне підтвердження такому спо-

¹⁷ Там само.— Спр. 39, арк. 84, 136; спр. 52, арк. 9.

¹⁸ Там само.— Спр. 60, арк. 1.

¹⁹ Там само.— Спр. 52, арк. 1, 15–16; спр. 57, арк. 1.

собу комплектування. Не завжди відомі імена фондоутворювачів. Розглянемо, спираючись на наявні джерела, процес формування музейного зібрання, дотримуючись хронології надходження музейних предметів.

Першооснову зібрання музею склала подарована в 1908 р. графом О. Бобринським колекція скіфської зброї з 58 предметів, які власник знайшов під час своїх багаторічних археологічних розкопок курганів у Київській, Чернігівській та Полтавській губерніях. До неї входили наконечники списів і дротиків, ножі та кинджали. В 1911 р. граф передав також кільчасті панцери, велику колекцію залізних речей (серпи, коси, шаблі, стремена, списи, сокири, шпори, фрагменти ядер і кольчуги, загалом — 151 одиницю). Пам'ятки експонували в музеї у спеціальній вітрині імені графа О. Бобринського²⁰.

У 1908 р. командир 4-го кадрового збірного батальйону, полковник А. Швіндт подарував майбутньому музею старовинну шаблю та історичні медалі; К. Болсуновський — 15 предметів стародавнього озброєння²¹.

Штаб-ротмістр М. Бакулін, починаючи з грудня 1909 р., розшукував у Волинській та Полтавській губерніях матеріали для архіву і бібліотеки, а також речі для музею товариства. Вже після перших поїздок він привіз п'ять старовинних гравюр, виконаних зарубіжними майстрами. На них було зображено захоплення російськими військами фортеці Хотин, осаду Орсови 1789 р., бомбардування Кам'янки 1788 р., штурм Очакова 17 грудня 1788 р., краєвид Гібралтара з планом його укріплень 1782 р.²² М. Бакулін передав музею відлиту зі срібла шнурів, погонів і портупей генерала М. Скобелева чарку, яку той подарував батькові М. Бакуліна.

В 1910 р. колекція медалей музею вже налічувала понад 100 одиниць зберігання. Вона була скомплектована переважно

²⁰ ЦДАУК.— Ф. 1196, оп. 1, спр. 52, арк. 12, 18–21; Журнал 1-го Общего собрания Киевского Отдела ИРВИО.— 12 октября 1908 г.///ВИБ.— 1909.— № 1–2.— С. 11.

²¹ Журнал 1-го Общего собрания Киевского Отдела ИРВИО.— 12 октября 1908 г.///Там само.— 1909.— № 1–2.— С. 17.

²² Отчет о деятельности архивной и библиотечной комиссии Киевского Отдела ИРВИО со дня его открытия по 1-е января 1910 года//ВИБ.— 1909.— № 7–8.— С. 181–182.

М. Бакулінім. У ній були медалі: імператриці Єлизавети «Перемождо над пруссаками» 1759 р.; за війну 1812 р.; польські медалі — виконано в Парижі у пам'ять повстання 1830—1831 рр. і на честь Т. Костюшка 1817 р.; медалі з нагоди 100-річчя установ імператриці Марії 1896 р.; за приборкання Угорщини і Трансильванії 1849 р.; у пам'ять захоплення Парижа 1814 р.; за походи до Середньої Азії 1853—1895 рр.; сербська медаль за хоробрість 1876 р., на коронування Катерини II 1762 р., Олександра I 1801 р., Миколи I 1826 р., Олександра II 1856 р.; у пам'ять Петра I 1872 р.; у пам'ять звільнення селян від кріпосної залежності 1861 р.; 50-річчя Михайлівської артилерійської академії і училища 1870 р.; 200 річчя Морського кадетського корпусу 1901 р.; серія пам'ятних медалей за рисунками графа Ф. Толстого та ін.).

Г. Хитрово подарувала в 1908 р. 23 медалі XVIII—XIX ст., починаючи від правління імператора Петра I. Серед них були медалі в пам'ять Полтавської та Чесменської битв, перемог 1813 і 1814 рр., фельдмаршала П. Рум'янцева-Задунайського. Б. Стеллецький передав близько 20 медалей: у пам'ять війни 1812 р., на кончину імператора Олександра I 1825 р., на коронування Миколи I 1840 р., за приборкання польського повстання 1863—1864 рр., на честь 100-річчя ордена св. Георгія 1869 р., за російсько-турецьку війну 1877—1878 рр., хрест рівноапостольної св. Ніни 1860 р., хрест за службу на Кавказі тощо. Медалі дарували і В. Драгомиров, М. Ходорович та А. Швіндт²³.

Досить цінне пожертвування предметів спорядження та зброї часів оборони Севастополя в ході Кримської війни зробив у кінці 1910 р. О. фон Ротт. Серед них — плечова сумка і тесак з плечовими портупелями французького солдата, французька і англійська рушниця та російський штуцер; підзорна труба, захоплена на турецькому кораблі в Синопському бою. Він передав також низку гравіювальних портретів і зображень військових форм часів імператора Миколи Павловича, портрети-гравюри імператора Олександра II та великих князів²⁴.

У 1910 р. селянин Канівського повіту С. Мазура пожертвував у музей старовинну козацьку шаблю, знайдену ним у зем-

²³ ЦДАУК.— Ф. 1196, оп. 1, спр. 58, арк. 1–9.

²⁴ Там само.— Спр. 52, арк. 12; спр. 54, арк. 8.

лі²⁵. К. Болсуновський подарував щит, два стволи та інші речі військового характеру, а також меморіальні речі свого померлого дядька — полковника Й. Болсуновського: шашку, еполети, дипломи; В. Драгомиров — шаблю з Полтавського поля битви і пістолет, чарку, прикрашену медалями і хрестом, генерала М. Скобелева²⁶.

У вересні 1910 р. В. Гаврилов привіз із Геленджика меморіальні речі, які заповів відділу генерал від інфантерії Є. Мацієвський²⁷. Але в червні 1910 р. грабіжники вкрали з квартири В. Гаврилова на вул. Микільській, 12 (тепер вул. Січневого повстання) ордени і відзнаки генерала в кількості 13 одиниць²⁸.

У кінці листопада 1910 р. відділ ручної зброї Київського артилерійського складу передав музею 76 одиниць зброї: бомби, гранати, шрапнель, картеч, три верстати для ядер, що світяться, одну чавунну гармату з відбитим дулом, п'ять алебард і один палаш²⁹. Упродовж 1911–1913 рр. артилерійський склад ще передавав партіями вогнепальну та холодну зброю різних військових зразків, зокрема рушниці (піхотні і драгунські) та карабіни кремінні, револьвери різних систем, штики-тесаки, гвинтівки китайські та японські, китайський ніж, австрійські шаблі, шаблі кавалерійські, палаші, гармати (у т. ч. польські, турецькі та київські), турецькі мортири, наконечники пік і алебард, сигнальні труби, порохівниці³⁰.

Археологічні колекції музею поповнили в 1910 р. речі, знайдені в Білгородці під час розкопок В. Хвойки, фінансованих Київським відділом ІРВІТ. Вони надійшли двома партіями. Спочатку археолог передав за описом 414 різних полив'яних плиток та їх фрагментів, потім — хрестики, намистинки, парчеві пов'язки та мереживо, скляні та глиняні посудини й інші вироби XI–XVII ст., загалом 139 назв³¹. Нині ця колекція зберігаєть-

²⁵ Отчет хранителя Киевского Военно-Исторического музея за 1910 год// ВИВ.— 1911.— № 5–6.— С. 51–52.

²⁶ ЦДАУК.— Ф. 1196, оп. 1, спр. 54, арк. 70; спр. 55, арк. 21.

²⁷ Там само.— Спр. 11, арк. 3.

²⁸ Там само.— Спр. 39, арк. 108.

²⁹ ЦДАУК.— Ф. 1196, оп., спр. 54, арк. 17.

³⁰ Там само.— Спр. 22, арк. 67; спр. 54, арк. 70; спр. 142, арк. 34.

³¹ Отчет о деятельности Распорядительного Комитета Киевского Отдела ИРВИО за 1910 год// ВИВ.— № 5–6.— С. 29.

ся у Національному музеї історії України³². Археолог С. Мазаракі виготовив у 1911 р. для музею макет білгородського валу, було передано також плани та схеми укріплень.

Наприкінці 1911 р. Військова рада дозволила передати музею зброю минулих зразків з Кременчуцького артилерійського складу, зокрема пістолети, револьвери Сміта і Вессона, кольт, шаблі, рушниці, загалом 23 одиниці³³.

У 1911 р. генерал-майор А. Левитський подарував креслення російської артилерії, видані в 1842 р.³⁴ У 1911 р. музейні колекції поповнили такі нові надходження: велика колекція залізних предметів (від графа О. Бобринського); кольчуги, дворучний меч з клеймом (від С. Могилевцева); хрест за захоплення Ізмаїла в 1790 р., яким був нагороджений граф О. Ланже-рон (передав А. Вайде); гренадерки часів Петра I (від І. Золотницького); озброєння самурая (від нащадків Я. Якимовича).

У лютому 1911 р. Б. Стеллецький відвідав Новгород-Сіверський, мешканець якого Є. Судієнко володів цінною історичною бібліотекою, архівом і великою колекцією військового форменого одягу та зброї. Бібліотека зберігалась у Спасо-Преображенському монастирі в колишньому будинку єзуїтського костьолу. Як з'ясувалося, її вже розбирав місцевий краєзнавець. Відділ звернувся до власника з проханням пожертвувати військово-обмундирування та зброю. Він подарував музею портрет графа П. Рум'янцева-Задунайського, кілька дуельних пістолетів, мундир і ментик Ізюмського гусарського полку часів імператора Миколи I, гусарські шапки часів імператора Павла. Коштом відділу в 1911 р. придбали чотири кольчуги, портрет російсько-го царя Петра I³⁵.

2 жовтня 1911 р. директор Московського археологічного інституту І. Зелененький подарував музею козачий слобідський прапор XVIII ст., знайдений ним у селі Білоцерківка Хорольського повіту Полтавської губернії, із зображенням дер-

³² Шовкопляс Г. М. Колекції В. В. Хвойки та їхня роль у створенні Державного історичного музею УРСР//Музей і сучасність: Тематичний збірник наукових праць Державного історичного музею УРСР.— К., 1989.— С. 70–71.

³³ ЦДАУК.— Ф. 1196, оп. 1, спр. 9, арк. 12, 17.

³⁴ Там само.— Спр. 14, арк. 53.

³⁵ ЦДАУК.— Ф. 1196, оп. 1, спр. 52, арк. 18–21; спр. 60, арк. 1–2.

жавного герба, з одного боку, й архістратиґа Михаїла, який вражає диявола, з другого. Він передав і скіфські наконечники, крем'яні стріли, два церковні потири початку ХІХ ст., церковний стародавній парчевий воздух³⁶.

3 листопада 1911 р. Почаєво-Лаврський союз російського народу поінформував Київський відділ, що на полях при м. Берестечку селянин знайшов 32 козацькі рушниці та шаблю часів битви 1651 р. 14 рушниць і шаблю він передав голові союзу, а інші речі вилучила місцева поліція, яка пообіцяла передати їх до Київського воєнно-історичного музею. В листі також повідомлялося, що в Почаєві при споруджуваній церкві-пам'ятнику передбачено влаштувати музей старожитностей для зберігання всіх знахідок з історії битви. Тому союз просив, щоб місцева поліція віддала зброю до музею. Київський відділ звернувся до генерал-губернатора з проханням розпорядитися з'ясувати, де знаходяться відібрані поліцією рушниці, і передати зброю в музеї. У листопаді 1912 р. 28 рушниць і шаблю передано, згідно клопотання відділу, до музею м. Берестечка, а п'ять рушниць поповнили колекції Київського воєнно-історичного музею³⁷.

У серпні 1912 р. родичі учасника війни Росії з наполеонівською Францією 1812 р., майора М. Карсалова передали п'ять його документів і портрет на слоновій кістці, зроблений у Парижі³⁸.

У червні 1913 р. в музеї було виставлено частину кісток мамонта, знайденого поблизу табору 48-го піхотного Одеського полку під м. Могилевом-Подільським³⁹.

Про інші напрями комплектування свідчать деякі документи, що не дають можливості з'ясувати кінцевий результат, тобто було одержано відділом пам'ятки чи ні. Але вони цікаві з точки зору вивчення змісту і об'єктів комплектування музейних колекцій. Наприклад, у 1910 р. Рада відділу порушила клопо-

³⁶ Там само.— Спр. 22, арк. 67.

³⁷ Постановления Совета Киевского Отдела ИРВИО. Заседание 28 апреля 1912 г.//ВИВ.— 1912.— № 3.— С. 9; Журналы заседаний Совета Киевского Отдела ИРВИО.— 21 декабря 1912 г.//Там само.— 1913.— № 3.— С. 8.

³⁸ ЦДАУК.— 1196, оп. 1, спр. 54, арк. 50.

³⁹ Постановления Совета Киевского Отдела ИРВИО. Заседание 27 июня 1913 года//ВИВ.— 1913.— № 4.— С. 9.

тання про передачу до музею чотирьох турецьких прапорів і ключів, захоплених під час штурму фортеці Силістрії в 1829 р. і переданих на зберігання до Софійського собору у Києві імператором Миколою I. Там вони висіли понад криласами⁴⁰.

Наприкінці 1910 р. товариство одержало відомості, що з Тульчинського замку розкрадаються предмети «великої цінності та історичного значення». У січні 1911 р. звернулися до членів товариства М. Кусакова і В. Хомицького з проханням перевірити інформацію. Тоді ж просили командира 12-го гусарського Охтирського полку перевірити чутки, що в підвалах Меджибізького замка (нині Хмельницької області) зберігається старовинна зброя, у якій має потребу музей товариства⁴¹.

14 серпня 1911 р. камергер К. Балясний повідомив із Полтави, що в с. Нижніх Млинах у дочки фельдмаршала Ф. Остен-Сакена Елеонори, яка була дружиною полковника А. Захарова — ад'ютанта генерала П. Кайсарова, збереглися речі батька — бронзовий канделябр у стилі ампір з імператорським французьким орлом на малахітовій державі; сердолікова печатка у золотій оправі, з одного боку якої вигравіювано французький імператорський герб з написом: «Ambassade de France à Vienne», з другого — складний герб посла з князівською короною; а також сучасна гравюра — портрет Ф. Остен-Сакена. За сімейними переказами, Ф. Остен-Сакен взяв канделябр під час відвідання ним Фонтбле, коли був військовим губернатором Парижа, зі столу, на якому імператор Микола I підписував зречення. Сердолікову печатку подарував князь Ш.-М. Талейран. Крім того, у власності К. Балясного були настінне дзеркало з кабінету фельдмаршала та акварельна копія з мініатюри, виконана в останні роки життя князя. Власник погоджувався передати їх воєнно-історичному музею. Разом з тим він висловив занепокоєння станом могили Ф. Остен-Сакена в Києво-Печерській лаврі. У жовтні керівництво відділу повідомило К. Балясного, що її впорядковано⁴².

⁴⁰ Отчет Киевского Отдела ИРВИО за 1910 год//Там само.— 1911.— № 5—6.— С. 7; П. П. А. Киево-Софийский кафедральный собор.— К., 1890.— 2-е вид.— С. 51—52.

⁴¹ Журналы заседаний Распорядительного Комитета Киевского Отдела ИРВИО.— № 28.— 10 января 1911 г.//ВИБ.— 1911.— № 1—2.— С. 6—7.

⁴² ЦДАУК.— Ф. 1196, оп. 1, спр. 22, арк. 73—76.

Інтерес становить і така форма роботи з комплектування фондів, як складання списків осіб, які володіють родинними архівами та колекціями старовинних речей, потрібних Київському відділу ІРВІТ. Таку роботу проводив М. Бакулін. Зокрема, наприкінці 1910 р. він надіслав списки дворян-землевласників обстежуваних губерній (серед них Бутовичі, Гамалії, Горчакови, Дарагани, Кантакузени, Капністи, Ламздорфи, Мещерські, Милорадовичі, Позени, Потоцькі, Родзянки, Сахно-Устимовичі, Урусови, Щербатови). Розпорядчий комітет розіслав вказаним особам листи з проханням передати в розпорядження відділу документи та матеріали, що мають відношення до воєнної історії й побуту військ та причетних до цього діячів, якщо не в дарунок, то для зняття копій, а предмети просили подарувати музею. При цьому зазначалося, що всі пожертви будуть дбайливо зберігатися з відповідними написами, зробленими за побажаннями жертводавців⁴³.

Музейна комісія також надавала допомогу полковим музеям. Наприклад, у червні 1911 р. до М. Алексєєва звернувся з таким проханням командир 44-го піхотного Камчатського полку (м. Луцьк), який розшукував зразки озброєння, спорядження та обмундирування, починаючи від створення полку в 1806 р.⁴⁴

Музеї, присвячені історії військових частин (т. зв. полкові музеї) виникли в Росії у 1880-х рр. Вони існували на громадських засадах, на приватній ініціативі військових. Російське воєнно-історичне товариство, поставивши собі за мету збереження воєнно-історичних пам'яток (рухомих і нерухомих), збирало відомості і про реліквії військової старовини в полкових музеях та друкувало їх на сторінках своїх видань. Так, у 1912 р. Московський відділ ІРВІТ опублікував перший випуск «Обозрения предметов военной старины. Отдел I. Музеи войсковых частей», підготовлений членом товариства Н. Марксом. Він запропонував цікавий, з точки зору принципів класифікації матеріалів фондів зібрань воєнних музеїв, їх поділ на одинадцять відділів, за якими здійснив опис пам'яток: «I. Прапори, штан-

⁴³ ЦДАУК.— 1196, оп. 1, спр. 15; Журнали засідань Распорядительного Комитета Киевского Отдела ИРВИО.— № 27.— 9 декабря 1910 г./ВИБ.— 1910.— № 11—12.— С. 29—30.

⁴⁴ ЦДАУК.— Ф. 1196, оп. 1, спр. 20, арк. 4.

дарти, регалії, трофеї та інші реліквії, Височайші грамоти, рескрипти та резолюції. II. Височайші подарунки, ювілейні й інші підношення полку. III. Ордени і відзнаки, медалі, печатки, монети. IV. Предмети озброєння, спорядження і обмундирування. V. Предмети військово-похідних спогадів. VI. Предмети побутового та історичного характеру. VII. Різного роду зображення, гравюри, рисунки, фотографії, альбоми і т. д. VIII. Бібліотечний. IX. Архівний. X. Церковний. XI. Спортивний.»⁴⁵

Полкові музеї дійсно володіли раритетними матеріалами. Відомо, що 1-й гусарський Сумський полк, сформований у 1651 р. як Слобідський Сумський полк, зберігав у музеї (заснований 1906 р.) копію фамільного портрета першого полковника Г. Кондратьєва, його пернач, шаблю, пістоль, дві порохівниці, сумку, три оригінальні грамоти царів Іоанна і Петра Олексійовичів його нащадкам. Музей 9-го гусарського Київського полку (заснований 1910 р.) володів такими реліквіями, як портрет XVII ст. свого першого командира І. Новицького, гармати з написами того ж часу, грамоти приведення полку на присягу царям Іоанну і Петру Олексійовичам 1682 р., портрети і батальні картини, історичні документи, починаючи з XVII ст., полкове церковне блюдо 1169 р. Музей 4-го уланського Харківського полку (заснований 1911 р.) зберігав портрет ротмістра Ф. Лисенка, який захопив Т. Костюшка (Київський відділ і полк опікувалися могилою ротмістра), уланські шапки 1813 і 1849 рр., грамоту 1763 р. і полковничий універсал 1690 р.⁴⁶

Комісія з опису бойових трофеїв і старих російських прапорів, утворена за царським указом 1911 р., розіслала начальникам штабів дивізій, місцевим відділам ІРВІТ та іншим установам (загалом понад 5 тис. листів) запиту про склад музейних зібрань. Отримав такий лист і збирав відомості про зазначені старожитності і Київський відділ ІРВІТ⁴⁷. У 1910-х рр. з'явили-

⁴⁵ Габаев Г. Обзорные предметов военной старины. Отдел I. Музеи войсковых частей. Выпуск I. Издание Московского отдела ИРВІО, под редакцией действительного члена Общества Н. А. Маркса. Москва 1912 г. // Записки разряда военной Археологии и Археографии ИРВІО/ Под ред. Н. И. Веселовского.— Т. II.— СПб, 1912.— С. 9.

⁴⁶ Записки разряда военной Археологии и Археографии ИРВІО.— С. 12–15.

⁴⁷ ЦДАУК.— Ф. 1196. оп. 1, спр. 61, арк. 1.

ся публікації, присвячені полковим музеям у газетах «Русский инвалид» і «Новое время». Керівництво товариства, громадськість висловлювали занепокоєння станом цих музеїв. 10 грудня 1911 р. проблеми їх функціонування обговорював на своєму засіданні розряд військової археології та археографії ІРВІТ. Його члени вважали, що не обліковані збірки можуть загинути в разі передислокації військових частин, під час походів і особливо під час війни, зважаючи ще й на те, що полкові музеї не мають постійного приміщення та не легалізовані. Під час дискусії висловлювалися різні думки. Одні члени пропонували влаштувати музеї лише при великих військових одиницях (штаби дивізій, корпусів), інші вважали, що полкові музеї слід створювати лише на копійних матеріалах, а цінні пам'ятки зосереджувати лише в центральних музейних установах. Власник великих військово-історичних колекцій — генерал П. Потоцький (в 1927 р. він перевіз більшу частину власної збірки до Києва, де на її основі створили «Музей України» Всеукраїнського музейного містечка на території Києво-Печерської лаври) навпаки додержувався думки, що кожен полк повинен мати свій музей, оскільки він має велике виховне значення, але військовій частині слід розробити мобілізаційний план згортання музею і перевезення реліквій у безпечне місце. П. Потоцький запропонував насамперед зібрати відомості про існуючі музеї. На засіданні ухвалили звернутися з такою пропозицією до Ради товариства⁴⁸.

Очевидно, що в Київському військовому окрузі існували контакти між центральним і полковими музеями, але документальних свідочств про форми цього напрямку діяльності Київського відділу збереглося обмаль.

Таким чином, музейна комісія за кілька років активного існування виконала основне своє завдання — створила музей, який став першою на підросійських українських землях центральною військово-історичною установою. Музей організовувався на методологічних засадах тогочасного музеєзнавства. Він мав, як і архів відділу, чітко виявлену профілізацію, належав до групи історичних музеїв і комплектував основний фонд музейних пред-

⁴⁸ Журнали заседаний разряда военной Археологии и Археографии//Записки разряда военной Археологии и Археографии ИРВМО/Под ред. Н. И. Веселовского. Т. II.— СПб, 1912.— С. XVIII—XIX.

метів переважно профільними пам'ятками. Структура музею, зміст його зібрання свідчать, що він був спрямований на вивчення, документування та популяризацію розвитку військової справи саме на українських землях. Формувалися колекції зброї, озброєння, обмундирування, форменого одягу, нагород, знаків, прапорів, нумізматики, портретів військових, меморіальних комплексів, відповідних до характеру музею творів образотворчого мистецтва, археологічних знахідок з оборонних, фортифікаційних споруд, укріплених городищ, предметів церковного вжитку (наприклад, з полкових церков). Зауважимо, що, як і більшість тогочасних музеїв, він комплектувався переважно речовими пам'ятками. Збірками писемних і друкованих пам'яток формували архів і бібліотеку відділу. Виняток становили особисті документи в меморіальних комплексах. Здійснювалася фондова робота з обліку, атрибуції, систематизації та каталогізації колекцій. До цієї роботи залучалися відомі фахівці. Було побудовано експозицію, а музей відкрито для відвідувачів. Вхід до нього був безплатний⁴⁹.

За відсутністю джерел неможливо встановити чисельність екскурсантів і динаміку відвідування музею екскурсантами. Штатних наукових співробітників та екскурсоводів в музеї не було, для деяких груп екскурсії проводили члени музейної комісії. Але вони могли це робити рідко, тому відвідувачі оглядали музей частіше самостійно під наглядом сторожа. Тому траплялися курйозні випадки. Про один з них пише М. Наркевич С. Крейтону в листі від 12 квітня 1912 р.: «бравий сторож нашого музею, між іншим, показував людські кістки, здобуті в Білгородці, каже, буквально наступне: «А ось кістки людини XV століття; вони всі у дірочках тому, як лікарі вказують, у цієї людини не інакше як був сіфіліс, а то б вони були рівні... і т. д.»⁵⁰».

У 1915—1916 рр. музей періодично приймав відвідувачів. У серпні 1916 р. з ініціативи головного начальника Київського військового округу М. Ходоровича він перейшов у відання окружного штабу. З його скасуванням у листопаді 1917 р. музей

⁴⁹ Календарь. Справочная и адресная книга г. Киева на 1915 год.— К., 1915. — С. 256.

⁵⁰ ЦДАУК.— Ф. 1196, оп. 1, спр. 140, арк. 11.

включили до складу військово-наукового відділу Генерального штабу УНР. Завідувачу вдалося врятувати цінні музейні колекції від розграбування більшовиками в січні-лютому 1918 р. Був намір реорганізувати його на Український державний військовий музей, поповнивши регаліями України, які мали повернути з Росії. Для збирання трофеїв і згадок про світову війну було вирішено навесні 1918 р. відрядити спеціальну експедицію на місця боїв і на прифронтову смугу, а в друкованому органі Генерального штабу створити спеціальний відділ для вістей з музею. У «Вістнику» штабу була високо поцінована діяльність Київського відділу ІРВІТ і задекларовано намір створити аналогічне товариство: «Для спільної праці по збиранню, переховуванню й опису історичних пам'яток України проектується закласти при музеї «Громаду охоронників української старовини», яка буде продовжувати діяльність Київської військово-історичної громади, на жаль роспорошившоїся за смертю більшості її членів від руки більшовицьких катів»⁵¹.

У березні 1918 р. Рада міністрів УНР надала музею лівий флігель Царського (Маріїнського) палацу, в якому він розмістився у квітні того ж року. Реорганізацію музею планували здійснити за зразком берлінського воєнного музею, визначивши за мету «підняття в населенню любови й пошани до рідної армії, яко захисту рідного краю, й ознайомлення народу, особливо шкільної молоді ... з останніми новинками військової техніки»⁵². Планували здійснити мрію членів Київського відділу ІРВІТ — видати докладний, але недорогий ілюстрований каталог воєнно-історичного музею для продажу в самому музею, а також для безплатного розсилання по школах. Готувалися влаштувати виставку бойової зброї, обмундирування й озброєння, фото та малюнків з театру воєнних подій. Колекції було значно поповнено матеріалами, пов'язаними з Першою світовою війною та революцією. Зокрема, в квітні місяці Головний штаб передав музею стяг Богданівського полку малинового кольору з написом: «1-й Український імені Гетьмана Богдана Хмельницького полк», який виніс із захопленого більшовиками Києва і перехо-

⁵¹ Перші кроки Генерального штабу//Військово-науковий вістник Генерального Штабу У.Н.Р.— 1918.— Число 1.— С. 12.

⁵² Військово історичні замітки//Там само.— С. 44.

уважав у школі в Осокорках козак І. Лук'яненко. Сам він переходив у цей час у Лубенському повіті у родичів, а 16 березня 1918 р. передав прапор начальнику Головного штабу УНР О. Осецькому, який подякував воякові, зазначивши, що в Україні ще не вмерли «ні лицарський дух, ні честь козача»⁵³.

Музею передали також знамено 160-го піхотного Абхазького полку з цвяшками, забитими імператором Олександром II та його дружиною; з власного будинку Гамаліїв у Конотопському повіті привезли портрет генерального судді І. Гамалії, придбали портрет гетьмана І. Мазепи. Військове відомство наказало всім частинам віддати свої прапори і клейноди, картини, ікони й інші цінні речі. Для ознайомлення з історією морської справи планували замовити моделі пароплавів, починаючи від найдавніших і кінчаючи підводним човном, а для ознайомлення з повітряним флотом — моделі аеро- і гідропланів. Розроблявся проект облаштування перед будинком музею майданчика військової техніки і зброї (гармати, кулемети, бомбо- і міномети, вишки для досліджувань, іскрово-телеграфні щогли з пояснювальними текстами), а також викопати зразкові окопи з бліндажами та дротяними перешкодами. Було вирішено побудувати нову експозицію за такими розділами: 1. Епоха до XIII ст.: кам'яна доба — скіфо-сармати — слов'яни — Київська Русь до монголо-татарської навали. 2. Польсько-литовська доба. 3. Гетьманщина (до Переяславської угоди). 4. Від гетьмана І. Мазепи до Павла І. 5. Останні часи. 6. Перша («велика») світова війна.

Музею відводилася особлива роль у позапрізовному вихованні та підготовці до військової служби. З цієї метою він мав також влаштовувати лекції та видавати спеціальну літературу⁵⁴.

Таким чином, за Української революції змінилися ідеологічні засади діяльності музею, а форми і напрями роботи майже не зазнали суттєвих змін у порівнянні з його попередником.

У травні 1918 р. палац перейшов у відання Міністерства внутрішніх справ Української Держави. За розпорядженням військового міністра від 17 червня завідувач музею (відомо лише його прізвище — Благодирь) мав терміново звільнити приміщен-

⁵³ Військово-історичні замітки//Там само.— С. 52.

⁵⁴ Військово-історичні замітки//Військово-науковий вістник Генерального Штабу У.Н.Р.— 1918.— Число 1.— С. 44

ня, але відмовився виконувати наказ. 22 червня вночі загін солдатів виніс музейні колекції та обладнання на майдан перед палацом, частину речей просто викидали з вікон. Зранку пішла злива. Частина колекцій загинула під дощем або була розкрадена (особливо зброя). Рештки перевезли в підвали архіву Генерального штабу, а завідувача музею усунули з посади за непокору владі⁵⁵.

Останні відомості про музей свідчать принаймні про намагання його зберегти. Більшовицька влада, яка змінила в Києві Директорію УНР, видала музею охоронну грамоту. Під час захоплення Києва Добровольчеською армією разом з нею в місто повернулися деякі офіцери Київського військового округу, які були членами Київського відділу ІРВІТ. Невеличка замітка в газеті «Киевлянин» у листопаді 1919 р. повідомляла про збори вихованців Миколаївської інженерної академії та училища з нагоди їхнього 100-річчя, на яких прочитав лекцію про історію академії колишній член Розпорядчого комітету відділу М. Наркевич. Після лекції мав відбутися запис бажаючих вступити до Київського обласного товариства взаємодопомоги вихованців Миколаївської академії та училища. Запис бажаючих проводився у Воєнно-історичному музеї на вул. Катерининській, 12⁵⁶. Цей будинок на сучасній вул. Липській не зберігся. До Першої світової війни тут містилося Управління Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора⁵⁷, ліквідоване в 1914 р. із скасуванням генерал-губернаторства.

Подальша доля музею Київського відділу ІРВІТ подібна до долі установ інших громадських збірок. Їх було розподілено між різними науковими і культурно-освітніми установами. Зокрема, частина археологічних колекцій тепер знаходиться у фондах Національного історичного музею України.

⁵⁵ Ернст Ф. Справа охорони пам'яток мистецтва й старовини у Києві// Українське наукове товариство. Збірник секції мистецтв. К., 1929.— № 1.— С. 149; Його ж. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г././ Куранты.— 1918.— № 7.— Сентябрь.— С. 11–12; Наше минуле.— 1918.— Ч. 2.— С. 202.

⁵⁶ Киевлянин.— 1919.— 23 ноября.

⁵⁷ Календарь. Справочная и адресная книга города Киева на 1912 год.— К., 1912.

*Дмитро МАЛАКОВ,
заступник директора з наукової роботи
Музею історії міста Києва*

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ АРХІТЕКТОРА В. ГОРОДЕЦЬКОГО

За радянських часів життя і творчість славетного київського архітектора Владислава Городецького не досліджувалися й не популяризувалися. Провиною зодчого вважався факт еміграції 1920 р. до «панської» Польщі, точніше — втеча від більшовицької сваволі. Тим часом, кращі його творіння в Києві — міський музей «з левами», римо-католицький костюл св. Миколая, караїмська кенаса та власний будинок на Банковій, 10 охоронялися державою як пам'ятки архітектури. А на батьківщині зодчого — в селі Шолудьки на Вінниччині — не забували славетного земляка: в сільському музеї при Будинку культури створили експозицію, йому присвячену. Писав про це ще 25 років тому і автор цих рядків — у вінницькій обласній пресі¹ та київській², нагадував вінничанам про його призабуті витвори архітектурного мистецтва³.

Конкретному, дієвому поверненню доброї слави нашому землякові Лешеку Дезидерію Владиславу Городецькому (1863–1930) — таким було його повне ім'я — передувало кілька обставин. По-перше, «гласність», започаткована в середині 1980-х рр., яка прорвала багаторічну комуністичну заборону на відкриті, правдиву інформацію; по-друге — проголошена незалежність України та незалежність думки; по-третє — курс Музею історії Києва, з урахуванням двох зазначених обставин, на повернення, дослідження й популяризацію імен і доробку видатних киян, призабутих у радянські часи.

Життя і творчість архітектора В. Городецького стали темою багаторічних досліджень та публікацій, зокрема й автора цих рядків.

¹ Малаков Д. Архітектурні автографи подолянина//Вінницька правда.— 1980.— 25 січня.

² Малаков Д. На честь земляка//Культура і життя.— 1980.— 23 лютого.

³ Малаков Д. Печерській пам'ятці — нове життя//Комсомольське плем'я.— 1980.— 16 грудня.

Навесні 1993 р. київське міське радіо повідомило, що міністр закордонних справ України скликав нараду наших послів. Майнула думка: ось слушна нагода зустрітися особисто з нашим амбасадором з Ірану, нагадати, що «будинок з химерами» стоїть навпроти адміністрації Президента України, що цей будинок своєю оригінальністю не може не привертати уваги високих гостей з-за кордону, що спорудив його Городецький — автор проекту Тегранського вокзалу, що, врешті, він там десь, в Теграні й похований. Так відбулося знайомство з Надзвичайним і Повноважним Послом України в Ісламській Республіці Іран — Іваном Майданом. 1 квітня 1993 р. лист від Музею історії Києва було вручено особисто йому. Посол пообіцяв зробити все можливе.

Невдовзі на музейний факс надійшов лист і фотознімки з далекого Теграну. На знімках було зображено надгробок-стелу з написом:

S + P
WŁADYSŁAW LESZEK
HORODECKI
PROFESOR ARCHITEKTURY
UR. 23 MAJA 1863 ZMARŁ 3 STYCZNIA 1930

Невдовзі до Кловського палацу, де тоді містився Музей історії Києва, завітав і сам автор зніmkів — радник Посольства України в ІРІ Володимир Бутяга. Це він очолив пошуки могили Городецького на римо-католицькому цвинтарі Долаб у Теграні.

Того ж 1993 р. вперше відбулося публічне вшанування пам'яті Владислава Городецького в Теграні і Києві — з нагоди 130-річчя від дня народження видатного зодчого.

На тегранському цвинтарі Надзвичайні та Повноважні Посли України — Іван Майдан та Республіки Польща — Станіслав Шимчикевич (на жаль, нині вже покійний), а також Володимир та Лілія Бутяги та інші дипломати обох країн поклали квіти та запалили свічки на сірій брилі, де викарбувана дата народження Городецького — 23 травня — за старим стилем⁴.

А в Києві колишнє помешкання Городецького на Банковій, 10 тоді було доступне для публіки, хоча решту будинку все ще

⁴ Вшанування в Теграні//Вечірній Київ.— 1993.— 2 червня.— С. 1.

займала недавня цековська поліклініка №1. Отож, саме там Музей історії Києва відзначав день народження Городецького 4 червня — за новим стилем. Портрет зодчого обрамовували знімки кращих його творів та прикрашали живі квіти в національних кольорах: синьо-жовті іриси-півники символізували Україну, де народився й прожив більшу частину свого життя ювіляр, а білі й червоні півонії — Польщу, вірним сином якої він був завжди. В акції взяли участь представники київської інтелігенції, а також дипломати з посольств Польщі та Ірану⁵. Присутні висловили сподівання на майбутню музеєфікацію «будинку з химерами»⁶.

3 січня 1995 р. в актовій залі Музею історії Києва відбувся велелюдний вечір пам'яті Городецького з нагоди 65-х роковин його смерті. Сцену прикрашав графічний портрет зодчого роботи київської художниці Ольги Малакової-Білоус. Після численних запальних промов присутні підтримали пропозицію, внесену почесним головою Спідки поляків України Станіславом Шалацьким, — увічнити пам'ять зодчого перейменуванням вулиці Карла Маркса (!), колишньої Миколаївської — на вулицю Архітектора Городецького⁷. Музей звернувся з відповідним поданням до Київської міської державної адміністрації і 12 березня 1996 р. остання видала відповідне розпорядження за №336. Адже Городецький розплановував цю вулицю, зводив на ній будинки (№№11, 13), жив тут.

Тим часом тривав пошук у архівах Києва, Вінниці, Петербурга, у бібліотеках та музеях Києва, Львова, Варшави, Чикаго — особисто і через друзів. Автор здійснив подорож і на берег Південного Бугу, де в селі Шолудьки народився Городецький, де був маєток його діда з маминого боку, але там, крім чарівних краєвидів, нічого не збереглося. Лише дещо — в сільському музеї.

Згодом Володимир Іванович Бутяга був призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в ІРІ і 23 травня 1998 р. знову організував вшанування пам'яті Городецького на цвинтарі Долаб. Під орудою пана Посла працівники нашої амба-

⁵ День народження архітектора//Вечірній Київ.— 1993.— 8 червня.— С. 1.

⁶ Romejko A. Poezja w budowlach//Dziennik kijowski.— № 6.— 1993.— S. 2.

⁷ Szalacki S. Kijow pamiata o tobie, panie Wladyslawic//Dziennik kijowski.— 1995.— № 20.— S. 1, 6, il.

сади розчистили місце поховання, впорядкували його. І тоді з-під нашарувань землі з'явилися ще два рядки епітафії:

НІЕСН МУ ОВСА ЗІЕМІА
ВЕ,ДЗІЕ ЛЕККА

Тобто, нехай йому чужа земля буде легкою...

Офіційна українська преса звернула на це увагу: з'явилася публікація в «Урядовому кур'єрі»⁸.

Фотознімки В. Бутяги увійшли до монографії, що готувалася автором цих рядків до друку у киевознавчому видавництві «Кий» — в серії «Бібліотека Музею історії міста Києва». Виданню книги посприяли ТОВ «Інтернафта», кияни Н. Сирацька, Р. Чупрун, В. Заєць, родина Под'ячевих, а також Польський інститут у Києві.

Восени 1999 р. відбулася презентації книги «Архітектор Городецький»⁹. Сцену Кловського палацу знову прикрасив портрет В. Городецького, цього разу обрамований українським та польським національними прапорами. Виступали київські мистецтвознавці, архітектори, історики, а також Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Польща в Україні Єжи Бар та директор Польського інституту в Києві Пьотр Козакевич.

Популярність В. Городецького зростала буквально день за днем і спричинилася до появи численних публікацій. До бібліографічного покажчика, виданого 1999 р. Державною науковою архітектурно-будівельною бібліотекою ім. В. Г. Заболотного, включено 238 назв публікацій, в яких згадується В. Городецький¹⁰. Відтоді з'явилася ще чимало нових статей та друкованих рядків про нього.

2004 р. завершилося оновлення будинку на Банковій, 10, і кияни побачили «врятовану від руйнування», але зіпсовану некомпетентним втручанням будівлю — невпізнанно чужою... На фасаді встановили меморіальну дошку.

Того ж року в пасажі на Хрещатику, 15 встановлено бронзову скульптуру В. Городецького роботи скульпторів В. Багаліки та В. Щура.

⁸ Никанорова О. Останній притулок Владислава Городецького//Урядовий кур'єр.— 1998.— 21 липня.— С. 10, іл.

⁹ Малаков Д. Архітектор Городецький.— К.: Кий, 1999.— 240 с., іл.

¹⁰ Видатні зодчі України. Владислав Городецький (1863–1930). Бібліографічний покажчик.— К.: Укрархбудінформ, 1999.— 42 с., іл.

А в телеефір вийшов черговий традиційно інтелігентний фільм Іванни Чередниченко — ведучої популярної міської програми ТРК «Київ» — «Київські мініатюри», присвячений архітекторові В. Городецькому та його будинку на Банковій, 10. Цей фільм 2005 р. зайняв перше місце на двох всеукраїнських конкурсах — кращих регіональних телепрограм та «Імена України».

Ще один телефільм про В. Городецького і будинок на Банковій, 10 відзняв навесні 2005 р. журналіст Польської телевізії Веслав Романовскі.

У травні 2005 р. на особисте запрошення Надзвичайного і Повноважного Посла України в Ісламській республіці Іран Володимира Бутяги автор цих рядків відвідав Тегран. Там 17 травня відбулася міжнародна наукова конференція, присвячена пам'яті архітектора В. Городецького з нагоди 75-х роковин його смерті.

Конференція відкрилася читанням рядків з Корану та виконанням гімнів ІРІ, Республіки Польща та України. Перед столом президії, прикрашеним так само прапорами, — великі корзини з місцевими квітами знову в «барвах народових»: сині й жовті символізують Україну, білі й червоні — Польщу. Вздовж стін — планшети з фотографіями архітектурних шедеврів Городецького, задалегідь оформлені працівниками українського посольства та Музею історії Києва. Поруч — портрети В. Городецького. Підчас доповідей на екрані телевізора демонструвалися (без звукового супроводу) відеофільми, привезені нами з Києва та присвячені В. Городецькому, — українських режисерів Володимира Хмельницького (1998 р.), Іванни Чередниченко (2004 р.) та польського режисера Веслава Романовського (2005 р.).

Директор іранського Міжнародного Центру «Діалог цивілізації» Махмуд Боруджерді завершив свій виступ словами: «Невеличкий шматочок іранської землі назавжди належить Владиславу Городецькому!»

Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Польща в ІРІ Вітольд Смідовскі у своєму виступі наголосив: постать Владислава Городецького є дуже символічною, бо вона єднає народи трьох країн. «Оглянувши виставку, — додав пан посол, — мусимо визнати: варто приїхати до Теграну, щоб побачити водночас всі найкращі твори Городецького — в Україні, Польщі, Ірані!»

Виступаючи мовою фарсі, Надзвичайний і Повноважний Посол України в ІРІ Володимир Бутяга зокрема зазначив, що конференція в Теграні відбувається у ті дні, коли зустрічаються Президенти: України — Віктор Ющенко та Польщі — Олександр Квасньевські, коли Україна підтримує партнерські стосунки як з Польщею, так і з Іраном. Отже, ця акція співзвучна важливим політичним подіям сучасності, сприяє взаємозбагаченню культур та зближенню наших народів.

Професор Тегранського університету Мохсен Хабібі розповів про значний внесок у розбудову столиці Ірану архітекторів та інженерів — чужинців, зокрема — вірмен, німців, росіян, поляків. «На жаль,— продовжував професор — в іранських архівах мало збереглося документів з цього приводу. Втім, щодо авторства тегранського залізничного вокзалу, то в документах про його будівництво в рядку «архітектор» проставлено одну літеру «Н». (Як було не згадати, що така сама літера, з якої починається в польському написанні прізвище Городецький, красувалася на розі знаменитого «будинку з химерами». З якихось «вищих міркувань» її знівечили за радянської влади, вибивши горизонтальну перемичку — залишилися дві вертикальні смужки. Ба навіть минулого року, коли за будинок взялися гореставратори, літеру не поновили, незважаючи на відомі всім старі світлини та неодноразові особисті нагадування автора цих рядків).

Цікавими родинними спогадами про Владислава Городецького поділився його родич Ярослав Городецький, запрошений на конференцію з Польщі.

Автор цих рядків розповів про життя й творчість В. Городецького, про той довгий шлях пошуків і знахідок, що передував цій конференції, висловив щиру вдячність її організаторам та особисто Володимирі Івановичу Бутязі — за все, ним зроблене, особливо — за знахідку і впорядкування могили зодчого, якою всі ці роки опікується Посольство України.

Книга «Архітектор Городецький» з автографом під оплески присутніх була вручена панові Махмуду Боруджерді. Ще один примірник з присвятою був дарований панові Вітольду Смідовському того ж дня під час урочистого прийому в польській амбасаді.

Про конференцію, що відбулася в Теграні, інформація надійшла на УНІАН, про неї сповістила місцева преса¹¹.

18 травня два кортежі автомашин — під українським та польським прапорцями на крилах посольських «мерседесів» рушили на далеку південну околицю Теграну, де міститься римокатолицький цвинтар Долаб.

Важко передати словами те хвилювання, яке охопило присутніх на могилі того, чие все життя і творчість незмінно продовжують збуджувати уяву своєю неординарністю. В узголів'я могили лягли букети яскравих іранських квітів та портрет, привезений для цієї урочистості з Києва — копія відомої всім світліни сторічної давнини. Заструмувало до неба тепло двох запалених свічок, полинули в думках про сутність всього сущого присутні. Тиша...

Після короткої промови — подяки незабутньому Архітекторові за все, ним дароване нащадкам, автор передав над могилою книгу «Архітектор Городецький» з дарчим написом подружжю Бутяг. Адже при пошуках могили Городецького 1993 р. саме Лілія Іванівна Бутяга першою виявила місце поховання. Низький уклін їм за все зроблене!

З особливою цікавістю присутні на церемонії роздивлялися копії світлин, привезені з Києва — Городецький на полюванні в Африці. Згадалося, що його остання мисливська подорож відбулася 1929 р. на південне узбережжя Каспійського моря — до іранського Мазандарану.

Дуже тепло пройшло прийняття в українській амбасаді, а наступного дня там само — лекція та показ відеофільмів про Городецького. Була й цікава пропозиція: про встановлення меморіальної дошки на тегранському вокзалі.

Повернувшись додому, Ярослав Городецький та автор цих рядків розповіли про тегранські заходи в місцевій пресі — кожен в свій — перший у газеті «Наше слово»¹², другий — в «Столиці»¹³.

Пам'ять про одного з найцікавіших архітекторів Києва ХХ ст. живе!

¹¹ Новини України.— 2005.— 18 травня.— С. 18.

¹² Aman V. «Interaction of Three Cultures» in Tehran//... [На жаль, одержана нами вирізка не містить її назви].— 2005.— 18-th of May.

¹³ Малаков Д. «Нехай йому чужа земля буде легкою»//Столиця.— 2005.— 10 червня.— С. 25, іл.

*Олексій КУРМАЗ,
завідуючий відділом комп'ютеризації
Музею історії міста Києва*

КОМП'ЮТЕРИЗАЦІЯ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА

Навесні 2005 року в Музеї історії міста Києва було створено новий відділ — «Комп'ютеризація музейних процесів». Головним завданням відділу стала комп'ютеризація фондів та створення автоматизованої системи обліку музейних предметів, що зберігаються в колекції. Крім того, відділ має здійснювати методичний та технічний нагляд за роботою комп'ютерів Музею та надавати консультації співробітникам щодо використання комп'ютерної техніки взагалі. Вже у перші місяці роботи працівники відділу встановили у Музеї, підключили та настроїли 14 комп'ютерів.

Новий відділ розпочав роботу зі створення бази даних для фондів Музею, взявши за основу комп'ютерну програму ACCESS. За основу для комп'ютерної бази, розробленої відділом, було взято паспорт музейного предмета, що дає інформацію про більше ніж 50 позицій. Крім того, програма ACCESS робить сумісною базу даних Музею з усіма версіями Windows, що уможливує використання бази даних на сучасних комп'ютерах. На сьогодні база даних перебуває у процесі тестування. На основі бази даних для фондів також проводиться розробка бібліографічних баз, що дозволить значно полегшити пошук та роботу з бібліографічними даними.

Крім розробки бази даних, відділом розпочата робота зі створення цифрового архіву музею. З цією метою здійснюється сканування та фотофіксація документів у великих вирішеннях. За останні півроку відскановано понад 2500 фотографій та малюнків. Скануються та зберігаються в електронному вигляді рідкісні книжкові видання та документи.

Співробітники відділу проводять також наукову роботу, активно використовуючи можливості Інтернету. Так, за останні місяці було зібрано матеріали, що стосується періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років та періоду окупації міста Києва. Знайдено матеріали та малюнки з історії Києва XVII–XX століть.

Здійснюючи сканування фотоматеріалів, співробітники відділу реставрують та оновлюють старі та пошкоджені фото-документи. Також здійснюється фотофіксація роботи Музею, фотографуються для музейного архіву процеси створення експозиції та виставок.

На сьогодні співробітники відділу «Комп'ютеризації музейних процесів» вивчають, паралельно з розробкою бази даних Музею та розробкою Інтернет-сайту Музею, програми, які дозволяють повністю забезпечити потреби Музею, як-от створення 3D-реконструкцій історичних будівель, макетів виставок та створення макетів друкованих видань.

Ольга ОВЧАРОВА,
головний хранитель Музею історії міста Києва

ДО НАПИСАННЯ СЛОВНИКА МУЗЕЙНИХ ТЕРМІНІВ

Діяльність кожного музею завжди розгортається на основі музейних фондів, тобто музейного зібрання. Успіх у виконанні музеєм всіх його функцій — збиральництво, комплектування, дослідництво, використання у просторовому середовищі — залежить від уміння наукових співробітників розшукати і придбати, дослідити і зробити доступними для використання в науковій і культурно-просвітницькій діяльності музейні предмети.

Колекція музею історії міста Києва складається з 200000 тисяч одиниць основного фонду. Умовно вся колекція розподілена на групи збереження, а саме: археологія, книги, фотографії, документи, газети, живопис, скло, порцеляна, кераміка, метал, тканини, скульптура, меблі, нумізMATика, зброя, предмети спецфонду тощо.

Всі предмети, що надходять до фондів підрозділів проходять наукову інвентаризацію. У наступні роки перед музеєм постане завдання наукової паспортизації предметів основного фонду, яка передбачає велику дослідницьку роботу і професійну відповідь в «Уніфікованому паспорті» музейного фонду України більше як на 40 питань. Тільки на основі останнього процесу можливе введення інформації в комп'ютерну систему.

Як показує досвід і практика, музейні працівники доволі часто стикаються в науковій обробці з предметами досить важкими в атрибуції та опису, які потребують вживання спеціальної музейної термінології.

Так, 1987–1991 рр. була здійснена спроба надати допомогу науковцям музею в обробці експонатів, для чого були розроблені «Методичні рекомендації опису музейних предметів» за їх основними розділами-групами. Проте, так звані «методички», не змогли охопити широкого спектру складності та різноманітності специфічних назв-термінів речової експонатури.

Досвід Музею історії м. Києва свідчить, що при створенні універсальної системи опису музейних предметів, доцільною буде робота з розробки і класифікації визначень, найбільш ужива-

них у музейній практиці. Це дасть змогу значно вдосконалити процес наукового опису музейних предметів, який зазвичай складає ядро будь-якого наукового інвентарного паспорта.

У січні 2005 р. науковцями відділу фондів розпочата робота з накопичення і складання Списку-переліку музейних термінів на допомогу науковим працівникам музею для кваліфікованої науково-інвентарної обробки експонатів.

СКОРОЧЕННЯ

- ВУАН — Всеукраїнська академія наук
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет
ДАК — Державний архів міста Києва
ДАКО — Державний архів Київської області
ІАК — Імператорська Археологічна Комісія
НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
ІІМК АН УРСР — Інститут історії матеріальної культури Академії наук УРСР
ІР ЦНБ — Інститут рукопису ЦНБ ім. Вернадського НАНУ.
НМІУ — Національний музей історії України
НХМУ — Національний художній музей України
НТШ — Наукове Товариство ім. Т. Шевченка
СІІМК — Секція історії матеріальної культури
УАН — Українська Академія наук
УВАН — Українська Вільна Академія наук
ЦДАВО — Центральний державний архів вищих органів влади
ЦДВІАР — Центральний державний військово-історичний архів Росії, м. Москва
ЦДІАУ — Державний історичний архів України, м. Київ

ЗМІСТ

Тамара Хоменко. Музей історії міста Києва та його філіали у 2005 році.....	3
--	---

З ІСТОРІЇ КИЄВА

Ольга Мельник. Українські сюжети на Всеросійській промисловій та сільськогосподарській виставці 1913 р. в Києві.....	5
Тимур Бобровський. Спелео-археологічне обстеження території Печерського Арсеналу в Києві в 2005 р.....	17
Марія Кадомська. Відлуння минулого: історія забудови ділянки по вул. Володимирській, 17.....	20
Віталій Ковалинський. «Лиги свободной любви».....	30
Євген Гороховський. «Киевские» тексти Александра Пушкина.....	37
Тетяна Євстаф'єва. Знищення мирного населення у роки німецької окупації Києва.....	45
Олександр Кучерук. Початковий період діяльності української поліції Києва в час німецької окупації.....	72

ВИДАТНІ КИЯНИ

Ольга Друг. Київський колекціонер Оскар Гансен (1881–після 1920).....	89
Микола Кучеренко. Створення українського кліру Софії Київської: участь Марка Грушевського.....	103
Інна Старовойтенко. П. Я. Стебницький: київський період життя та діяльності (1918–1923 рр.).....	109
Анатолій Кончаковський. Киевское окружение Булгаковых: Кудрявцевы (Екатерина Петровна).....	120
Світлана Ноженко. Под флагом Красного Креста, или «Булгакова заменить некем».....	129
Олена Мокроусова. Пилип Ясногурський — київський домовласник-оригінал.....	154
Сергій Білокінь. Останні роки життя Федора Ернста.....	173
Вікторія Величко. Художник Олександр Романов.....	189
Віра Павлова. В. Є. Козловська — археолог і музейний діяч Києва.....	200

Ірина Преловська. М. Кресальний — директор Софійського державного заповідника у 1949–1965 рр.....	222
Тетяна Рогозовська. Виктор Некрасов возвратился в Дом Турбиных.....	230

З МУЗЕЙНИХ ЗІБРАНЬ

Емма Корюковець. З історії грамофонних платівок.....	239
Володимир Тихенко. Ганна Черінь. Життя і творчість (Огляд колекції та творчого архіву).....	246

МУЗЕЄЗНАВСТВО

Лариса Федорова. Музейна діяльність Київського військово-історичного товариства.....	261
Дмитро Малаков. Увічнення пам'яті архітектора В. Городецького.....	282
Олексій Курмаз. Комп'ютеризація Музею історії міста Києва.....	289
Ольга Овчарова. До написання словника музейних термінів.....	291
Скорочення.....	293

Наукове видання

КИЇВ І КИЯНИ

*матеріали зрудневої 2005 року науково-практичної
конференції Музею історії міста Києва*

Відповідальна за випуск З. П. Каменецька

Редактор З. М. Стась

Коректор В. І. Вітренко

Комп'ютерна верстка І. А. Перехрест

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 1168 від 24.12.2002 р

Здано на складання 03.11.2005. Підписано до друку 15.12.2005.

Формат 84x108 $\frac{1}{32}$. Папір офсетний. Гарнітура Мysl.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 9,25. Обл.-вид. арк. 12.

Тираж 100 пр.

Видавництво «Жий»

04136, Київ-136, вул. Гречка, 13, к. 216.

